

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 61

*Проблеми літературознавства, історії та культури України
з погляду сучасності*

Ніжин – 2011

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 4 від 09.12.2010 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнєєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найден; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 61 : Проблеми літературознавства, історії та культури України з погляду сучасності / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 219 с.

ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52
© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011
© Самойленко Г. В.

УДК 070. 325 (477)

В.А.Доманський

Газета "Українське слово" (1918) – перше українське періодичне видання у Томську:

Український рух у місті Томську значною мірою був пов'язаний з виданням газети "Українське слово", яка вийшла у світ 12 жовтня 1918 року. В ній публікувались матеріали, які відображали найрізноманітніші сторони політичного, суспільного та культурного життя Сибіру та України, але головна увага була прикована до життя української громади у місті Томську. Незважаючи на недовгу тривалість свого існування (жовтень – грудень 1918 р.), газета зробила багато для відродження національної самосвідомості українців у часи бурхливих революційних процесів у Сибіру.

Ключові слова: газета, українська громада, національна свідомість.

Украинское движение в городе Томске в значительной мере связано с изданием газеты "Українське слово", появившейся в свет 12 октября 1918 года. В ней публиковались материалы, отражающие самые разнообразные стороны политической, общественной, культурной жизни Сибири и Украины, но главное внимание уделялось жизни украинской громады в городе Томске. Несмотря на непродолжительность своего существования (октябрь – декабрь 1918 г.) газета "Українське слово" сделала много для возрождения национального самосознания украинцев в период бурных революционных процессов в Сибири.

Ключевые слова: газета, украинская громада, национальное самосознание

The Ukrainian movement in the city of Tomsk is connected with the appearance of the newspaper "Ukrainian word" on 12 October 1918. This newspaper covered different aspects of the political, social and cultural life of Siberia and Ukraine focusing its attention on the Ukrainian community in Tomsk. Despite its short existence (October – December 1918) the newspaper "Ukrainian word" had great influence on the revival of national consciousness of Ukrainians during the rough revolutionary movement in Siberia.

Key words: newspaper, ukrainian community, national conscience.

Демократичні свободи у Росії після Лютневої революції надали значний імпульс для національного руху у багатьох її регіонах. Суттєвим фактом історії Сибіру цього часу є національне відродження українців, які за різними обставинами потрапили сюди, далеко від своєї історичної батьківщини. Перипетії цього руху були обумовлені кількома факторами: політичними подіями у центрі Росії, національним відродженням в Україні, суспільно-політичними процесами в Сибіру.

У серпні 1917 року на томській конференції представниками сибірських суспільних організацій було прийнято рішення про автономний устрій Сибіру. 8–17 жовтня у Томську відбувся Перший Сибірський обласний з'їзд, який вибрав виконавчий комітет і його почесного голову – Григорія Миколайовича Потаніна. Оскільки у жовтні відбувся більшовицький переворот, у грудні прийшлося скликати новий з'їзд, на якому була вибрана Тимчасова сибірська обласна рада. Метою своєї діяльності цей орган бачив у підготовці та проведенні виборів у Сибірські Народні Збори, встановлення демократичних законів розвитку Сибіру. 22 грудня Сибірською обласною радою за підписом Г.М.Потаніна було розіслано звернення до народів Сибіру, у якому говорилося: "Сибірські народні установчі збори створюють ті головні закони, без яких Сибір, як і людина без повітря, жити не може. У Сибіру багато народностей і племен: потрібно установити справедливе і вільне життя усіх цих народностей" [1].

Обласна рада розіслала також звернення до народів Сибіру, у якому провідною ідеєю було проведення негайних дій у період розвалу Російської держави і встановлення автономії Великого Сибіру.

Після ліквідації влади більшовиків у Маріїнську, Новомиколаївці (зараз Новосибірськ), Наримі, Тобольську, Томську, Барнаулі, Семипалатинську 26 січня 1918 року у Томську обласною Думою був вибраний Тимчасовий Сибірський уряд. Свої завдання він вбачав у:

- захисті Сибіру від загрози більшовицьких та мадярських загонів, що йшли з Уралу;
- встановленні демократичних свобод, у тому числі і національних;
- створенні органів самоуправи і народної влади;
- встановленні істинної Автономії Великого Сибіру;
- допомозі Західній Росії в перемозі демократії, вважаючи Сибір складовою частиною Росії [2].

У своєму першому зверненні Тимчасового уряду Автономного Сибіру до народу прозвучав заклик до захисту народної влади: "До зброї, громадяни. Усі під прапори народної влади. Усі в ряди народної армії на захист Сибірської Обласної Думи і майбутніх Всесибірських Народних Установчих зборів. Близиться година, коли усі народи

Вільної Сибірі скажуть вільне велике слово про державний устрій Сибіру і допоможуть відродженню великої Росії" [3].

Цей складний період у історії Сибіру ознаменувався національним рухом і самовизначенням народів. У житті томських українців відбулося багато важливих подій: був організований Український клуб, почав роботу український театр, кілька драматичних гуртків, була створена українська бібліотека, недільна школа. У кількох містах формуються військові загони для захисту Сибіру від більшовицьких частин (у Челябінську курінь ім. Т.Г.Шевченка, у Томську військовий загін ім. Петра Дорошенка, в Омську курінь Сагайдачного).

Українці уважно спостерігають за подіями в Україні і роблять спроби адекватно на них реагувати, тим більше, що деякі процеси сибірського національного відродження нагадують українські. Як відомо, восени 1917 року, за місяць до захвату влади у Петрограді більшовиками, в Україні пройшов Український національний конгрес, який передав владу Центральній Раді – українському парламенту, що складався з представників соціалістичних партій. На цей час у ряді регіонів Сибіру – у Барнаулі, Омську, Новомиколаївську, Далекому Сході – створюються українські громади, які мають своїх представників у територіальних органах самоуправи. На Першому з'їзді українців Сибіру було сформульовано головні політичні позиції сибірських українців:

- підтримати Центральну Раду та її рішення;
- забезпечити умови сибірським українцям для повернення в Україну;
- створити земельний фонд в Україні для українців, які туди повертаються;
- надати два місця у Центральній Раді для сибірських українців.

Друга половина 1918 року стала для українців Сибіру особливо пам'ятною. Багатьом міркувалось, що національне відродження відбулось. У серпні цього року в Омську пройшов Другий Всесибірський з'їзд, він вибрав Тимчасову українську Раду і проголосив право націй на самовизначення, утворення національно-культурної автономії на широкому просторі Сибіру та Далекого Сходу, надання сибірським українцям тих самих прав, що і їх співвітчизникам в Україні. З'їзд прийняв звернення до сибірського уряду визнати існування незалежної української Народної Республіки [4]. Найбільш послідовну політику національного відродження проводили українці Далекого Сходу в умовах існування Далекосхідної Республіки, які створили свою національну культурну автономію.

Український рух у місті Томську значною мірою був пов'язаний з виданням газети "Українське слово", яка вийшла у світ 12 жовтня

1918 року. Газета виходила українською мовою 5-го і 20-го числа кожного місяця; її головним редактором був А.Л.Сосновський. Мета газети була сформульована у передмові від редакції. "Сотнями і тисячами гнала нас лиха доля далеко за тисячі верст від Рідного краю – України, в холодні простори Сибіру. Одні тихо, без ропоту кидали свою хату – рідне село, і йшли шукати її далеко на чужині, других гнали царські жандарми за те, що сміли звати себе синами України. <...> Так далеко одірвані од рідного краю, живемо без єдинення, без своєї рідної газети, яка би гуртувала нас усіх в одну сім'ю, де прочитали ми вісті з України, побалакали про свої справи, своє горе та радість. <...> "Українське слово" ... буде цею трибуною, з якої розлягатиметься українське слово на всю Сибір..." (УС, № 1, с. 1).

Редакція "Українського слова" дійсно хотіла зробити свою газету трибуною українців Сибіру. В ній публікувалися матеріали, які відображали найрізноманітніші сторони політичного, суспільного та культурного життя Сибіру та України, але головна увага була прикована до життя української громади у місті Томську. Практично у кожному номері розміщувались матеріали, що розповідали про події в Україні і в радянській Росії. За своєю суттю це була хроніка подій з явним антибільшовицьким нахилом. Однією з головних рубрик у кожному номері газети була рубрика "Із життя українців у Сибірі". Матеріали цієї рубрики є вже не хроніка, а невеличкі нариси, присвячені суттєвим питанням життя українців Сибіру. Тут позиція редакції однозначна: допомогти пробудженню національної самосвідомості українців. Деякі матеріали достатньо гострі, тому що їх автори не могли спокійно дивитись на негативні сторони життя українських громад. Так, у другому номері газети від 20 жовтня автор, який підписався – Й (мабуть, сам редактор Сосновський), з гіркотою думає про байдужість українських інтелігентів стосовно українських справ: "Байдужість більшості томських інтелігентів – Українців не має границь. Це люди, які віддають свої сили і енергію чужій справ, працюють в московських гуртках, зібраннях <...> але для української справи у них немає вільного часу! І ці люди кажуть, що вони Українці, балакають з вами такою гарною українською мовою, що наша душа радується, коли її слухаєте. Але у них для української справи немає вільного часу. Це їх одговорка! – А таких в Томську сотні" (УС, № 2, с. 4).

Разом з тим продовжує автор статті, інші народності Томська працюють, загорнувши рукави, не шкодуючи своїх сил і часу для користі свого народу.

Залишається зауважити, на жаль, так було не тільки у ті далекі роки, але і продовжується і тепер. Багато людей приходять у наш Томський центр української культури "Джерело" поспілкуватись,

поспівати українських пісень, випити української горілки, але для суспільних справ, справ української громади у них не має ні часу ні бажання.

Ще одна публікація про успіхи польської діаспори у Томську, і знову гірка іронія невідомого автора про томських українців: "У Томську одкрито місцевою польською громадою коперативно-банківську акційну спілку, якою ціллю являється помагати полякам-переселенцям, а крім того налагоджувати товарообмін Польщі з Сибір'ю. Томська польська громада хоч і налічує менше членів, чим українська, постійно проявляє свою працю. І так у неї народна школа, польська гімназія, народний дім, читальня, багацько товариств і тепер цей акційний банк. А у українців томських?.. нічого" (УС, № 1, с. 4).

Кілька гострих матеріалів у газеті було присвячено роботі українського клубу у місті Томську "Згода", який з причин непорозуміння між його керівниками і загальною атмосферою, що була у ньому, прозвали "Невзгодою". За думкою одного з авторів газети, який створює собі імідж сільського інтелігента, клуб не виконує свого головного завдання – бути центром українського життя у місті, побутування української мови. Тому його допис звучить як заклик: "Не цурайтесь рідної мови". У ньому мова йде про те, як одного разу автор приїхав із села до Томська і заглянув до українського клубу. Він був дуже здивований, що у ньому майже ніхто не розмовляв українською мовою. "Ахали і штокали по-московські не тільки парубки і дівчата, але й солідні пани". Закінчує автор свій допис апофеозом українській мові, при цьому він пише так образно, влучно, що корисно прислухатися до його слів усім, хто шанує українську мову: "Чому ж ці люди не говорять по-своєму, чому ж вони стидаються рідної української мови?.. Безумні! Вони стидаються говорити мовою, якою балакає 40 мільоновий нарід, якою любуються навіть чужинці! Вони стидаються тої мови, о якій навіть вороги українців кажуть, що вона звучна, гарна та співуча, що вона найкраща зі всіх слав'янських. <...> Годі ж! Так далі не може іти! Кожний, в кого б'ється українське серце, повинен знати свою рідну українську мову, повинен нею балакати не тільки в клубі і дома, а то і зі своїми знайомими українцями на кожному місці. Кожний українець повинен запам'ятати слова Воробкевича:

Мова рідня, слово рідне!
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має!" (УС, №3, с. 1)

Одне з своїх головних завдань редакція української газети бачила у Просвіті, пропаганді української культури, друкувала і розповсюджувала твори українських та російських письменників (Т.Шевченка,

І.Франка, М.Коцюбинського, В.Короленко, Б.Лепкого, С.Кричевського), матеріали з історії українського народу, а також інших слов'янських народів. У своїй передмові до другого номеру газети її головний редактор висунув два головних завдання, що стояли перед українськими громадами Сибіру.

Перша з них – створення Української Просвіти, яка своєю мережею покриє увесь Сибір. В усіх містах і селах, де живуть українці, необхідно відкрити бібліотеки, хати-читальні, започаткувати школи і гімназії, створити драматичні гуртки.

Друге завдання – економічна допомога українцям-переселенцям. Для цього потрібно, за думкою Сосновського, створити український банк, який буде надавати українцям дешеві кредити, допомагати їм у створенні своєї справи, малого бізнесу, купівлі майна та усякого інвентаря.

Як бачимо, і для нашого часу ці першочергові завдання не втратили своєї актуальності. Порадами редактора можна було б скористуватись, щоб підсилити економічні і просвітні позиції сучасних українців Сибіру та Далекого Сходу.

Редакція газети не тільки старалась інформувати своїх читачів про найважливіші події у житті українців, але і містила листи читачів, об'яви, проводила дешевий розпродаж творів українських письменників, організувала передплату на зібрання творів Т.Шевченка, про що повідомляє у декількох номерах.

Не злякались видавці газети розмістити болісні для багатьох росіян матеріали про так зване українське питання. На сторінках двох газет (№2 та №5) автор, який друкувався під псевдонімом Вересоч, запитує, чому національне відродження інших народів – наприклад, чехів, поляків, турків – усіма підтримується, а національний рух в Україні завжди зустрічає своїх непримиримих супротивників? Причину автор вбачає в імперських амбіціях Росії, які склались історично, тому що Україна потрібна їй як економічно, так і політично. Спираючись на знамениту ленінську тезу про права націй на самовибір, Вересоч обґрунтовує це право, при цьому наводить ті самі аргументи, які використовують сучасні українські політики.

У період з 12 жовтня до 4 грудня – часу існування газети – вийшло усього 7 номерів. Можливо назвати фактори, які обумовили кінець її існування. Перш за все це відсутність коштів, згортання демократичних процесів в Україні, неорганізованість українців Сибіру, в тому числі й українців Томська, а також неадекватна оцінка національного руху українців Тимчасовим Сибірським урядом. Була ще одна причина: конфлікт між редакцією та правлінням українського клубу.

Незважаючи на нетривалість існування газета "Українське слово" зробила багато для відродження національної самосвідомості українців у часи бурхливих революційних процесів у Сибіру, залишила яскравий слід у томській журналістиці. У сучасний період розвитку української державності немало її матеріалів звучать так саме актуально, ніби вони були написані сьогодні.

Література

1. "Вестник Временного Правительства Автономной Сибири". – 1918. – № 1 (2 июля). – С. 2.
2. Назване джерело. – С. 1.
3. Назване джерело. – С. 1.
4. Українське слово. – 1918. – № 1. – 12 жовтня. – С. 1. Подалі посилання у тексті. У дужках пишуться початкові букви заголовка газети (УС), номер і сторінка.

УДК 821.161.2-31"18".09

Ф.М.Штейнбук

Новела Миколи Хвильового "Арабески" у контексті тілесно-міметичного методу аналізу художніх творів

Стаття присвячена репрезентації результатів застосування тілесно-міметичного методу аналізу художніх творів на прикладі розгляду новели М.Хвильового "Арабески". Доводиться, що ідейно-художній зміст цього твору визначається як подолання за посередництвом тілесно-міметично обґрунтованого дискурсу недосконалих, а навіть відразливих актуальних обставин існування і водночас утвердження всепереможної і непозбутньої сили та краси буття у теперішньому, що (буття) усіма наявними у тексті поетикальними засобами спрямовується у майбутнє.

Ключові слова: тілесно-міметичний метод аналізу художніх творів, новела, буття, теперішнє, майбутнє.

В статье представлены результаты использования телесно-миметического метода анализа художественных произведений на примере рассмотрения новеллы Н.Хвильового "Арабески". Доказывается, что идейно-художественное содержание этого произведения определяется как преодоление на основе телесно обоснованного дискурса несовершенных и даже отталкивающих актуальных обстоятельств жизни и одновременно утверждение всепобежда-

ющей и неизбежной силы и красоты бытия в настоящем, которое (бытие) всеми имеющимися в тексте художественными средствами направлено в будущее.

Ключевые слова: телесно-миметический метод анализа художественных произведений, новелла, бытие, настоящее, будущее.

The article presents the results of corporal-mimetic methods of belles-lettres analysis application on the example of the short story by N. Khvylevoy "Arabesques". The author of the article proves that ideological and artistic plot of the work is determined as overcoming imperfect and, moreover, disgusting actual conditions of life on the basis of corporal grounded discourse and at the same time as the confirmation of the ever-victorious and inexhaustible power and beauty of the existence at present, which (existence) with all the artistic means in the text are directed to the future.

Key words: corporal-mimetic method of belles-lettres analysis, a short story, existence, present, future.

У розвідках переважної більшості дослідників, які зверталися до життя і творчості М.Хвильового, наголос робиться, передусім, на трагічній долі цього талановитого і непересічного письменника [1, с. 292; 2, с. 17]. Таке ставлення до нього зумовлено не тільки фінальним пострілом, яким М.Хвильовий перервав на сороковому році особистий екзистенційний шлях, а й через трагічну і, властиво, нерозв'язну суперечливість, що тяжіла над ним упродовж усього його свідомого, принаймні, творчого життя і що, з одного боку, стосувалася письменницьких прагнень митця, а з іншого – його суспільно-політичної позиції.

Проте ця фатальна особливість у не менш драматичній формі далася взнаки і у контексті творчості М.Хвильового, оскільки письменник намагався водночас поєднати мистецтво художнього слова з комуністичною ідеологією, яку він щиро сповідував, і національними переконаннями, що за них він ладен був пожертвувати навіть життям [3, с. 136]. Унаслідок цього несамовитого пориву дискурс письменника набуває, на думку С.Павличко, психопатичного змісту та характеру [4, с. 266–273].

У зв'язку з цим вивчення творчості М.Хвильового переважно справляє враження ходіння манівцями. І навіть коли автори досліджень пропонують цікаві і несподівані спостереження [5; 6], то і тоді важко позбутися відчуття, що, з одного боку, основне завдання розвідок полягає у тому, аби якась ідеологічно і психологічно реабілітувати М.Хвильового, і що, з іншого боку, чи не найголовніший недолік цих студій полягає у невизначеності науковців щодо методів їхніх пошуків.

Відтак це засвідчує недостатню дослідницьку дієвість і водночас змушує застосувати більш продуктивний, чітко визначений та адекватний щодо творчості М.Хвильового метод аналізу художніх творів, себто тілесно-міметичний метод [див. 7]. Унаслідок цього мету цієї статті можна визначити як спробу запропонувати дещо відмінний від відомих підходів розгляд новели М.Хвильового "Арабески". У такому контексті зникає передусім необхідність протиприродного, в засаді, аналізу творчості письменника через штучну диференціацію його цілісної і неповторної натури. Своєю чергою, це означає, що М.Хвильовий і його постать сприймаються і приймаються як нероздільна єдність, з усіма притаманними цій постаті особливостями, у тому числі й суперечностями, спричиненими як індивідуальними, так і суспільно-історичними детермінантами. А, отже, ідейно-художній зміст творів митця зумовлюється досвідом тілесного буття цієї конкретної письменницької особистості.

Запропонований підхід обґрунтовується також і надзвичайно високим рівнем репрезентації тілесності та щільністю тілесних корелятивів у текстах М.Хвильового, про що вже неодноразово писало чимало дослідників, які, утім, змушені були обмежитися, сказати б, поверховою інвентаризацією відповідних поетикальних особливостей. Проте не помітити цей клекіт і вир тілесних реакцій і очевидну наявність цих репрезентантів у творах письменника, у тому числі й у його новелі "Арабески", навряд чи можливо. Зокрема, якщо звернутися саме до цього твору М.Хвильового, то увагу привертає вже назва новели – і з семантичної, і з історико-літературної точок зору.

Відомо, що слово арабески походить з італійської мови, від слова *arabesco*, і перекладається як "арабський", а означає це слово складний орнамент з геометричних фігур і стилізованих рослинних мотивів, куди часом включаються каліграфічні східні написи. Разом з тим у М.Хвильового був у певному сенсі й літературний попередник – М.Гоголь, перу якого належить досить обсягова збірка з однойменною назвою, тобто "Арабески". Збірка складалася з двох частин і вийшла друком у другій половині січня 1835 р., та найголовнішою її особливістю є те, що вона характеризується надзвичайною жанровою і тематичною розмаїтістю. Зокрема, "Арабески" М.Гоголя об'єднали у собі як статті, присвячені літописанню, географії, мистецтвознавству, живопису, музиці, питанням літературознавства, фольклору і т.ін., так і, власне, декілька художніх творів, серед яких необхідно згадати повісті "Портрет" або "Невский проспект".

Прикметно також, що останню позицію у цій збірці великого українця посідає його твір "Записки сумасшедшего". Це важливо остільки, оскільки корелят божевілля – божевілля, власне, дискурсивного, має

виразний амбівалентний вимір у тому сенсі, що йдеться як про зв'язок з тілесною сферою, так і зі сферою художнього дискурсу. Більш того, наприклад, А.Узунколева вважає, що "божевілля постає у прозі М.Хвильового своєрідним культурним феноменом" [5, с. 9], а якщо при цьому згадати, яким чином охарактеризувала спадщину письменника С.Павличко, про що вже згадувалося вище, то можна зробити цілком обґрунтоване припущення щодо своєрідного спадкоємства, яке могло існувати між художніми настановами М.Гоголя і творчістю М.Хвильового.

Зрозуміло, що природа і мотиви зацікавленості М.Гоголя проблематикою божевілля є, вочевидь, відмінними від мотивів, якими керувався М.Хвильовий, але, з іншого боку, у цій, сказати б, фасцинації обох митців є і дещо спільне. Зокрема, йдеться про захоплення і радість, яке вони переживають через величну силу життя при тому, що обоє чудово усвідомлюють, м'яко кажучи, недосконалість цього життя. На доказ цієї, можливо, й дещо дивної тези свідчить той факт, відповідно до якого найбільш плідний етап своєї творчості (1831–1835 рр.) М.Гоголь почав із романтичних і радісних "Вечорів на хуторі поблизу Диканьки", а закінчив похмурими і божевільними "Записками сумасшедшего". Натомість М.Хвильовий примудрився взагалі поєднати божевільно-несамовитий "романтизм вітаїзму" [3, с. 136] з відразливими реалістичними деталями в одних і тих самих творах, що до того ж складали спільні збірки. Зрештою, у новелі "Арабески" один із головних героїв твору – чи то "Nicolas", чи то "Сойрейль", чи то "Микола Григорович" тощо, у вставному епізоді із симптоматичною назвою "Деталь із моєї біографії" засвідчує, що народився він "в одному з тих городків, саме в степовому краю, саме в полковій залозі, де колись – так давно! – слобожанські полки, а потім недалеко Диканька..." [8, с. 396].

Подібними видаються і тілесно зумовлені дискурси обох письменників, а чи не єдино суттєве, що відрізняє ці дискурси, – це суспільно-історична доба, на тлі якої відбувається їхнє становлення. Утім, парадокс полягає у тому, що, попри цю відмінність, наслідки виявляються дуже схожими: радість життя поєднана з божевільними відчуттями. Звичайно, редукувати численні фактори, які вплинули на формування письменницької особистості М.Хвильового, тільки до могутньої постаті М.Гоголя було б очевидним спрощенням. Але наведені рації дозволяють все ж таки глибше зрозуміти сенс і особливості тих поетикальних настанов, якими спричинювалися естетичні пошуки і здобутки М.Хвильового.

Відтак в обох випадках корелят "божевілля необхідно сприймати як щось майже обов'язкове, вбачаючи у ньому не трагедію знищення особистості, а лише один із можливих станів її свідомості", що, до того

ж, має здатність "захистити від атаки реальності" і забезпечити "са́ме ту свободу, яка, за висловом Фуко, плентається у присмерку світу" [9, с. 442, 458].

За такої перспективи зміст новели М.Хвильового "Арабески" слід і дійсно шукати не в традиційних поетикальних елементах дискурсу, тим більше що текст майже вщерть переповнений як безпосередньо присутніми у ньому тілесними корелятами, так і тими тілесними корелятами, які імпліцитно зумовлюють відповідне дискурсивне становлення. Передусім не можна не звернути уваги на те, що, попри відсутність у новелі чіткого подієвого сюжету, наративно-композиційну основу організації твору забезпечує наскрізно репрезентована опозиція таких тілесних корелятів, як корелят чоловічості і корелят жіночості.

Так, наявність згаданої опозиції присутня не тільки у тих епізодах, у яких ідеться про іпостасі образу головного героя і у яких "Nicolas" перебуває у товаристві Марії, а курортник намагається розрадити "панну Мару", чи то пак "товаришку Мару". Ця опозиція актуалізується і майже в усіх навіть найдрібніших елементах тексту: і тоді, коли "командор видавництва" грайливо спілкується з Пульхерією Іванівною Жохою. І тоді, коли бідний студент щосуботи стає "жертвою" брудної і "грузної баби", на квартирі якої він жив з її милості, але повинен був розплачуватися за цю ласку у специфічний спосіб. І тоді, коли біологічний батько оповідача кидає напризволяще з немовлям на руках його матір. І навіть тоді, коли ми дізнаємося про давню легенду, вплетену у розповідь про оселю, "що її звали по циркулярах курортом" [8, с. 406], і присвячену дивній історії про якусь Бригіту, що опинилася в обіймах "молодого графа", проте втекла від нього, але тільки для того, аби "вранці по слідах копит" [8, с. 412] добровільно повернутися до графського маєтку.

Більш того, очевидним тлом для усього тексту стає стихія води, яка, як відомо, завжди асоціювалася з жіночим началом. Особливість репрезентації цієї стихії полягає тільки у тому, що перша частина твору розгортається на тлі ріки, на якій "гримить повінь" [8, с. 394, 395, 404 тощо], а друга частина – на тлі моря.

Все це означає, що внутрішній ритм новели і та емоційна напруга, яка не спадає від першого до останнього слова тексту, зумовлюються повсякчасною взаємодією чоловічого і жіночого начал, визначальний зміст яких не приховує і сам головний герой. Зокрема, у розмові з Марією він щиро визнає, що "без жінчини не можна обійтись. Бо жінчина – це круг наших емоцій" [8, с. 402]. Разом з тим, попри очевидний романтичний пафос твору М. Хвильового, ці різнопланові мікроповіді про такі відмінні і за статусом, і за суттю образи жінок – від образу матері до образу Марії, – отож мікронаративи такого типу

дозволяють уникнути ідеалізації і, сказати б, пасторалізації ідейно-художнього змісту.

Своєю чергою, так само, як образи "грузної баби" чи "товаришки Мари" слугують окресленій щойно меті, образ Марії дозволяє знівелювати негативізм і натуралізм цих мізерних постатей. У підсумку виникає складне і динамічне мереживо, власне, арабеска, кожен з елементів якої врівноважує зміст кожної іншої, слугуючи творенню цілком гармонійної, а надто – художньо автентичної картини, точніше, художньо автентичного дискурсу.

Та, щонайголовніше, мету цього дискурсу становить не тільки і не стільки мистецький експеримент або бравурно-романтичний епатаж, а утвердження естетичними засобами онтологічно несамовито складних та водночас простих, зрозумілих і бажаних усіма людьми основ буття й існування. І тому Марія у фіналі оповідання перетворюється на Маріям, а "Nicolas" набуває рис і справді "загірного" образу – "так[ого] ж[о] химерн[ого], як Сатурн у телескопі в хаосі планетарного руху" [8, с. 413]. А відтак йому – "Сатурнові, не божеству, що біжить у телескопі <...> радісно сказати, що тут увесь [він]: із своєю мукою, із своїм "знаю", із своїми трьома кільцями: в і р а, н а д і я, л ю б о в (розрядка автора. – М. Х.)" [8, с. 413]. І, більш того, у попередньому контексті, у якому йшлося про божевілля як порив до свободи, саме це і дозволяє "пом'якшити споконвічний конфлікт між самотньою душею і світом, що повсякчас повертається до неї спиною" [9, с. 458].

Безперечно, ця визначальна опозиція корелятив чоловічості і жіночості не існує у тексті ізольовано або як якась абстрактна ідея – ця опозицію і її зміст яскраво підсилено численними і різноманітними сенсами, зумовленими багатьма тілесними корелятами. Деякі з них перебувають на поверхні тексту і не потребують спеціальних аналітичних зусиль: до останніх належать такі кореляти, як корелят серця [8, с. 394, 396, 397, 403, 408, 413], позначеного як "романтичне", "сентиментальне", "прекрасне" і тільки у двох випадках як таке, що його "енергійно стискує" непереможна сила почуттів.

На лексичному рівні досить часто гадується у новелі М.Хвильового і корелят монструозності [8, с. 404, 406, 407, 408, 412, 413 тощо], який висловлено через синонімічний еквівалент "химерний". Цікаво, натомість, що і у цьому випадку ознака химерності, вочевидь, пов'язана як зі сферою тілесності, так і з дискурсом, оскільки у тексті йдеться, з одного боку, про "химерні сни", "химерну ніч" і про "химерне коло асоціацій" [8, с. 415], а з іншого – про "химерні жанри", "химерний концерт", "химерний Сатурн" і, нарешті, про "огніки – такі химерні, мов фіолетово-рожеві ліхтарики в ресторані японських куртизанок" [8, с. 414].

Крім цього, химерність у деяких випадках корелює з таким поняттям, як фантазія, що додатково свідчить про тілесно-дискурсивний зміст монструозності, оскільки на завершення арабесок автор відверто зізнається у тому, що "вже ніколи не промчать фойєрверки гіперболізму крізь темряву буденщини, і не спалахне огнецвіт [його] фантазії", бо "на рік буває тільки одна ніч – на Івана Купала – коли в зачарованому колі жемріє жемчуг химерної папороті" [8, с. 412–413].

Разом з тим текст новели сповнений також голосовими, візуальними, смаковими і олфакторними корелятами, які лише у контексті тілесно-міметичного дискурсу з хаотичних і оригінальних, але, в засаді, незрозумілих набувають статус обов'язкових і таких, що творять загальну систему відповідного дискурсу, який будується як дискурс тілесно-міметичного становлення. Це означає, що твір М.Хвильового характеризують не просто, наприклад, "алітерованість, ритмічність і, сказати б, своєрідний музично-пісенний тонус" [2, с. 50], а йдеться про зміст, який виникає внаслідок яскравої і талановитої репрезентації у тексті за посередництвом відповідних корелятивів досвіду тілесного буття конкретної особистості.

Більш того, ця особистість не тільки вдивляється, вслухається і вчувається в оточуючий її світ "вишневих садків [його] чумацької країни" [8, с. 393] – ця особистість, як справедливо зазначає Г.Костюк, ще й має "талант до теоретичного думання, до філософського узагальнення <...> проблемних явищ людського буття" [2, с. 50]. І, внаслідок цього, зміст твору М.Хвильового сповнений водночас і вишуканою та несподіваною образністю, і глибокими філософськими сенсами, які через мистецьке божевілля і попри мистецьке божевілля промовляють до найглибших та найсокровенніших підвалин людської екзистенції та людської душі – інакше кажучи, до самої людської "стоти".

За такої перспективи навіть звичайні художні прийоми набувають дещо іншого й вагомішого сенсу. Так, наприклад, численні рефрени, якими просякнута новела М.Хвильового, можуть бути інтерпретованими у спосіб, відмінний від традиційного, оскільки повторення неодмінно викликає спогади. Але при цьому повторення як певний феномен має глибинний та парадоксальний зміст. Так, С.Кіркеґор писав свого часу про те, що "повторення та спогади – це один й той самий рух, але він є спрямованим у протилежні напрямки: те, що згадується, було у минулому, воно повторюється у напрямку минулого, натомість, власне, повторення – це спогади, спрямовані вперед" [10, с. 33]. Більш того, за С.Кіркеґором, й життя людини є нічим іншим, як повторенням: воно ніби вдягає наш попередній досвід у новий та цілком реальний одяг буття, у той час як спогади є цілковито спрямованими на минуле, а тому виявляють свою непродуктивність.

Подібної думки дотримувався і Г.Гегель. Зокрема, О.Кожев таким чином формулював гегелівське розуміння даного феномену: "За допомогою спогадів (Erinnerung) Людина "інтеріоризує" своє минуле, перетворюючи його насправді на своє, зберігаючи його у собі та включаючи його у своє актуальне існування, яке водночас є радикальним, активним та ефективним запереченням цього збереженого минулого" [11, с. 504].

Ще рішучіше з цього приводу висловлюється коментатор М.Гайдеггера Д.Левайн: "Справжні спогади – це *не* (курсив автора. – Д. Л.) "повторення" у тому сенсі, у якому воно намагається, рабськи копіюючи історичний прецедент, повторити досвід минулого, – це, радше, "повторення" іншого типу: особливим чином і при загостреній свідомості власного часу воно готує нас до того, аби ми пережили **первісний** (курсив автора. – Д. Л.) досвід Буття..." [12, с. 77].

Отже, у такому контексті у новелі М.Хвильового йдеться про "первісний досвід Буття", пов'язаний, вочевидь, з досвідом тілесним. Додатковими доказами цієї тези можна вважати, по-перше, наявність у тексті аналізованого твору такого кореляту, як корелят лабіринту, що безпосередньо актуалізується у другій частині новели і пов'язується з мистецтвом, "по таємних лябіринтах [якого] мчав вітер із незнаного краю" [8, с. 406]. Втім, імпліцитно цей корелят присутній у творі, фактично, з перших рядків. Такий ефект досягається завдяки образу вечірньо-нічного міста, з панегірика якому починається новела, яке традиційно – і в інтерпретації М.Хвильового також – експлікує у зовнішній простір корелят лабіринту і згадкою про яке завершується новела. Причому в останньому випадку, сказати б, лабіринтні образні конотації є бодай незаперечними, оскільки "все, що тут, на землі, загубилось у хаосі плянетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості" [8, с. 415], недвозначно нав'язує до ідеї руху лабіринтом тілесного відчуття життя, спрямованого у майбутнє.

По-друге, сформульовану вище тезу підтверджують і різноманітні автономізації головного героя, бо "первісний досвід Буття", а відтак досвід доособистісний, умотивований, у тому числі, й прагненням до самоідентифікації, неминуче позначається пошуками відповідного імені, чи, властиво, відсутністю автентичного й остаточного імені.

І, по-третє, ще одним вагомим аргументом є той факт, на який звернув увагу Г.Костюк, хоча й обмежився лише декларацією. Отож цей дослідник зазначив, що М.Хвильовий "увів в українську літературну мову багато нових слів і надав їм у літературі "громадянських прав" [2, с. 50]. Проте цікаво, що такого типу слова, наприклад: духмяний [8, с. 394, 396, 401], мжичка, жура [8, с. 394, 403] та ін., з одного боку, замінюють традиційну словесну образність, а з іншого – відчутно

посилюють силу слова саме тому, що вони взяті письменником із живого плину життя, що вони не встигли втратити безпосередній зв'язок з цим життям і що вони, внаслідок цього, продовжують зберігати цей природний, життєвий і, зокрема, тілесно зумовлений кшталт. Інакше кажучи, слово за таких умов існує майже як двійник тіла, внаслідок чого й виникає мотив характерної, своєрідної та неповторної образності.

Таким чином, результати, отримані у процесі аналізу новели М.Хвильового "Арабески", дозволяють дійти висновку, прямо протилежного від того, який запропонувала, наприклад, Н.Кравченко і відповідно до якого, на думку дослідниці, цей твір "є художньою загадкою, що не підлягає прочитанню за допомогою мислення, звиклого до конкретики" [6, с. 60]. Отож ця і справді художня загадка "підлягає прочитанню", проте тільки за умови, що таке прочитання буде здійснюватися за допомогою адекватного аналітичного, зокрема, тілесно-міметичного методу аналізу художніх творів.

Натомість зміст такого прочитання полягає у тому, що художній дискурс письменника має яскраво виражений тілесний характер і зумовлений попередньою традицією, безпосередньою причетністю М.Хвильового до основ національного буття, до особливостей доби, у яку було зруйновано звичні умови суспільного існування, і ангажуванням митця як у комуністичну ідеологію, так і в ідею незалежної, вільної і справедливої України.

Своєю чергою, ідейно-художній зміст новели М.Хвильового "Арабески" за такої перспективи можна визначити як подолання за посередництвом тілесно-міметично обґрунтованого дискурсу недосконалих, а навіть відразливих актуальних обставин існування і водночас утвердження всепереможної і непозбутньої сили та краси буття у теперішньому, що (буття) усіма наявними у тексті поетикальними засобами спрямовується у майбутнє.

Література

1. Історія... Кінець XIX – початок XX ст. (Кн. 1) – 2005: Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст. : підручник : [у 2 кн.] / [за ред. проф. О. Д. Гнідан]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.

2. Костюк Г. Микола Хвильовий. Життя, доба, творчість / Г. Костюк // Хвильовий М. Твори : [у 5 т.] / М. Хвильовий / [упоряд., ред. і вступ. стаття Г. Костюка]. – [2-ге вид.]. – Нью-Йорк – Балтімор – Торонто : Об'єднання українських письменників "Слово" ; Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1984. – С. 15–106.

3. Корженко Н. В. "Я (Романтика)" М. Хвильового: уполоненість "реготу зла" / Н. В. Корженко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Карабіна. – 2007. – № 765. – С. 132–137. – (Серія Філологія, вип. 50).

4. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко ; [упорядн. В. Агєсва, Б. Кравченко ; передм. М. Зубрицької]. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. – 679 с.
5. Узунколева А. В. Топоси сакрального в художній прозі Миколи Хвильового : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 "Українська література" / А. В. Узунколева. – Кіровоград, 2009. – 20 с.
6. Кравченко Н. Арабеска Миколи Хвильового: текст у тексті / Н. Кравченко // Літературознавчі студії / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – К. : Видавництво КП ВД "Педагогіка", 1999. Вип. 2. – 1999. – С. 55–60.
7. Штейнбук Ф. М. Тілесність – мімезис – аналіз (Тілесно-міметичний метод аналізу художніх творів) : [монографія] / Ф. М. Штейнбук. – К. : Знання України, 2009. – 215 с.
8. Хвильовий М. Твори : [у 5 т.] / М. Хвильовий / [упоряд., ред. і вступ. стаття Г. Костюка]. – [2-ге вид.]. – Нью-Йорк – Балтімор – Торонто : Об'єднання українських письменників "Слово" ; Українське видавництво "Смолоסקип" ім. В. Симоненка, 1984. Т. 1. – 1984. – 438 с.
9. Тамурчи Н. Безумие как область свободы / Н. Тамурчи. – Новое литературное обозрение. – 2009. – № 6 (100). – С. 442–458.
10. Kierkegaard S. Repetition : [an essay in experimental psychology] / Søren Kierkegaard ; [translated with introduction and notes by Walter Lowrie]. – New York : Harper & Row, 1964. – 144 p.
11. Kojève A. Introduction to the reading of Hegel // By Alexandre Kojève. Lectures on the phenomenology of spirit / Assembled by Raymond Queneau ; [edited by Allan Bloom ; translated from the French by James H. Nichols, Jr.]. – Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1980. – 287 p.
12. Levin D. M. The body's recollection of being : phenomenological psychology and the deconstruction of nihilism / David Michael Levin. – London ; Boston : Routledge & Kegan Paul, 1985. – 390 p.

УДК 821.161.1.09"18"

Е.С.Анненкова

**Дискретное проявление "тургеневского"
в изображении русского народа в прозе
Б.К.Зайцева и И.С.Шмелева**

В статье рассматривается специфика тургеневского изображения народной жизни и её представителей, отразившаяся в цикле "Записки охотника" и тематически примыкающих к нему повестях; на примере анализа рассказов Б.К.Зайцева и И.С.Шмелева просле-

живаются основные векторы наследования традиции Тургенева в творчестве русских писателей-эмигрантов.

Ключевые слова: "тургеневское", русскость русского человека.

В статті розглядається специфіка тургенівського зображення народного життя та його представників, що втілилася в циклі "Записки мисливця" й оповіданнях, що тематично близькі до нього; на прикладі аналізу оповідань Б.К.Зайцева та І.С.Шмелява простежуються основні вектори наслідування традиції Тургенєва в творчості російських письменників-емігрантів.

Ключові слова: "тургенівське", руськість російської людини.

The article focuses on the peculiarity of Turgenev's representation of folk life and its members that was portrayed in "Sportsman's Sketches" and thematic related narratives. Exemplificative of analysis of narratives by Boris Zaytsev and Ivan Shmelev the new vectors of Turgenev's tradition inheritance in creative work of Russian writers in emigration are being deduced.

Key words: "turgenevskoye", Russian peculiarity of Russian human being.

И.С.Тургенев, как это отмечали многие современники и ценители его творчества, знал русский народ не понаслышке, а изнутри. "Записки охотника" являются самым ярким и убедительным тому свидетельством. Русскость русского европейца Тургенева, написавшего большую часть своих знаменитых очерков во Франции, по их прочтении не поддавалась никаким сомнениям, ведь со страниц этой книги, по которой изучали Россию европейцы, глядела вся Русь и весь её народ в широком значении этого слова. Тема русского народа в творчестве Тургенева изучена в современном литературоведении достаточно глубоко и широко. К ней неоднократно обращались ведущие тургеневеды, среди которых необходимо назвать Г.Б.Курляндскую, Р.Ю.Данилевского, А.И.Батюто, Л.Н.Назарову, С.Е.Шаталова, В.А.Громова. В рамках же данной статьи нас будет интересовать преемственность традиции Тургенева в изображении народа в прозе русских писателей-эмигрантов, а именно в таком аспекте обозначенная тема в зарубежном и отечественном литературоведении еще не поднималась.

Как верно заметил Б.Зайцев, "Записки охотника" И.С.Тургенева с течением времени не утратили своей поэтической прелести и глубокого смысла. В "Записках..." – всё "поэзия, а не политика. <...> От крепостного права следа не осталось. Художество маленьких тургеневских очерков не потускнело" [4, с. 183]. Но поэзия никогда не мешала правде, а лишь усиливала впечатление от неё. Поэтому можно сказать, что любовь к России, к её природе и к её обитателям и

населникам, типизированные образы представителей разных слоев русского общества, выражающие определенные проявления русского национального характера, являются доминантами тургеневского очеркового цикла.

Для русской литературы 1840-х годов одухотворенные поэзией рассказы писателя стали новаторскими. Завоевание Тургенева заключалось в преобладании "субъективно-авторского начала на всех ведущих уровнях прозаического произведения – повествовательном, сюжетном, характерологическом" [3, с. 53] (что делало эти небольшие по объему вещи поэтически выразительными и сближало их со стиховой стихией). Повествование ведется от персонифицированного лица, и то, что это лицо – охотник, имеет существенное значение. Тургенев считал пристрастие к охоте национальной чертой русского человека, и барина, и мужика. Рассказчик-охотник, благодаря своей страсти, знакомится с разными людьми, живет простой жизнью и пытается проникнуть в её смысл, так происходит не искусственное сближение бар и мужиков, а естественное общение на основе общего интереса, позволяющее лучше понять друг друга. Но важным представляется то, что смысл охоты заключается не только в ловле добычи, хотя для Тургенева это тоже было очень захватывающим: страсть к охоте благородна и наследственна, она коренится в национальной традиции. Смысл охоты еще и в том, как философски отметила О.Земляная, что "мы в этом мире, по большому счету, охотники за тайной смысла жизни" [6, с. 153]. И надо сказать, что, кроме тетеревов и вальдшнепов, Тургенев сумел, приохочиваясь в разговорах с крестьянами и наблюдениях за ними, добыть особые трофеи для всей русской литературы. Он обнаружил и приоткрыл тайны русского человека в их великом множестве и по сей день до конца непостижимой глубине.

Во многих рассказах Тургенева, не входящих в цикл "Записки охотника", также есть запоминающиеся и яркие образы представителей русского народа. Прежде всего, это относится, конечно, к Герасиму, немому великану из рассказа "Муму". Ставшее хрестоматийным произведение в наши дни поражает своим глубоким смыслом и философским провидением, а также тонкой поэтичностью реалистических описаний. Вот уже где бытие передается через быт, смысл через молчание, проза через поэзию. И.Аксаков оценил этот рассказ справедливо и точно: "Мне нет нужды знать: вымысел ли это, или факт, действительно ли существовал дворник Герасим, или нет. Под дворником Герасимом разумеется иное. Это олицетворение русского народа, его страшной силы и непостижимой кротости, его удаления к себе и в себя, его молчания на все запросы его нравственных, честных

побуждения... Он, разумеется, со временем заговорит, но теперь, конечно, может казаться немым, и глухим; теперь, покуда он удалился к себе на родину. Весь рассказ чрезвычайно жив... <...> Есть какая-то сдержанность, придающая еще более силы всему рассказу, слышится будто присутствие другой, глубокой мысли, лежащей за рамками произведения и не исчерпываемой произведением" [9, с. 368]. Можно предположить, что такое безропотное подчинение Герасима воле барыни, а также его немота, свидетельствующая как о покорности, так и о богоизбранничестве, рассматривались писателем в качестве атрибутов национального характера в смысле его христианской составляющей, глубокой нравственной силы, лежащей в основе древнерусской христианской традиции (Тургенев не забывает отмечать, что Герасим верующий человек, совершающий молитву перед образами). Ученый С.Бровер в своем интересном исследовании утверждает в этой связи, что в тургеневском тексте некоторые мотивы в их комплексе формируют ассоциативный ряд с персонажами русского фольклора и христианской мифологии. Образ Герасима в интертекстуальном плане связан с образом героя эпоса Василием Буслаевым, а также со св. Христофором" [1, с. 251]. Он отмечает, что аскетическое поведение героя и его молчание может вызывать коннотации с типом православных святых молчальников. Этот персонаж может восходить также и к бытовавшему в древней русской православной традиции образу св. Христофора, представляемому в виде чудовищного немого великана, обращенного в христианство [8]. Но, с другой стороны, учитывая всегдашнюю трезвость размышлений писателя, молчание крестьянина не могло не рассматриваться им глубже, ведь едва уловимые изменения в безукоризненном поведении Герасима после его возвращения в деревню отмечаются, хотя, конечно, будущей необузданной силы революционного народа Тургенев видеть в Герасиме не мог. Но такова судьба всех великих произведений: в них потомки прочитывают больше, чем хотел сказать сам автор.

Важно подчеркнуть также и то, что Герасим – сын полей и лугов русских, приволья русской деревенской жизни, трудно приживался в чужой ему городской жизни. Лишь возвращаясь в деревню, он с радостной решимостью торопиться, "как будто мать-старушка ждала его на родине" [10, т. V, с. 224]. На родной дороге, среди сельского раздолья он чувствует себя русским богатырем, хозяином русской земли, к которой льнет, стосковавшись по ее силе, а она вбирает его в свое лоно. Поэтическое описание возвращения Герасима на родину психологически и эмоционально созвучно строчкам из рассказа Б.Зайцева "Аграфена", когда автор описывает возвращение намаяв-

шейся от городской жизни героини в родное село. Причем Зайцев как бы подхватывает невысказанное Тургеневым о чувствах Герасима, спрятанных в немоте его могучего тела, и говорит нам о загнанности и о нерастраченности душевных сил героев, идущих на дорогу родину в жажде найти там пристанище. Сравним отрывки: "Ночь шла оттуда. Перепела сотнями гремели кругом, взапуски перекликивались коростели... Герасим не мог их слышать, не мог он слышать также чуткого ночного шушуканья деревьев, мимо которых его пронесли сильные его ноги, но он чувствовал знакомый запах поспевающей ржи, которым так и веяло с темных полей, чувствовал, как ветер, летевший к нему навстречу – ветер с родины, – ласково ударял в его лицо, играл в его волосах и бороде; видел перед собой белеющую дорогу – дорогу домой, прямую как стрела; видел в небе несчетные звезды, светившие его путь, и как лев выступал сильно и бодро, так что когда восходящее солнце озарило своими влажно-красными лучами только что расходившегося молодца, между Москвой и им легло уже тридцать пять верст..." [10, т. V, с. 225]; "От станции Ферязи до её родной деревни считали тридцать верст. Она купила на базаре вдовый платочек, надела зипун, как богомолка, священным путем странников, меряющих родимые пустыни, тронулась в путь.

О, ты, родина! О, широкие твои сени – придорожные березы, синеющие дали верст, ласковый и утешительный привет безбрежных нив! Ты, безбрежная, к тебе припадает усталый и загнанный, и своих бедных сынов ты берешь на мощную грудь, обнимаешь руками многоверстными, поишь извечной силой. Прими благословения на вечные времена, хвала тебе, Великая Мать.

Так брела Аграфена, широко ступая ногами в лаптях, упираясь рукой в длинный посох. И ее душа была раскрыта, детскими глазами глядело в нее вечно синеющее небо, и ветерок-ласкатель звенел в ушах, опьянял" [5, с. 93]. В этих двух рассказах герои в городе познали горе, похоронили свои надежды на любовь, оба остались одинокими и единственное место, готовое их принять и куда они стремятся (Аграфена по совету священника, а Герасим по собственному наитию), их родина – село, где они родились, раньше жили и работали. Туда они идут радостно, впивая в себя зрелище родного, ощущая родственность неба и ветра. Эти совпадающие у обоих авторов образы неба и ветра, вольных первозданных стихий, подчеркивают широту и открытость душ героев. В монолитной цельности их характеров, в выпавших им на долю страданиях и несправедливостях можно также усмотреть определенную литературную параллель, невольную, а, возможно, сознательную аллюзию.

Образ русского народа ярко и полно запечатлен на страницах рассказов Тургенева, но в судьбе русского народа пронизательно писателю виделась "трагическая судьба племени", которая с особенной мощью проявится в двадцатом веке русской истории. Эту тему именно в таком ее осмыслении подхватят следующие поколения русских писателей (И.Бунин, Евг.Замятин, М.Горький, А.Ремизов, А.Куприн, С.Сергеев-Ценский и другие), но собственно "тургеневское" с очевидностью прослеживается в ряде рассказов И.С.Шмелева, посвященных крестьянской жизни в до и послереволюционной России.

Шмелев, как и Тургенев, любил и хорошо знал русский народ. Один из лучших критиков творчества писателя И.А.Ильин в известной своей книге "О тьме и просветлении" верно отметил, что предметом творчества писателя является "русский человек и русский народ – в его подъеме и в его падении, в его силе и его слабости, в его умилении и в его окаянстве. Это русский художник пишет о русском естестве. Это национальное трактование национального" [7, с. 138]. Действительно, Шмелев не понаслышке знал характер русского человека, он близко соприкасался с ним в быту, начиная с раннего детства. Писатель вспоминал: "В нашем доме появлялись люди всякого калибра и всякого общественного положения. <...> Тьма народу. <...> Слов было много на нашем дворе – всяких. Это была первая прочитанная мною книга – книга живого, бойкого и красочного слова. Здесь, во дворе, я увидел народ. Я здесь привык к нему и не боялся ни ругани, ни диких криков, ни лохматых голов, ни дюжих рук. <...> Здесь я слушал летними вечерами, после работы, рассказы о деревне, сказки и ждал балагурства. <...> Здесь я узнал запах рабочего пота, дегтя, крепкой махорки. Здесь я впервые почувствовал тоску русской души в песне, которую пел рыжий маляр. <...> Здесь я получил первое и важное знание жизни. Здесь я почувствовал любовь и уважение к этому народу, который все мог" [11, т. III, с. 502–503].

В 1912 г. Шмелев написал рассказ "Под небом", принадлежащий по тематике к охотничьим рассказам. Если принять мысль о том, что в тургеневских охотничьих рассказах главным было обнаружение тайн смысла жизни, то в повествовании Шмелева эта тайна, за которой охотился рассказчик, любитель охоты, и его помощник со странным именем Дробь, оказывается почти найденной и раскрытой. Только оказывается, что открывается она не всем, а лишь тем, кто может увидеть и услышать настоящее, скрытое под внешней оболочкой жизни: "Как ежели кто поймет всю суть жизни, так такая в нем может произойти радость... И все ему радостно!" [11, т. II, с. 445]. Но и по формально-содержательным признакам рассказ Шмелева выглядит интертекстуальным по отношению к известному тургеневскому

художественному циклу. Имеются в виду: общая канва (двигателем фабулы является охота); сказочно-завораживающий рассказ Дроби звездной ночью при свете костра под таинственные голоса ночи и крики птиц, напоминающий ситуацию "Бежина луга" и внешним рисунком, и самой волшебной историей, звучащей как народное предание; и прочитываемый тематический мотив несправедливости жизненного устройства, подчеркнутый введением в повествовательную ткань истории о зверствах барина, издевавшегося над своими крепостными; и в обилии присутствующие описания дивной природы, принимающие черты лирико-поэтических зарисовок; и прием раскрытия характера героев через их отношение к природному миру.

Повествование, как и в тургеневских "Записках охотника", ведется персонифицированным рассказчиком, служащим больницы. Он страстный охотник и любит природу, что также роднит его с тургеневским рассказчиком: "Я люблю глухие места, и лесные ночлеги, и зыбкие, таинственные голоса из неизвестной дали. И грозы, захватывающие на бездорожье, и путающиеся тропки, и завтрашний день, таящийся за ночью" [11, т. II, с. 450]. Он также любит смотреть в небо и думать, глядя в его безбрежную синеву. Сравним отрывки из тургеневского "Касьяна с Красивой Мечи" и рассказа Шмелева: "Удивительно приятное занятие лежать на спине в лесу и глядеть вверх! Вам кажется, что вы смотрите в бездонное море <...> Волшебными подводными островами тихо наплывают и тихо проходят белые круглые облака <...> Вы глядите: та глубокая, чистая лазурь возбуждает на устах ваших улыбку, невинную, как она сама, как облака по небу, и как будто вместе с ними, медлительной вереницей, проходят по душе счастливые воспоминания, и все вам кажется, что взор ваш уходит дальше и дальше и тянет вас самих за собой в ту спокойную, сияющую бездну, и невозможно оторваться от этой вышины, от этой глубины..." [10, т. I, с. 100]. У Шмелева читаем: "Я лежал и смотрел в небо. Что там, в его глубине? Какие миры таятся и какие царства создаются? И не ползут ли там тайны? И не тянется ли там небо, тихое, бесстрастное? Путались мысли, давила истома. Ни говорить, ни думать... Лежать только под солнцем, отдаться разлитому кругом, тихому, неизвестному..." (11, т. II, с. 487). Из этих эмоциональных лирических фрагментов понятно, насколько близки к природе герои, как чутко они переживают все с нею связанное, сколько разных мыслей и ощущений она вызывает у них.

Собираясь поохотиться в глухих лесных местах, в таинственном Провале, рассказчик ищет проводника, который мог бы провести его по тем местам. Проводником оказывается Дроби, худой и изможденный, с острым запахом заношенного платья. Сразу он напоминает турге-

невского бывалого охотника и проводника, непутевого бродягу Ермолая: Дробь "бродит, пожалуй, где-нибудь по уезду, выискивает материалец для чучел, слушает зябликов и считает звезды. Добывает сторожкого зимородка..." [11, т. II, с. 444]. Но при дальнейшем знакомстве с героем оказывается, что этот образ вмещает черты и других тургеневских персонажей: Касьяна с Красивой Мечи и Калиныча (героев "Записок охотника") и Егора, простого и тихого крестьянина из "Поездки в Полесье". Особая чуткость к природе, умение слышать ее голоса, видеть ее красоту и наслаждаться ею, вся его ищущая высшего смысла жизни "детски-чистая душа", таящая красивый мир, сближает Дробь с названными тургеневскими героями. Именно Дроби дано было увидеть несказанную красоту этого страшного и заповедного места – Провала: "ни в какой стране мира нет подобного сему зрению природы и правды Божией!.. Ибо много слез приняла та земля..." [11, т. II, с. 446]. Ему дано было выжить в непроходимых и смертоносных болотах и перепутанных кущах, закрывающих от праздного человеческого глаза озеро с зеркальной поверхностью вод, по которому плавают дивные белые лебеди, и ему удалось привести туда охотника и еще раз увидеть эту дивную красоту и даже заметить одинокого белого лебедя. Это стало возможным благодаря тому, что у него был тот "дух силы" душевной, нравственная чистота и вера в божественное, чего так не хватало охотнику. Дробь шел по болоту с восторгом в сердце, в предчувствии чуда, что вело его и давало силы поддерживать охотника. Он помог ему не пропасть в болотах, ведя его, "как ребенка, бережно, с тихим укором заглядывая в глаза. – МалOVERЬЕ! – говорил он. – Дух силы надо иметь, и не будет страшно. И здесь-то, на природе Божией, надо, а там-то, с людьми-то..." [11, т. II, с. 481]. Как Дробь спас охотника от верной смерти, обнявшись с ним грудь с грудью, как спокойны и светлы были его глаза и тих и ласков голос, успокаивающий и отвлекающий охотника от роя страшных и нехороших мыслей, как он вывел наконец своего спутника к светлым водам озера, – все это создает эмоциональную аллюзию, ведущую к образу тургеневского Егора, который твердой рукой "с обычной своей улыбкой" протягивал измученному тягостными мыслями барину бутылочку, "всю наполненную светлой влагой", и этим освобождал его от мрака пессимистических раздумий. Тургеневский лирический герой тогда же почувствовал, как "чья-то могучая рука одним взмахом вынесла" его "на свет божий", и он с уверенностью отдался своему провожатому [10, т. VI, с. 156].

От спокойного и светлого шмелевского проводника исходила "ободряющая сила", сила духа простого человека, верящего в божественные чудеса. В рассказе Б.Зайцева "Студент Бенедиктов" также

именно человек из народа, безымянный старик на плоту, помогает герою понять важную жизненную истину: люди на земле связаны страданиями, болезнями, смертью. Старик на примере собственной жизни показывает студенту, как надо терпеть, молчать и не жаловаться, потому что все в сущности равны перед природой, жизнью и небытием. Тургеневский Егор из "Поездки в Полесье" со своим спокойным молчанием, терпеливым несением жизненных горестей, и зайцевский старик со своей немудреной правдой, и шмелевский Дроби – звенья одной цепи, представители русского народа, несущие в себе специфические черты русского национального характера.

Дроби приводит охотника к озеру, но нетронутая его гладь не приносит герою чувства облегчения, испытанного освежившимся водой тургеневским рассказчиком. Если Дроби с восторгом смотрит на открывшиеся ему островки и калинку и силой своего духа вызывает мимолетное видение белого лебедя, то его товарищу увиденное не говорит ни о чем: островки дремлют на солнце, торчат какие-то кустики, и светлые воды лежат, как мертвые. У охотника нет "духа силы пройти и узреть счастье" [11, т. II, с. 456]. И лишь когда нерадостные раздумья о смысле собственной жизни переходят у него в ощущение своей принадлежности к живому миру природы, своей соотнесенности с ней, тогда уже перед двумя забредшими на Провал путниками предстает ослепительной красоты одинокий белый лебедь, скользящий по поверхности вод. Лишь на несколько минут показался он им и оставил в душе каждого неизгладимый след от прикосновения к тайному смыслу жизни. Так, тургеневский лирический герой из "Поездки в Полесье" приходит к пониманию смысла природной гармонии, заключающейся в уравновешенном взаимодействии и крепкой взаимосвязанности всего порожденного ею, а в душах шмелевских персонажей поселяется смутное желание сделать сказкой ту серую, безжалостную, суровую и тягостную жизнь, которая царит за пределами волшебного-божественного оазиса. Кроме того, если Тургенев останавливается в понимании философии природы на ее метафизической сущности, то Шмелев пока что еще робко, сквозь пантестическую вуаль, но все же приближается к восприятию природного мира как выражения божественной красоты, сотворенной Отцом небесным на радость людям. Белый лебедь в этом контексте является символом чистоты и красоты мира Божьего.

Психология героев рассказа раскрывается с помощью передачи их реакций на природный мир, что также восходит к сложившемуся в "Записках охотника" принципу изображения внутреннего мира персонажей через их отношение к природе. В душе Дроби природа отражается своими ласковыми, спокойными и светлыми чертами,

вызывая у него постоянный восторг. Она по-детски приветлива и открыта ему, он слышит ее голоса и старается проникнуть в их смысл. Он чувствует даже дыхание притаившейся трясины, как Павлуша из "Бежина луга", который различает и плеск щуки в реке, и крик цапли над ней. У рассказчика же, обессиленного раздвоенностью душевных порывов (когда один голос, сидящий в нем, запрещает ему думать о светлом и добром, а другой кричит о божественной красоте мира), природа вызывает желание раствориться в ней и одновременно ощущение всеобщего обмана, который закрыл от людей истинный смысл "тишины райской", окутавшей созданный Богом мир: "Вдали от людского боя и шумов, на поляне, в густых мхах и росе, в солнце и под небом, среди болот и топей, в этой природной гуще – я близок был этой извечной силе. Она брала меня и растворяла. И был я ее ничтожным кусочком, червем, и веткой осинки, и каплей росы, и мхом, и трещинкой на старом пне, и струйкой янтарной смолы, играющей душистым яхонтом. И Дробь, согнувшийся, как болотный кустик, был близок мне; и серый дятлик, присматривающийся и беззаботный" [11, т. II, с. 476]. В рассказе Шмелева ощутимым становится измельчание характера лирического героя по сравнению с тургеневским рассказчиком, который соединяет в своем сознании и экзистенциальное ощущение жизни и разумение немудреных истин простых крестьян, берущих начало в христианской традиции. Герой Шмелева растерян перед тайнами природы и тайнами души простого человека: "Где мой Бог и моя правда, и моя вера? И где мои цели? Зачем пестрые лоскутки лежат на пути моем, и воля моя дрябла, и нет во мне безграничных жгучих стремлений?" [11, т. II, с. 487]. Он ждет от какой-то внешней силы установления райского порядка в мире, который успокоил бы его душу. Ему не хватает ни веры в неизвестного Хозяина, могущего переделать эту неудовлетворяющую его жизнь, ни воли изменить что-либо в себе самом, ни сердца, чтобы принять зыбкую правду Дроби, свято верящего в историю о святом старичке Угоднике Божьем, который с помощью волшебной палочки восстановил справедливый порядок в жизни целой деревни. Бунин называл такую черту русского человека болезнью, когда человек в ожидании чего-то неизвестного и призрачного ничего не делает и вздыхает, как его герой Николка Серый из "Деревни": "Какая эта старая русская болезнь, это томление, эта скука, эта разбалованность – вечная надежда, что придет какая-то лягушка с волшебным кольцом и все за тебя сделает: стоит только выйти на крылечко и перекинуть с руки на руку колечко" [2, с. 64].

В финале рассказа у Шмелева появляется интересный образ. Он вырастает на фоне уплывающей грозовой тучи из кажущегося

очертаниями грача черного пятна: "Нет, это мужик. Стоит, как черный столб на распутье" [11, т. II, с. 493]. Вот этот мужик, стоящий на распутье, вызывает ассоциации с национальной душой русского человека, сотканной из небывалых противоречий. О противоречивых крайностях русского народа, русской национальной души говорили и Тургенев, и Лесков, и Достоевский, и Горький, и Бердяев, и Бунин, и Шмелев, и Куприн и т.д. Так, Бунин в "Окаянных днях" писал, наблюдая над изменяющимся в дни бедствий обликом и поведением людей: "Есть два типа в народе. В одном преобладает Русь, в другом – Чудь, Меря. Но и в том, и в другом есть страшная переменчивость настроений, обликов, "шаткость, как говорили в старину. Народ сам сказал про себя: "из нас, как из древа, – и дубина, и икона", – в зависимости от обстоятельств, от того, кто это дерево обрабатывает: Сергей Радонежский или Емелька Пугачев" [2, с. 62].

Таким образом, тургеневские рассказы, главными героями которых были представители русского народа, обращены к проблеме русского национального характера. Писателя интересовал не только и не столько быт русского крестьянина, сколько его морально-нравственные устои. Не идеализируя русского мужика, а поэтически воспроизводя его реальный облик, писатель в своих охотничьих рассказах и других произведениях дал полноценную картину русского морально-общественного быта, из которой выростала проблема духовно-исторического бытия страны и народа. Такой подход к изображению русского человека требовал неподдельной любви к предмету, больших знаний и огромного поэтического таланта. Тургеневская традиция проникновенного, сочувственного, но не идеализированного изображения народной жизни была воспринята русскими писателями двадцатого века. В частности, Шмелев, как было показано, в некоторых своих крестьянских рассказах прямо восходит к традиции тургеневских "Записок охотника", наследуя как внешнюю канву, так и внутреннюю структуру повествования, включая проблемно-тематический компонент, психологические и художественно-изобразительные приемы. При этом "тургеневское" в изображении национального характера русского крестьянина ярко проявлялось в его творчестве лишь дискретным образом, сохраняя в целом главную доминанту тургеневских рассказов – поиски смысла человеческой жизни в любых ее выражениях, а также любовь и сострадание к человеку. Такое проявление наследования традиции, безусловно, объясняется коренными изменениями общественно-исторической жизни России в двадцатом веке, диктовавшей свои реалии и способы их отображения в художественном произведении. Это особенно остро ощущалось в условиях жизни русских писателей в эмиграции, когда угол зрения художников резко

сместился, и в главном ракурсе оказалось то "немеркнувшее ядро духа" (Зайцев) российского народа, то ценное и светлое в прошлой российской жизни, что необходимо было сохранить и запечатлеть в художественном слове. Это было важно для самих писателей-эмигрантов и для их потомков, потомков их потомков – сохранить и передать в достоверном виде, чтобы помнили, ценили и, главное, смогли возродить Россию в ее духовном облике. В этом смысле представляется существенной тургеневская концепция изображения народа, выраженная им в статье, посвященной разбору гетевского "Фауста": "Жизнь каждого народа можно сравнить с жизнью отдельного человека, с той только разницей, что народ, как природа, способен вечно возрождаться" [10, т. X, с. 204]. Эта мысль была органически близка стоящим перед писателями-эмигрантами задачам. Тургенев из своего относительно спокойного девятнадцатого века, пребывая в окружении и ощущении общеевропейской культуры, придал литературе о народе универсальный гуманистический импульс, который и был унаследован его продолжателями, как и тургеневская русскость, "русскость русского человека", сохранить которую в своем творчестве и призваны были писатели-эмигранты. Но свои акценты расставляла российская история, лишь усугубившая трагический пафос творчества великого классика русской литературы.

Литература

1. Бровер С. "Муму" И.С.Тургенева / С. Бровер // Концепция и смысл : сб. статей в честь 60-летия проф. В.М.Марковича ; под ред. А. Б. Муратова, П. Е. Бухаркина. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. – 380 с.
2. Бунин И. А. Окаянные дни / Иван Бунин. – Репр. изд. – [Воспроизводится по изданию : собрание сочинений И.А.Бунина, т. 10, "Петрополис", Берлин, 1935] – М. : Советский писатель, 1990. – 175 с.
3. Егоров О. Г. та ін. Романы И.С.Тургенева: проблемы культуры [Текст] : монография / О. Г. Егоров, Т. А. Савоськина, Н. Н. Халфина. – М. : Изд-во МГПИ им. В.И.Ленина "Прометей", 2001. – 224 с.
4. Зайцев Б. К. Жизнь Тургенева / Б. К. Зайцев / Далекое. – М. : Советский писатель, 1991. – 512 с.
5. Зайцев Б. К. Осенний свет: Повести, рассказы / Б. К. Зайцев. – М. : Советский писатель, 1990. – 544 с.
6. Земляная О. И.С.Тургенев об особенностях национальной охоты / О. И. Земляная // Звезда. – 1998. – № 10. – С. 150–155.
7. Ильин И. А. О тьме и просветлении. Книга художественной критики: Бунин. Ремизов. Шмелев / Иван Ильин. – М. : Скифы, 1991. – 216 с.
8. См. об этом подробно: Бровер С. "Муму" И.С.Тургенева / С. Бровер // Концепция и смысл : сб. статей в честь 60-летия проф.

В.М.Марковича ; под ред. А. Б. Муратова, П. Е. Бухаркина. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1996. – 380 с. – С. 241–264.

9. Тургенев И. С. Полн. собр. соч. : в 30 т. Соч. : в 12 т. – [2-е изд., испр. и дополн.] / И. С. Тургенев. – Т. 2. – М. : Наука, 1978.

10. Тургенев И. С. Собрание сочинений : в 10 т. / Иван Тургенев. – М. : Госуд. изд-во художественной литературы, 1962. Тексты цитируются по этому изданию: римская цифра указывает том, арабская – страницу.

11. Шмелев И. С. Собрание сочинений : в 12 т. / Иван Шмелев. – М. : Сибирская Благовонница, 2008. Тексты цитируются по этому изданию: римская цифра указывает том, арабская – страницу.

УДК 821.161.1.09

А.В.Чоботько

Религия и вера в понимании В.В.Розанова и Н.В.Гоголя

В статті йде мова про розуміння і осмислення Розановим і Гоголем основних християнських постулатів і догматів віри, аналізується їх уявлення про земну місію і призначення людини.

Ключові слова: Бог, релігія, віра, церква.

В статье идет речь о понимании и осмыслении Розановым и Гоголем основных христианских постулатов и догматов веры, анализируется их представление о земной миссии и предназначении человека.

Ключевые слова: Бог, религия, вера, церковь.

In this paper the understanding of the main christian postulates by Rozanov and Gogol is being elucidated, their imagination about the life mission and human being is being analysed.

Key words: God, belief, religion, church.

Писатель, философ, публицист, религиозный критик В.В.Розанов был одной из самых парадоксальных и противоречивых фигур в русской литературе начала XX века. Его творческое наследие довольно долго оставалось вне внимания литературоведов, что объясняется, в первую очередь, социально-политическими причинами. Только в последние десятилетия в гуманитарных науках качественно по-новому осмысливается роль Розанова в истории русской культуры, за ним закрепляется одно из ключевых мест в интеллектуальной жизни России начала XX века. Значительное место в его писательском наследии занимает осмысление личности и творчества Гоголя,

которого он критически оценивал почти на протяжении тридцати лет собственной жизни.

Одним из принципиальнейших расхождений между Розановым и Гоголем было различное понимание ими основных вопросов бытия и человеческого существования, идеи и сущности Бога, места человека в мире.

Абсолютное большинство исследователей розановской религиозно-философской системы ведут разговоры о ней как о религии пола, брака, семьи, одухотворенного быта [см.: 16; 17; 6; 25; 26; 8; 12; 11; 23; 14; 4; 5; 7 и др.].

Такая точка зрения на природу розановской веры представляется наиболее убедительной. Она подтверждается и бесчисленными розановскими высказываниями. Окружающий мир для Розанова синонимичен утробе: ведь и сам мир возможен только тогда, когда он может рождать, воспроизводить. Репродуктивная функция в жизни людей для писателя главная, основная, все остальное должно быть подчинено ей: "Мир есть утроба, которая умеет только рождать и не может умереть" [19, с. 127]. Действительно, Розанов – мистический пантеист. Для него "все мертвое – без зародыша; все живое – с зародышем. Зародыш-то, развертываясь, и творит жизнь" [20, с. 171]. Каждому рождению предшествует зачатие. Розанов пишет: "Чадозачатие есть главный, трансцендентно-мистический акт, где человек актом участия своего сводит душу с до-мирных высот и завивает ее в стихии. Нельзя не видеть в акте этом еще продолжающееся и по сейчас миротворение, ибо мир в точности еще творится, вновь создается в каждом вновь зачинаемом живом существе" [19, с. 116]. Мир для писателя не статичен, он все время находится в состоянии творения, все время изменяется. И все это возможно только благодаря рождением новых жизней.

Благодаря рождению, и только ему, можно победить смерть. Розанов считает, что человек не умирает в том случае, если после его физической смерти на земле остаются его дети: "Смерть есть не смерть окончательная, а только способ обновления: ведь в детях в точности я живу, в них живет моя кровь и тело, и, следовательно, буквально я не умираю вовсе, а умирает только мое сегодняшнее имя. Тело-же и кровь продолжает жить; и в их детях – снова, и, затем опять в детях – вечно! Только бы, значит, "рождалось", и – "я никогда не умру...". Таким образом, смерть ... есть просто способ вечно обновленного, и, следовательно, вечно молодого, юного лица земли..." [21, с. 70].

Что же для Розанова Бог? Его Бог не похож ни на чьего другого. Божье, божественное всенепременно для писателя должно быть интимным, предельно субъективным, личностным. Бог Розанова – Бог

экзистирующего субъекта: "Бог есть самое "теплое" для меня. С Богом мне "всего теплее". С Богом никогда не скучно и не холодно" [22, с. 48]; ""Мой Бог" – бесконечная моя интимность, бесконечная моя индивидуальность. Интимность похожа на воронку, или даже две воронки. От моего "общественного я" идет воронка, суживающаяся до точки. Через эту точку-просвет идет только один луч: от Бога. За этой точкой – другая воронка, уже не суживающаяся, а расширяющаяся в бесконечность: это Бог. "Там – Бог". Так что Бог

1) и моя интимность

2) и бесконечность, в коей самый мир – часть" [22, с. 48].

Более того, для Розанова сам Бог представляется двуполым: "Я все сбиваюсь говорить, по-старому, "Бог", когда давно надо говорить Боги; ибо ведь их два, Эло-гим, а не Эло-ах /ед. число/. Пора оставлять эту навеянную нам богословским недомыслием ошибку. Два бога – мужская сторона Его, и сторона – женская" [21, с. 31].

Отношение Гоголя к религии, в частности, к православию, к вопросу о духе и плоти было диаметрально противоположным розановскому: то, что для Розанова совершенно не важно, второстепенно для Гоголя первично, значимо. Известно, что Гоголь, прежде всего, в последнее десятилетие своей жизни, все происходящее в земном мире определял как воплощение воли божьей, ко всему мирскому относился как к проявлению божественного. Соответствующим образом он осмысливал роль человека в этом мире и его место в обществе. Разумеется, что это осмысление было совершенно противоположным розановскому.

О понимании Гоголем проблемы пола и плоти писал И.Соловьев [24, с. 201–202]. Исследователь утверждает, что Гоголь был полностью чужд любых проявлений пола, разграничения мужского и женского, у него полностью отсутствовало сексуальное эго. При этом он ссылается на образы Подколесина, Шпоньки, Ковалева, отмечая наличие в них автобиографических черт из жизни самого Гоголя. Главное внимание в произведениях Гоголя уделяется проявлению наружности, поведению персонажей. Наружность приобретает как бы самостоятельное значение, оттесняя внутреннее на второй план, оставляя его без внимания. В значительной степени И.Соловьев расширил аналогичные розановские мысли, высказанные тем в начале века. В этом плане стоит отметить определенную схожесть их точек зрения по этому вопросу.

Особо интересной в этом плане нам кажется точка зрения В.А.Котельникова [13]. Исследователь утверждает, что Гоголь в своем творчестве изобразил некоего срединного, неопределившегося человека, человека, который находится между Ветхим и Новым Заветами.

В Ветхом Завете человек предстает именно как человек: он создан Богом, он оформлен им изначально физиологически как человек, наделен мыслью и сознанием. Его цель – вековое тысячелетнее нравственное самосовершенствование, поскольку его духовная природа изначально несовершенна. Человек, находящийся между Ветхим и Новым Заветами, – человек неопределившийся, человек от одного отошедший, а к другому еще не добравшийся, человек, оставленный Богом как раз именно в пути, в странничестве. Котельников видит цель гоголевского творчества в том, чтобы преодолеть с его помощью пустоту в мире, богооставленность и богосиротство человека. Гоголь ведь и сам частица этого мира. Но он не приемлет его в том виде, в каком он есть. Его цель заключается в преодолении такого мира, в освобождении человека и человечества от вековых наслоений. И это представляется ему возможным только в непрерывных обращениях ко Христу посредством Слова.

Действительно, перед Гоголем все время стояла проблема нравственного самосовершенствования. Он видит свою греховность, осознает ничтожность человека в этом мире, все время боится совершить тот или иной поступок, то или иное, даже мельчайшее, действие. Даже для самого незначительного ему нужно благословение, которое должно исходить от авторитетнейших служителей Церкви. Он все время пытается услышать от своих духовных наставников великую христианскую истину, истину, помогающую человеку совершенствоваться, указующую на единственно верный путь в его земной жизни. В этом Гоголь – ученик, послушник, духовный сын. Но Гоголь в 1840-е годы не только духовный сын, но также, по меткому определению Е.Анненковой, и духовник, наставник, непрерывно морализирующий и поучающий [см.: 1; 2; 3]. Он един в двух лицах, в зависимости от ситуации может выступать как в роли ученика, так и в роли учителя. Гоголь – ученик перед Богом и учитель перед людьми. В частности, Е.Анненкова видит "учительство" Гоголя в том, что он пытался внедрить в русское общество апробированную на протяжении веков систему жизни и этических норм, но никогда полностью нигде не прижившуюся и нигде полностью не принятую людьми [3, с. 102].

Гоголь-учитель – морализатор и проповедник. Д.Овсяннико-Куликовский без малого сто лет назад охарактеризовал его как первого по времени представителя морализирующего направления в русской литературе [18, с. 110], назвал его основоположником морализирующих, "проповеднических" течений в развитии общественной мысли [18, с. 127].

Гоголь в последнее десятилетие своей жизни непрерывно, в особенности это довольно явно прослеживается в его переписке, читает поучения, наставления друзьям, родственникам, знакомым, принимает на себя функции наставника и, более того, иногда сравнивает свои поучения и наставления с божественными, как бы исходящими от самого Бога. Сочинение нравственных наставлений занимало значительное место в духовных поисках Гоголя в 1840 – начале 1850-х годах. Особенно показательным в этом плане является письмо писателя к гр. Луизе Вьельгорской: "Вы дали мне слово во всякую горькую и трудную минуту, помолившись внутри себя, сильно и искренно приняться за чтение тех правил, которые я вам оставил, вникая внимательно в смысл всякого слова, потому что всякое слово многозначительно и многого нельзя понимать вдруг. Исполнили ли вы это обещание? Не пренебрегайте никак этими правилами, они все истекли из душевного опыта, подтверждены святыми примерами, и потому примите их как повеление самого Бога" [10, с. 276]. Гоголь как бы принимает на себя функции посредника между Богом и людьми.

Для Гоголя Бог всемогущ и всеблаг. Все земные страдания, какие были для Розанова неприемлемы ни в какой из форм своего проявления, для Гоголя есть испытания, посылаемые Богом людям, есть неременная ступень к благу и добру. Эти страдания должны приниматься людьми безропотно и покорно, переноситься ими не как страдания, а как проявление божьей милости к ним. Ведь сам человек для Гоголя существо бессильное, целиком и полностью находящееся во власти Бога, он ничего не может без воли Бога изменить в земном мире. Физические и нравственные страдания Гоголя в последние годы его жизни во многом определяли особенности его мировоззрения.

Оптимизм Гоголя связан только с религией, с верой, с молитвой, ничто земное, не освященное Богом, не может изменить существующего уклада вещей. Молитва для Гоголя то, что может хоть на как-то приблизить человека к постижению сущности божьей. Молитва есть единственное возможное средство избавления от страданий, средство смягчения этих страданий. Все улучшения и своего физического и душевного состояния, и состояния других людей непременно уязвляются писателем с волей Бога, с проявлениями его милости и блага.

Церковь для Гоголя священна сама по себе, особенно церковь православная. Об этом неоднократно идет речь в "Выбранных местах из переписки с друзьями", в частности, в главах "Несколько слов о нашей церкви и духовенстве", "О том же", "Христианин идет вперед", "Просвещение", "Светлое воскресенье". Не церковь виновата в различных бедах, не историческое христианство, а люди не смогли

полностью принять и правильно осмыслить учение церкви: "Эта /православная – А.Ч./ церковь, которая, как целомудренная дева, сохранилась одна только от времен апостольских в непорочной первоначальной чистоте своей, эта церковь, которая вся с своими глубокими догматами и малейшими обрядами наружными как бы снесена прямо с неба для русского народа, которая одна в силах разрешить все узлы недоумения и вопросы наши, которая может произвести неслыханное чудо в виду всей Европы, заставив у нас всякое сословье, званье и должность войти в их законные границы и пределы и, не изменив ничего в государстве, дать силу России изумить весь мир согласной стройностью того же самого организма, которым она доселе пугала, – и эта церковь нами незнаема! И эту церковь, созданную для жизни, мы до сих пор не ввели в нашу жизнь!" [9, с. 246].

Предельно емко охарактеризовал отношение Гоголя к церкви Д.С.Мережковский. В исследовании "Гоголь: Творчество, жизнь и религия" он так говорит о представлении Гоголя о роли церкви в обществе: "...он /Гоголь – А.Ч./ хотел, чтобы /Церковь/ научила его отделять нужное от ненужного, святое от грешного, божеское от бесовского, не только в искусстве, но и во всем вообще "мирском", "светском", "плотском", во всей живой плоти мира, во всей твари, еще не избавленной, но "совокупно стенающей об избавлении"; он хотел, чтобы Церковь научила отделять мир, который "весь лежит во зле", от мира, который Бог так возлюбил, что Сына Своего Единородного принес за него в жертву" [15, с. 275].

Как видим, понимание и осмысление Розановым и Гоголем основных христианских постулатов, догматов веры, представление о земной сущности и предназначении человека было абсолютно противоположным. Это не могло не вызвать со стороны экспансивного Розанова целого ряда предельно отрицательных характеристик, относящихся к анализу личности и творчества автора "Мертвых душ".

Литература

1. Анненкова Е. Гоголь и Аксакова / Е. Анненкова. – Л., 1983. – 48 с.
2. Анненкова Е. Гоголь и декабристы / Е. Анненкова. – М., 1989. – 174 с.
3. Анненкова Е. Православие в историко-культурной концепции Хомякова и в творческом сознании Гоголя / Е. Анненкова // Вопросы литературы. – 1991. – № 8. – С. 89–105.
4. Барабанов Е. В. Розанов: "Ненавижу цветные одежды" / Е. Барабанов // Наше наследие. – 1989. – № 6. – С. 43–46.
5. Белокоскова Е. В. Некоторые аспекты философии культуры Розанова / Е. В. Белокоскова // Исследования по истории русской философии. – М., 1995. – С. 57–71.

6. Белый А. Отцы и дети русского символизма / А. Белый // В.В.Розанов : Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей : в 2 кн. – СПб., 1995.
Кн. 2. – 1995. – С. 74–77.
7. Бойко В. А. Мотив смещения полов в творчестве Розанова / В. А. Бойко // Гуманитарные науки в Сибири. Серия филологическая. – 1995. – № 4. – С. 39–45.
8. Германов В. Религия быта: Розанов. Уединенное. Опавшие листья. Т. 1 и 2 / В. Германов // В. В. Розанов : Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей : в 2 кн. – СПб., 1995.
Кн. 2. – 1995. – С. 251–266.
9. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями // Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. : в 14 т. – М., 1952.
Т. 8. – 1952. – С. 213–418.
10. Гоголь Н. В. Письмо к Л.Вьельгорской // Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. : в 14 т. – М., 1952.
Т. 12. – 1952. – С. 275–277.
11. Иваск Ю. О Розанове / Ю. Иваск // Волга. – 1991. – № 5. – С. 119–142.
12. Ильин В. Н. Стилизация и стиль. 2 – Ремизов и Розанов // В. В. Розанов : Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей : в 2 кн. – СПб., 1995.
Кн. 2. – 1995. – С. 406–430.
13. Котельников В. А. Русская идея как философская и историко-литературная тема / В. А. Котельников // Русская литература. – 1990. – № 4. – С. 112–119.
14. Латынина А. Н. "Во мне происходит разложение литературы": Розанов и его место в литературной борьбе эпохи / А. Н. Латынина // Вопросы литературы. – 1975. – № 2. – С. 169–205.
15. Мережковский Д. С. Гоголь: Творчество. Жизнь. Религия / Д. С. Мережковский // Полн. собр. соч. – СПб. ; М., 1911.
Т. 10. – 1911. – 275 с.
16. Мережковский Д. С. Розанов // Розанов В. В. : Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей : в 2 кн. – СПб., 1995.
Кн. 1. – 1995. – С. 408–417.
17. Минский Н. О двух путях добра / Н. Минский // В.В.Розанов : Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей : в 2 кн. – СПб., 1995.
Кн. 1. – 1995. – С. 388–399.
18. Овсяннико-Куликовский Д. Гоголь / Д. Овсяннико-Куликовский. – М., 1903.

19. Розанов В. В. В мире неясного и нерешенного / В. В. Розанов. – СПб., 1901.
20. Розанов В. В. Литературные изгнанники / В. В. Розанов. – СПб., 1913. – Т. 1.
21. Розанов В. В. Люди лунного света: Метафизика христианства / В. В. Розанов. – М., 1990. – 297 с.
22. Розанов В. В. Уединенное / В. В. Розанов // Уединенное. – М., 1990.
23. Синявский А. Д. Преодоление литературы: Жанровое своеобразие "Опавших листьев" Розанова / А. Д. Синявский // Наше наследие. – 1989. – № 1. – С. 84–94.
24. Соловьев И. И. Асексуальность в литературе и философии: Гоголь и Кант / И. И. Соловьев // Человек. – 1991. – № 1. – С. 201–202.
25. Тареев М. М. Розанов / М. М. Тареев // Розанов В.В. : Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей : в 2 кн. – СПб., 1995.
Кн. 2. – 1995. – С. 52–73.
26. Чуковский К. И. Открытое письмо Розанову / К. И. Чуковский // Розанов В.В. : Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей : в 2 кн. – СПб., 1995.
Кн. 2. – 1995. – С. 126–134.

УДК 821.161.2 (092):821.161.1.09Гоголь

О.О.Дацько

Гоголівські традиції у творчості Володимира Дрозда (на матеріалі оповідань та повістей)

Автор статті приділяє увагу окремим особливостям поетики химерних творів В.Дрозда, зумовлених звертанням до творчості Миколи Гоголя.

Ключові слова: *інтертекстуальність, "химерна" проза, поетика, впливи, гоголівська традиція.*

Автор статьи уделяет внимание отдельным особенностям поэтики химерических произведений В.Дрозда, обусловленных обращением к творчеству Николая Гоголя.

Ключевые слова: *интертекстуальность, "химерическая" проза, поэтика, влияния, гоголевская традиция.*

The author of the article analyzes the peculiarities of poetics of V. Drozd's "khymerna prose" which has intertextual connections with Gogol's creative works.

Key words: intertextuality, "khymerna" prose, poetics, influences, Gogol tradition.

Крім фольклорних джерел мали вплив на творчість В.Дрозда і літературні, особливо твори Миколи Гоголя. "Я особисто вірю в якісь невизначені закони творчості людської, які змушують письменників різних континентів знаходити на певному етапі подібні форми самовираження" [3, с. 124]. Гоголем прозаїк зачитувався у 9–10 класі, у домашній бібліотеці сестри був його п'ятитомничок. Знання фольклору та творчості Миколи Гоголя надали творам фантастичного, фольклорно-міфологічного та народно-сміхового присмаку і сприяли заволодінню чільного місця у загальнолітературному контексті жанрового різновиду "химерна" проза 60–70-х років ХХ століття.

До творчості В.Дрозда переважно зверталися такі літературознавці як М.Ільницький, В.Брюховецький, М.Жулинський, П.Майдаченко. Проблема дотичності прози В.Дрозда до "химерного" роману висвітлена у літературно-критичних статтях М.Ільницького, А.Кравченка, О.Ковальчука, А.Берегуляк, Г.Штоня, А.Погрібного та монографіях П.Майдаченка, М.Жулинського та інших. Так, М.Ільницький досліджував витоки "химерного" роману, як різновиду міфологізму, які крім фольклорного матеріалу, на думку літературознавця, беруть початок від Стороженка та Гоголя [4, с. 231], а повість В.Дрозда "Ірій" є продовжувачем "химерного" напрямку, сюжет будується на народному парадоксі та небилицях. У літературно-критичному нарисі "Комічне в сучасній українській прозі" П.Майдаченко осмислював химерну прозу В.Дрозда як свідчення традицій справжньої народної літератури, наголошуючи на "химерності" повістей "Ірій", "Самотній вовк" та "Балада про Сластьона", спричинила появу цілої низки умовних творів іронічно-пародійної (химерної) прози – хвиля "ліро-епіків" на початку 50-х років, як сміхова альтернатива офіційному апофеозові застою [9, с. 37]. В.Брюховецький українській химерній прозі надавав означення представницької як у кількісному, так і в якісному аспектах, "химерність" має давню літературну традицію та невичерпні фольклорні джерела і є також одним із прийомів поглиблення епічності. Для творів "Ірій" та "Замглай, або "В'язка небилиць з давньої минувшини, колгоспним ковалем переказаних", характерне іронічно-гротескове повісткування, вкраплення химерності є в оповіданнях "Три чарівні перлини" та "Сонце". Притаманний "Ірію" фольклоризований гротеск, який був засобом розкриття вагомих процесів у духовному (та бездуховному)

житті людей. Формотворча вигадливість дозволила В.Дроздові неодноразово, не "в лоб" провести виразну дидактичну лінію [2, с. 142–143]. М.Жулинський здійснив спробу доторкнутися до витоків літературного таланту, розкрити багатоманітність моральних проблем, які порушує прозаїк. На думку О.Ковальчука, лірико-химерна проза пропонувала широкий спектр театралізації, пов'язаної перш за все з творчістю Гоголя. В повісті "Самотній вовк" присутні театралізовані структури фольклорного походження, характерні для лялькового театру, декілька світів співіснували в координатах одного буття [6, с. 103]. За свідченнями А.Кравченка, вирізняли химерний роман незвичні образи, підкреслена ліричність оповіді, стилістична поліфонія, багатство умовних засобів, а літературним джерелом була творчість М.Гоголя його "Вечори на хуторі біля Диканьки", "Тарас Бульба" породили той високий синтез набутоків народної творчості з літературними прийомами, який став одним із джерел "міфологічного" роману ХХ століття" [7, с. 58], представником якого був В.Дрозд. На переконання дослідника починати осмислення фольклорного світобачення та здійснювати пошуки засобів типізації (відображення в персонажі суттєвих ознак певної групи індивідів) потрібно від М.Гоголя.

Ми розглянемо окремі особливості поетики оповідань В.Дрозда "Три чарівні перлини" (1965), "Сонце" (1967) та повістей "веселої" "Ірій" (1971), "трагічної" "Самотній вовк" (1972–1980) і, до певної міри, проміжну серед них – "трагікомічної" "Балада про Сластьона" (1980–1981) (за визначенням П.Майдаченка), з'ясуємо мету застосування письменником гоголівських традицій та виявимо міру запозичення мотивів та ремінісценцій.

Вплив Миколи Гоголя на творчість В.Дрозда відчутний у веселій лірично-химерній повісті "Ірій". Головний герой дев'ятикласник Михайло Решето розповідає про переїзд із села Пакуль, де він виріс, у "казкову країну" Ірій до родичів. На думку П.Майдаченка, характерна сама форма повісті, задіяний "прийом розгортання в цілі епізоди і в окремі сюжетні лінії фольклорних алогізмів, відомих під назвою "кокалани" [9, с. 38]. М.Бахтін [1, с. 1] зазначав, що М.Гоголь теж продуктивно використовував кокалани і "Ніс", по суті, повість-кокалан, а також "у петербурзьких повістях і всій наступній творчості Гоголя знаходимо елементи народної сміхової культури, алогізми і навмисні нісенітниця" [9, с. 38]. Жанровий різновид віршової нісенітниця давав можливість виявити зв'язок поетики творів М.Гоголя з формами народної коміки. В.Дрозд використовував елементи "кокалани", які стосувалися різного роду предметів. Наприклад, "груша затріпотіла крильми, кукурікнула лапками, сиплим голосом молоденького півня та, пурхнула до верби", корзина "зіп'ялася на лозові ноженята та

подріботіла по стежці у вишняки*** [т. II, с. 10], директор школи "перевтілювався у чорнильницю так мистецьки, що завуч, який сидів в одному з директором кабінеті, часом вмокав у ту чорнильницю ручку [т. II, с. 11]. На думку П.Майдаченка, "цей прийом, крім важливого моменту розкріпачення творчої фантазії, мав за мету травестувати, тобто "заземлювати" високе і загострювати увагу на недооціненному, інакше кажучи, зруйнувати закостенілі стереотипні засоби відтворення художньої реальності. При цьому створювати нову, власну, естетичну дійсність" [9, с. 41].

Поетика химерних творів В.Дрозда будувалася за допомогою *пародіювальних прийомів* на творчість М.Гоголя. "Для пародії характерна багатотонність розповіді, змішування високого і низького, серйозного і смішного" [7, с. 62]. Основна функція пародії зводилася до висміювання. Змалювання персонажів [9, с. 44–45] один із прийомів пародіювання, який обсервуємо у повісті "Ірій". Головний герой Михайло рятував корову, яка застрягла в болоті по дорозі до Ірію, домалювавши їй багнукою широкі крила, щоб вилетіла на сухе, бо вже ніхто не брався її витягати [т. II, с. 16]. Даний прийом змалювання персонажів характерний для творів М.Гоголя. Вакула намалював збоку на стіні церкви чорта в пеклі да "такого гадкого, что все плевали, когда проходили мимо"* [Гоголь, т. I, с. 243]. Цей прийом послуговувався для досягнення сатирико-комічного ефекту. Інший різновид пародій стосується польотів їжі. Задля досягнення ефекту фантастичності та містифікації В.Дрозд залучається до висміювання об'єктів, яким додає здібностей до польоту. Наприклад: пиріжки "стрепенулися, затріпотіли крильми і пурхнули у прочинену квартиру". У М.Гоголя здійснювали політ один за одним вареник "выплеснул из миски, шлепнулся в сметану, перевернулся на другую сторону, подскочил вверх и как раз попал в рот" [Гоголь, т. I, с. 224] Пацюка. Застосовані прийоми пародіювання давали можливість створити ефект веселого висміювання, дотепне спотворення, завдяки їм з'являлися яскраві картини дійсності з притаманною їй фантастичністю та комічністю.

Повісті В.Дрозда містять *ремінісцентні прив'язки* до ситуацій та образів, що дають можливість відіслатись до "Сорочинської ярмарки" та "Тараса Бульби" М.Гоголя. Функція, яку виконував цей різновид інтертекстуальності, полягає у нагадуванні читачу про відгомін цих літературних творів. Так, у "Ірії" свиня в образі чудовиська "з тілом пса і трьома людськими головами" [т. II, с. 86] лякала народ на ирійському ярмаркові, як свого часу "так напугала людей" [Гоголь, т. I, с. 125] червона свитка з "Вечорів" М.Гоголя, і тільки після багатьох гідних вчинків, героїчними зусиллями і з величезним ризиком для життя була врешті-решт знищена дядьком Денисом. Після проголошення

знаменитих слів дядька "– То ж згинь, породжена мною потворо!" [т. II, с. 93] він "вбиває власне "дітище": свиню в гаражі, яка виросла до фантастичних розмірів, затягла гараж невідь-куди, прооравши глибокий слід [9, с. 49–50]. Слова дядька Дениса відсилають читача до гоголівського "Тараса Бульби", який сказав сину Андрію "Я тебе породил, я тебе и убью!" [Гоголь, т. II, с. 144]. Під час подорожі до села Пакуль Михайло, йдучи по баюристій полівці зустрічає Тараса Бульбу і запитує у нього: "– Будьте ласкаві, куди веде ця дорога?". "Іди – відкриється! – гукав Тарас Бульба, розіп'яний на дереві, наче на хресті [т. II, с. 77]. Автор, використовуючи дану ремінісцентну прив'язку, визначає коло особистісних інтересів. Інша ремінісценція виявляється в інтертекстуальній подібності сюжету, порушено проблему "багатства", що породжує божевілля. Так, у В.Дрозда "прагнення і устремління дядька Дениса до збагачення стало божевілля, причому саме через п'ятику, яка ще з античних часів саме й трактувалась як аналог божевілля. Останній винахід Дениса – домашня винокурня – підкосила власною продукцією збуджений мозок невдахи підприємця, невтомного шукача легких шляхів до збагачення" [9, с. 50–51]. У Гоголя Петро через прагнення збагатитися продав душу, в результаті отримав "битые черепки" та божевілля "бешенство овладело им, как полуумный, грезет и кусает себе руки и в досаде рвет клоками волоса" [Гоголь, т. I, с. 149]. В даному випадку ремінісценції ознаменувалися як явні та розраховані на пряме впізнання їх читачами і виникли у В.Дрозда завдяки впливу на його творчість Миколи Гоголя.

В оповіданні "Три чарівні перлини" спостерігаємо відлуння гоголівських традицій з "Вечорів на хуторі біля Диканьки" *про великий дар чародійства* як непосильну для людини моральну ношу [3, с. 132]. Цей художньо-стилістичний інтертекстуальний прийом натяку на чародійство – алюзія сприяла на "олюднення почуття світлої, безкорисної любові до живого". Допомогла Панночка Левку, за його добру справу, і дала записку, яка виявилась, чародійним чином, від Комісара. Записка зобов'язувала "женить Левка Макогоненка, на козачке Ганне Петрыченковой" [Гоголь, т. I, с. 178], що й потрібно було молодят. У В.Дрозда три чарівні перлини вилузани з лілеї русалкою-берегинею для лісоруба Івана за перевезений до річки голубуватий будинок відкрили невідомий світ, але твереза реальність буденності вступила в дисгармонію з чарами і змусила лісоруба врешті-решт відмовитися від цього дару "вигріб з кишени русалчин дарунок і сипнув у зелені сутінки"**** [Дрозд, с. 50].

Творчість М.Гоголя насичена елементами народної сміхової культури [1, с. 1]. Наближеність В.Дрозда до народної карнавальності в душі М.Гоголя виявилась завдяки використанню української народної

творчості, що містить *народні перекази*: "Як умирала жінка з крутим характером – стріху зривали на хаті, бо померти не могла, відьмою її все життя і прозивали" [т. II, с. 271]. Даний композиційно-стилістичний прийом мав містичний відтінок і застосовувався автором на означення усних свідчень. У оповіданні "Сонце" прозаїк "зумів оригінально трансформувати прадавню слов'янську легенду про добрих чортів, які, щоранку, жертвуючи собою, викочують на небосхил сонце задля торжества на землі" [3, с. 131]. Використання образів язичницького пантеону надавало творам міфічно-фантастичного підґрунтя: "Опівночі, в димар шугала тутешня Відьма – старе, шпетне бабисько. Чорт не любив її" [т. I, с. 96], у М.Гоголя Відьма теж потрапляла до хати через димохід "спустилась по воздуху, будто по ледяной покатої горе, и прямо в трубу" [Гоголь, т. I, с. 210], Відьма для Чорта була у статусі "любовниці". Наступні прийоми стійкої словесної гри – прокльони (побажання комусь лиха) застосовувалися В.Дроздом з метою показати міжособистісні конфлікти героїв: "Хай вони каменем тобі в горлі стануть, коли ти мене чиряком безневинно обізвав". Лаконічний вислів – примовки передають широку гаму переживань: "Люлі-люлі, пора спать, одна мати, батьків – п'ять" [т. II, с. 343], Андрій Гнида зі словами "щоб мене грім побив, людоньки добрі" зустрічає пакульську Федору, чи слова тітки Дори "Нема ні Бога, ні чорта, ні Святого Духа", коли мати Михайла приходила в Ирій чи "Де ж це тебе чорти волочили?". Колоритна мова персонажів давала можливість орієнтувати на усне розмовне мовлення, семантично "низькі" мовні шари, установки на "простонародність", пародіювання інших мовних стилів.

У повістях та оповіданнях В.Дрозда траплялися й інші фольклорні форми, такі як приказки, прислів'я та фразеологізми. Вони надавали творам фольклорно-народного відтінку та мали прихований натяк на конкретну ситуацію "на нозі сап'ян рипить, а у борщі трясця кипить", "гарний півень жирним не буває", "чи святим духом житимеш, наче ота яга за стіною", "нашим людям тільки попади на язики", "скільки людей, стільки і правд", "Баба – це гірше чуми, од чуми людина раз – і ноги відкине, а тут – на повільному вогні все життя смажиться", "Правду кажуть: не родись, а вдайсь". Безліч фантастичних *жартів*, які зустрічаються у творах викликають сміх, основна їх функція розважальна, наприклад "Корову Маньку дядько узяв правицею попід черево і поклав до кишені", введення героя в незручну ситуацію "я (Михайло) прищикнув його (дядька) мову дверима, і вона жалібно заскавучала, наче цуценятко [т. II, с. 14]. Жартівливі дотепні ситуації: "Вибухнувши, тітка Дора розлетілася сотні на три маленьких, тіток Дор" [т. II, с. 30], чи "доїння тіткою панчох з грішми", що мають присмак народно-побутових колориту, символічні образи "спеціальний сорт помідор на два

кілограми", умовно алегоричні персонажі фольклору, словесна гра стають суттєвими елементами літературного характеру створюють "особливий тип умовності – народносвятковий" [7, с. 58]. Використання фольклору В.Дроздом, в свою чергу, багато в чому змінює звучання традиційного літературного ліричного елемента, розширює межі суб'єктивного підходу до зображення дійсності [7, с. 59], наближує до творчості М.Гоголя, яка також насичена елементами народної сміхової культури.

Обоє письменників порушували проблему про духовну і моральну ницість людини. В.Дрозд розкрив у символічній умовності реальних і фантастичних колізій зміст проблеми в образі Андрія Шишиги. Духовно убогий колишній селяк "очікує слушної нагоди, щоб зруйнувати остаточно моральні перепони і з агресивною силою вовка уп'ястися в сите споживацтво". "Найтривожніше – від опівночі і до третіх півнів! Коли намагався в шаленому гоні по тісній кімнаті наздогнати себе самого" [3, с. 157]. Андрій тільки будучи вовком мав усе до чого поривався. Йому навіювали прості і легкі думки "запах прілого листу, сіна, осиччя і дубових яблук", все це враз зникає після співу півнів. Перші півні "вовк лишився сам, щодуху мчав у бік міста", другі півні "уперше вчув тужливий поклик вовчиці", третіх півнів "вовк уже не чув" [т. I, с. 381]. У М.Гоголя духовно і морально збіднілим виявився філософ Хома Брут. Гріх героя у християнській зневір'ї та вбивстві, він готовив себе до духовної кар'єри, не мав ніякого морального права відспівувати панночку, бо саме він її вбив "дикие вопли издала она. "Ох, не могу больше!" произнесла она в изнеможении, и упала на землю" [Гоголь, т. II, с. 187]. Автори використовують гротесковість та драматизм ситуації, завдяки сполученню реального з фантастичним, серйозного з смішним, розкрита трагедія Андрія Шишиги та Хоми Брута, яка полягає у їх духовній та моральній бідності.

Гоголівські традиції зустрічаються у прозі В. Дрозда у вигляді трансформованих фольклорно-міфологічних образах, наприклад Андрій Шишига трансформувався у вовка або тітка Дора у чорну кішку, яка "пронизливо нявкнула і стрибнула на стіл, впившись кігтями у газетний лист" [т. II, с. 29], у М.Гоголя: зла мачуха, перевтілюючись у чорну кішку "бросилась на шею и душил" [Гоголь, т. I, с. 157] панночку. Використовуючи сюжет із уявним перетворенням у звіра (у чорну кішку та вовка) В.Дрозд наголошував на спотворенні людини, що полягає у її моральній збідності.

У 70–80-х роках ХХ століття представник української "химерної" прози В.Дрозд охопив та продовжив гоголівську традицію, що полягала у художньому поєднанні "реального й ірреального, розумного й алогічного, фантастичного й фольклорно-поетичного" [10]. Творчість пись-

менника відродила проблеми і традиції гоголівської художньої картини світу, де втілені людські ідеали та цінності. В оповіданнях "Три чарівні перлини", "Сонце" та повістях "Ірій", "Самотній вовк" та "Балада про Сластьона" наявні яскраві підтвердження гоголівської культури, які виявилася у залученні фантастичних, міфічних і фольклорних ремінісценцій, мотивів та проблем. Художня умовність В.Дрозда "цілком оригінальна, несилувана, вигадливо-розкута, виросла із традицій демонології – літературної (Микола Гоголь), і фольклорної (казки, легенди, переказу, бувальщини, уламків слов'янської міфології" [5, с. 325], біля Пакуля, де народився Андрій є ліс, у якому живуть "усі чисті й нечисті сили". В.Дрозд звертався до народних переказів, слов'янської міфології, щоб "збагатити свою творчість різними формами психологічного аналізу, знаходити нові ракурси з художнього дослідження людини" [3, с. 131–132].

Література

* Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952. (Посилання на це видання наводимо в тексті, зазначаючи прізвище автора, том римськими та сторінки арабськими цифрами).

** Дрозд В. Г. Вибрані твори : у 2 т. / В. Г. Дрозд. – К. : Рад. письменник, 1989. – Т. 1 : Оповідання. Романи. – 462 с. ; Т. 2 : Повісті, романи. – 552 с. (Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи том римськими та номер сторінки арабськими цифрами).

*** Дрозд В. Г. Три чарівні перлини: Оповідання / В. Г. Дрозд. – К. : Дніпро, 1981. – 335 с. (Посилання на це видання наводимо в тексті, зазначаючи прізвище автора та сторінки арабськими цифрами).

1. Бахтін М. Рабле і Гоголь / М. Бахтін // Зарубіжна література. – 1999. – № 13 (125). – квітень. – С. 1, 4.

2. Брюховецький В. Не садами Семіраміди... / В'ячеслав Брюховецький // Дніпро. – 1981. – № 2. – С. 141–147.

3. Жулинський М. Г. Наближення: Літературні діалоги / М. Г. Жулинський. – К. : Дніпро, 1986. – 278 с.

4. Ильницький М. Углубление эпичности / Микола Ильницький // Дружба народов. – 1980. – № 6. – С. 229–232.

5. Історія української літератури ХХ століття : у 2 кн. – Кн. 2 : Друга половина ХХ ст. : підручник / за ред. В. Г. Дончика. – К. : Либідь, 1998. – 456 с.

6. Ковальчук А. Г. Театрализация как принцип построения мира художественного произведения (развитие гоголевских традиций в украинской лирико-химерической прозе) // Наследие Н. В. Гоголя и современность : тезисы докл. и сообщ. научно-практ. Гоголевской конф. (24–26 мая 1988 г.). – Нежин, 1988.

Часть 1. – 1988. – С. 102–103.

7. Кравченко А. "Химерний" роман і фольклор / Андрій Кравченко // Радянське літературознавство. – 1982. – № 4. – квітень. – С. 57–62.

8. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ "Академія", 2007. – 624 с. – Т. 2.

9. Майданченко П. І. Комічне в сучасній українській прозі : літературно-критичний нарис / П. І. Майданченко. – К. : Дніпро, 1991. – 190 с.

10. Скобельська О. І. Художній світ Гоголя у контексті української культурної традиції : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / Скобельська О. І. ; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2002. – 20 с.

УДК 821.111

О.С.Бойніцка

Концепт "англійськості" у сучасному британському історичному романі

Розглядається концепт "англійськості" – ідея, яка одночасно й заперечується, й відроджується у сучасній британській історичній прозі. Залежно від відеуку на "англійськість", розрізняються дві категорії романів – постколоніальний та постімперський.

Ключові слова: англійськість, британський історичний роман, Британська імперія, постколоніальний роман, постімперський роман, архів, британська спадщина, історія.

Рассматривается концепция "английскости" – идея, которая одновременно и критикуется, и поддерживается в современной британской исторической прозе. В зависимости от оценки "английскости", различаются две категории романов – постколониальный и постимперский.

Ключевые слова: английскость, британский исторический роман, Британская империя, постколониальный роман, постимперский роман, архив, британское наследие, история.

The article analyses the concept of Englishness, the idea that is either supported or criticized in the new historical novel. Depending on their response to Englishness the postcolonial and the postimperial novels are distinguished as the two categories within the contemporary British fiction.

Key words: Englishness, British historical novel, British Empire, postcolonial novel, postimperial novel, archive, British heritage, history.

Для Великої Британії перемога у Другій світовій війні була затьмарена майже десятиліттям злиднів та пристосуванням до втрати статусу у світі. Імперія, що невпинно зростала упродовж XIX століття та

вкривала "рожевими плямами" на карті чверть території та населення світу, у 1931 році припинила своє офіційне існування й фактично зникла в середині ХХ століття. Утворення Співдружності Націй, певною мірою, підтримувало ілюзію могутності у світі за часів Радянської та Північноамериканської супердержав. Однак події 1950-х років, зокрема, Суецька криза 1956 року, визначена як "Ватерлоо Британії", засвідчили очевидне послаблення позицій держави у світовій політиці. Суецькі події стали, з одного боку, приголомшуючою уразою по британській національній гордості, а з іншого – досить бентежним рецидивом імперської авантюри. "Подібно до різномірних відгуків на війну у В'єтнамі, реакція на Суец визначає окреме покоління, не через одномісність, а, навпаки, через незгоду та гострі розбіжності у поглядах" [2, с. 16].

Водночас на початку 50-х рр. у Великій Британії відбуваються епохальні події: у 1952-му – вступ на престол, а у червні 1953 року – коронація Єлизавети II. Це дійство, коли сім тисяч британців зібралися у Вестмінстері на церемонію, котра майже не змінювалась століттями, великою мірою сприяло поновленню дещо підірваного відчуття зв'язку з традицією та закріпило нове, позитивне, ставлення до минулого, оскільки "надало людям усвідомлення того, що не тільки щось починається, але також, що це щось нове є, водночас, чимось дуже старим" [1, с. 7].

Звернення до історії є однією з найпомітніших тенденцій у сучасній британській літературі. Історичні та соціальні причини, що зумовлюють відродження цього інтересу становлять предмет численних студій істориків та літературних критиків. Дебати точаться одночасно як на національному (внутрішньому), так і на міжнародному (зовнішньому) рівнях. Для багатьох сучасних британських письменників інтерес до літературних досліджень минулого, великою мірою, стимулювався розладженим відчуттям "англійськості" та "британськості" загалом, що його викликав повоєнний занепад світового статусу держави, а також зростання етнічної та культурної диверсифікації у країні. У процесі переосмислення минулого та переоцінки культурної історіографії особливого значення набуває концепт "англійськості" – ідея, яка одночасно й заперечується, й відроджується у новому історичному романі.

Література зберігає пам'ять та створює культурні моделі, котрі, у свою чергу, формують та підтверджують національну ідентичність. Англійський роман відігравав таку роль від самого початку у ХVІІ столітті. І ця особлива роль роману у формуванні нації, а надто у конструюванні ідеї "англійськості" вийшла на перший план в останні три десятиліття.

Відродження "англійськості" стає особливо помітним у британській політиці та культурі після успішного для Британії вирішення фолклендського конфлікту 1982 року. Ця принципово важлива для Британії перемога надала можливість певній частині англійського суспільства дещо одужати від своєрідного дискомфортного умонастрою, названого Маргарет Тетчер "Суецьким синдромом". "Залізна леді", як, до речі, починають називати Тетчер саме після фолклендської війни, виголошує також тезу про відновлення "вікторіанських цінностей" – по суті, ґрунту концепту "англійськості".

С.Кін, авторка роботи "Романси з архіву у сучасній британській літературі", обстоює думку про те, що патріотичне піднесення, спричинене фолклендськими подіями, збіглося у часі з феноменальним успіхом роману У.Еко "Ім'я рози", перекладеного англійською у 1983 році, і це загалом стимулювало створення британськими письменниками численних, за терміном С.Кін, "романсів з архіву" [2, с. 25].

Дослідниця використовує поняття "архів" у буквальному розумінні, у зв'язку з романами, в яких йдеться про роботу з архівами у бібліотеках або ж в інших місцях, де зберігаються давні манускрипти та книжки. Разом із тим архів – це символ минулого, яке для авторів "романсів з архіву" пов'язане, насамперед, із часами колишньої величності Британії. Написані у період, що зазвичай характеризується як час постімперського занепаду та втрати світового статусу, сучасні британські "романси з архіву" відтворюють ту історичну епоху, коли британська (і зчаста англійська) національна історія була в апофеозі своєї слави. Це не означає, що "романси з архіву" позбавлені критичних оцінок національного минулого. Вони також не дотримуються якоїсь єдиної філософії історії. У цих творах, насамперед, робиться спроба поєднати відокремлені часові періоди, далеке й нещодавнє минуле.

До жанру "романсу з архіву" зверталися різноманітні письменники, як-от: Пітер Акройд, Джуліан Барнс, Антонія Байетт, Маргарет Дребл, Патріція Данкер, Алан Голінґхерст, Лоуренс Норфолк, Пенелопа Лайвлі, Грем Свіфт, Баррі Ансворт та інші.

У "романсах з архіву" погляд на минуле визначається не стільки академічною історією, скільки т.зв. британською спадщиною (British heritage) – поняттям, що його Маргарет Тетчер та її послідовники вживали частіше, ніж слово "історія". Частиною спадщини можуть бути краєвиди, будинки, предмети мистецтва, релігійні церемонії і навіть погода. Загалом спадщина представляє минуле, яким британці пишаються.

Концепт "англійськості", точніше відгуки на нього, можуть слугувати основою для виокремлення у британській історичній прозі після Другої

світової війни двох категорій романів. До першої категорії належить постколоніальне неканонічне переосмислення історії з огляду на маргіналізоване або ж замовчуване. Друга категорія – це історична проза, яка має за мету відновити або відродити англійську літературну спадщину, найчастіше через вентрилоквізм¹ та пастиш. Різниця між цими двома категоріями романів, у певній мірі, відбивається у термінах "постколоніальна" та "постімперська", що їх застосовують для визначення сучасної британської літератури². Якщо "постколоніальним" зазвичай називають письмо тих авторів, що походять із колишніх британських колоній або ж належать до націй, які й досі прагнуть звільнення від Британської імперії, то термін "постімперський" є менш поширеним і стосується британських письменників – " мешканців колишнього імперського центру" [2, с. 15], здебільшого, представників тієї Британії, що помітно схиляється в бік "англійськості". Отже, можна стверджувати, що основна суперечка між постколоніальними та постімперськими романами розгортається саме навколо "англійськості" та ставлення до неї.

Постколоніальні та постімперські письменники мають однаковий історичний бекграунд, однак, вони оцінюють цей бекграунд із принципово відмінних позицій.

З одного боку, для письменників, які зростали та виховувались у самому серці англійської культури (напр., А.Байетт, П.Акройд), ідея "англійськості" у постімперську добу може бути важливою та ностальгічно забарвленою, що відбивається в їхніх творах. Наприклад, романи "Володіти" А.Байетт, "Чаттертон" та "Англійська музика" П.Акройда, "Залишок дня" К.Ішігуро, "Улвертон" А.Торпа та низка інших творів вочевидь позначені традиційним відчуттям "англійськості". У цих романах показується те, що А.Торп назвав "кристалізуванням англійськості" [3].

"Залишок дня" відтворює період в історії Британії до Другої світової війни через зображення типового англійського дворецького, який зі смутком оповідає про втрату Британської імперії, втіленням якої у романі є Дарлінгтон Холл, на користь нових заможних американців. У романі "Улвертон" образ Англії, яка змінилася, відтворено через історію вигаданого англійського села Улвертон у період із часів Громадянської

¹ *ventriloquism* (англ. – "черезомовлення"). Це поняття особливо поширюється у літературознавчому обігу після виходу роману А.Байетт "Володіти", в якому звучить у прямому, але набуває й символічного значення.

² Зауважимо, що наразі у західній критиці простежується тенденція називати "британськими" твори, насамперед, англійських та неамериканських авторів [2, с. 236–237 (note 16)].

війни 1650 року до теперішнього 1988-го. Автор цього твору залучає пастиш та народні казки, міф та усну традицію. "Англійська музика" відроджує дух англійської культури, що його містить англійський канон, який Акройд і називає "англійською музикою". Цей канон включає англійську літературу, англійське мистецтво та англійську філософію.

З іншого боку, для письменників, чий досвід та пам'ять тавровані імперською колонізаторською політикою (напр., Д.Ріс, М.Ворнер), "англійськість" може бути пов'язана з придушенням культурної множинності та заглушенням інших голосів, тобто із несправедливістю, яку вони намагаються подолати шляхом, наприклад, переробки канонічних текстів.

З погляду постімперського центру, постколоніальне письмо суттєво змінює значення поняття "англійська" література. Саме у період Суецької кризи коло англійських письменників поповнюється іменами англомовних постколоніальних авторів – В.С.Найпол, Хінуа Ахебе, Надін Гордімер, Патрік Вайт, Доріс Лессінґ. Романи та оповідання цих авторів, які народилися далеко від Великої Британії, зробили значний внесок в англійську літературу. Важливим моментом є також і те, що Букерівську премію, засновану у 1969 році, мають право отримувати письменники з усіх країн Співдружності та держав – колишніх колоній Британської імперії. І значну кількість премій отримали саме постколоніальні автори – С.Рушді (1981), Т.Кенілли (1982), Дж.М.Кутзее (1983, 1999), К.Г'юм (1985), П.Кері (1988), Б.Окрі (1991), М.Ондатже (1992), Р.Дойл (1993), А.Рой (1997).

Отже, "англійськість" як історична конструкція не є монолітною. Вона може означати різні речі для різних людей. З огляду на культурне розмаїття та множинність ідентичностей на Британських островах, а також враховуючи расову гібридність громад іммігрантів з інших частин світу, бачимо, що не існує однорідної англійської ідентичності. Колись єдина "англійськість", наразі подрібнилася на окремі "англійськості", які ми можемо знаходити або в маленькому англійському селі ("Улвертон"), або у колишній карибській колонії Великої Британії ("Індіго"), або ж сатирично відтвореними у тематичному парку ("Англія, Англія").

Постколоніальні та постімперські романи є протилежно спрямованими у культурному та ідеологічному планах, проте обидві категорії ставлять під сумнів загальноприйнятую офіційну версію історії і вважають прийняті форми історіографії ненадійними. Їх також об'єднує постановка, по суті, однакових загальних питань: як вивчати минуле сьогодні? Як презентувати минуле? У чиїх інтересах? І хто вповноважений оцінювати правдивість та право на існування відтворень минулого?

Література

1. Higdon D. L. *Shadows of the Past in Contemporary British Fiction* / David Leon Higdon. – Athens : The University of Georgia Press, 1984. – 219 p.
2. Keen S. *Romances of the Archive in Contemporary British Fiction* / Suzanne Keen. – Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press, 2001. – 298 p.
3. Thorpe A. *I Don't See Much Point in Writing a Novel Unless the Reader Works* / Adam Thorpe // EESE. – 3/1996. – Режим доступу до журн. : http://webdoc.gwdg.de/edoc/ia/eese/artic96/hagenau/3_96.html. – 1996.

УДК 821.161.2.09

В.П.Хархун

Радянська офіційна модель війни (драматургія О.Корнійчука)

У дослідженні аналізується колаборація літератури й влади у створенні радянської офіційної рецепції війни. Художня версія війни вивчається на прикладі воєнної драматургії Олександра Корнійчука, який займає домінуючу позицію в українському соцреалістичному каноні.

Ключові слова: тоталітарна культура, воєнні міфи, художня версія війни, топос героя й ворога.

В исследовании анализируется коллаборация литературы и власти в создании советской официальной рецепции войны. Художественная версия войны изучается на примере военной драматургии Александра Корнейчука, занимающего доминирующую позицию в украинском соцреалистическом каноне.

Ключевые слова: тоталитарная культура, военные мифы, художественная версия войны, топос героя и врага.

The paper explores collaboration of literature and power in the creation of Soviet official reception of war. The author discusses artistic version of war in the war dramas by O.Korniychuk's, who dominated in Ukrainian socialist realist canon.

Key words: totalitarian literature, myths of war, artistic version of war, hero and enemy images.

О.Корнійчук – видатний український радянський драматург, автор "Загибелі ескадри", "Платона Кречета" та "В степах України", займає особливе місце в соцреалістичному каноні, будучи продуктом суто тоталітарної культури, якій письменник віддано служить і яку успішно

репрезентує. Блискучий письменницький талант тоталітарного ґатунку полягав у вмінні точно відчувати кон'юнктуру й художньо переконливо втілювати її в художньому творі. Творчість О.Корнійчука в цьому випадку – зразковий приклад, один із найяскравіших "художніх" документів, через які прочитується політика Комуністичної партії в розбудові радянської держави.

У найбільш показовому варіанті тоталітарний талант О.Корнійчука виявився в роки Другої світової війни, коли драматург був утягнений у творення воєнних міфів, оприявнюючи волю влади. Публіцистичність, гіперболізована тенденційність, догматичний тиск сприяли постулюванню цих міфів, модифікуючи статус художнього твору – це суспільне, а не художньо-мистецьке явище [1, с. 95]. Брак художності вказує на те, що мова влади проступає тут у "чистому" вигляді, оголюючи технології з лабораторії тоталітарної комунікації: територія художнього твору використовується тільки як засіб транспортування ідей у масову свідомість.

Як воєнний письменник, О.Корнійчук дебютував дуже оперативно: за перші три місяці війни він написав комедію "Партизани в степах України". Драматург скористався прийомом, характерним для літератури перших років війни: він активізував уже вироблену схему дійових осіб з дуже популярної передвоєнної комедії "В степах України", паразитуючи у такий спосіб на психотерапевтичному принципі впізнаваності. Два голови колгоспів, колись непримиренні противники, а тепер соратники у боротьбі з ворогом, очолюють партизанський загін – така сюжетна схема покладена в основу твору.

Функціональне призначення твору виокреслюється, зважаючи на ситуацію, у якій він писався. Це був час трагічних новин із фронтів – Київ був оточений, йшли тяжкі бої, радянське керівництво лише виробляло стратегію в умовах оборонної війни. Зокрема, виданий наказ про розгортання широкого партизанського руху в тилу ворога [1, с. 90], документальні свідчення про виконання якого з'явилися значно пізніше. Тож пишучи про партизан, О.Корнійчук практично "випереджає" дійсність чи, точніше, її конструює. Він рятує радянську свідомість від завданої травми – розвінчування міфу про непереможність армії, формуючи новий офіційний міф війни.

По-перше, О.Корнійчук вводить у текст партійне пояснення причин поразки радянської армії: "Вона відходить тому, що німецькі фашисти несподівано вдарили, як головорізи, на неї" [3, с. 236]. По-друге, послаблюючи резонанс від тотальних поразок радянської армії, драматург формує візію про "інших" оборонців, пишучи про партизан, яких на той час ще практично не існувало. Замість хаосу перших місяців війни, що панував у лавах радянської армії, О.Корнійчук зобра-

жує організований партизанський загін, який здобуває значні перемоги в тилу ворога. По-третє, реальна трагедія народу (знищення врожаю, загиблі товариші) подається в жанрі комедії, який, очевидно, активізується з терапевтичною метою: тотальній цивілізаційній катастрофі протиставити "штучний" народний оптимізм.

Окрім реабілітаційної, офіційний міф війни покликаний виконувати інформаційно-настановчу функції. У творі дані відповіді на ключові питання воєнного часу: хто є хто – визначається топос героя і ворога; ось, як діяти – подані чіткі рекомендації для організації партизанського руху; це не так страшно – трагедія "приглушена" гумористично-комедійною сценою.

Епіцентр офіційного міфу війни – кодифікація героя і ворога. Топос героя означений плакатною фразею "Ніколи радянські люди не будуть рабами німецьких фашистів" [3, с. 236]. Перед загрозою окупації селяни відходять на болота, формуючи партизанський загін й самотужки вивчаючи військову справу. Корнійчук подає війну, як всенародну: у партизани йдуть старі діди, жінки, підлітки. Відтак складається узагальнений образ народу-месника. Формуючи його, драматург вдається до гіперболізованої героїзації. Партизани блискучі військові стратеги, вони вміло прораховують кілька воєнних операцій (рятують людей від загибелі, нищать боєприпаси, беруть у полон німецького полковника, захвачують усіх фашистів, дислокованих у селі). З особливою увагою О.Корнійчук ставиться до підрахування убитих ворогів, приміром, він зазначає, що один партизан знищив шістдесят двох німців. Згуртовані, дисципліновані партизани, які завдяки звитязі, самовідданості здобувають перемогу над ворогом, – таким постає узагальнений план героя війни у О.Корнійчука.

Якщо топос героя формується за принципом збірності й узагальнення, а характеристичні особливості персонажів лише його деталізують, то топос ворога подається через чітко структуровані й конкретизовані типи. О.Корнійчук сфокусовує увагу на "внутрішніх" "ворогах народу". Це націоналісти-петлюрівці, які допомагають німцям за обіцяну приватизацію землі, і засуджені радянською владою колишні злочинці, які мріють про економічну реорганізацію. Інший фокус – це німці, для опису яких письменник не шкодує народних виразно оціночних характеристик: орда, бусурмани, фашистська наволоч, звірі, душогиби, людожери тощо. Зображуючи німців, О.Корнійчук використовує принцип дегероїзації: німці зажерливі, прагнучи загарбати багату українську землю, вони недисципліновані й боягузливі. Кульмінацією зневажливого опису ворогів є їх безславна смерть: вони гинуть не в рівному бою, а як недолугі полонені, нездатні боротися з партизанами.

Отже, офіційний міф війни в О.Корнійчука вибудовується згідно з принципом героїзації/дегероїзації. Письменник зображує звитязну боєздатність партизанського загону, спроможного в окупації перемагати противника, і ницього, недолугого ворога, який нездатний воювати й заслуговує лише на безславну смерть. Ця версія війни була швидко ретрансльована – п'єсу поставили всі українські театри, демонструючи її як у глибокому тилу, так і на фронті. Отже, в масову свідомість укорінювалось єдино правильне тлумачення війни.

Іншу модифікацію офіційного міфу війни О.Корнійчук подає у драмі "Фронт", написану роком пізніше, де вкотре намагається пояснити причини радянських поразок у війні. Відступ армії тривав, породжуючи небезпечні питання, зокрема про помилкові воєнні стратегії партійного керівництва. Влада потребувала "захисного" механізму: пропаганда скеровується на пошук фіктивного винуватця, який змушений був уособити всі прорахунки влади. Цю функцію виконала драма "Фронт".

Історію появи твору пов'язують із прямим замовленням Сталіна: О.Корнійчукові надають відпустку, і він за місяць закінчує драму. Проте сам О.Корнійчук роль Сталіна у створенні драми коментує інакше [1, с. 94]. Написавши твір на злободенну тематику, О.Корнійчук звернувся за дозволом у Центральний комітет і отримав його від самого Сталіна. Кожна із цих версій указує на одне: для керівництва країни цей твір був вигідний. Показовим було рішення про його публікацію на шпальтах центральної газети "Правда", де друкувалися директиви партії і яка виходила мільйонними тиражами – принцип використання художнього тексту як політичної пропаганди у випадку з драмою "Фронт" оприявнюється з максимальною чіткістю й докладністю. Важливий і час публікації твору – це 24 серпня 1942 року, критичний момент для Сталінграду, коли практично вирішувалася доля війни.

Зважаючи на стратегічні завдання драми, її провідний пафос викривальний, який оприявлюється завдяки публіцистичності, плакатності, гротеску, алегоризації імен (Горлов, Огнєв, Крикун, Тихий, Хрипун). У творі не задіяний типовий варіант офіційної моделі війни "герой-ворог". У полі зору письменника – вище воєнне керівництво фронтом, у царині якого – причини радянських воєнних поразок. Основний конфлікт твору прописаний як протистояння двох воєначальників, які уособлюють різні підходи у веденні війни. Панорамний план війни звужено до війни "двох" – "свого – правильного" і "свого – неправильного", тобто це "війна" суто ідеологічна.

Це протистояння подано в категоріях міфологічного плану, воно пов'язане з сюжетом про вироблення культурного героя соцреалізму. Боротьба між героями – це боротьба за культурність. Вона уособлена в образах "некультурного командира" Горлова та культурного героя

Огнева. Горлов – герой революції, мужній воїн, нагороджений орденами, визнаний авторитет. Водночас він "некультурний": "У мене все по-простому, інтелігентщини не терплю, все по-солдатському. Кури, пий, крий матом, але щоб діло йшло" [3, с. 281], своєвільний і спонтанний ("Не зачіпай мене, тебе не зачеплю" [3, с. 304], "Дій без розмислювання" [3, с. 304]), не розуміється на тактиці війни й не довіряє науковим розрахункам. У цьому, на думку О.Корнійчука, причина воєнних поразок фронту, яким керує Горлов.

Молодий командир Огнев віддає перевагу чітко розробленій воєнній стратегії, оточує себе розумними людьми ("Огнев: Мій начпоарма Орлик. [...] Грамотний, був колись політруком, двома мовами володіє. Я його так професором і називаю" [3, с. 310]. Влада, голос якої є неприховано-домінуючим, віддає перевагу Огневу – культурному героєві, який здатен учитись на досвіді сучасної війни, рости й рухатись уперед, про що з незначними текстуальними змінами багаторазово інформується в тексті [3, с. 304, 343–344, 346]. Ідеологічна перевага героя увінчується тим, що він є носієм правди – сюжет про правдошукання після драми "Правда" повторюється у Корнійчука ще раз. Огнев, керуючись принципом "моя армія буде жити, битись і перемагати", усупереч наказу головнокомандувача фронтом Горлова, надсилає в Москву свій план воєнних дій. Москва (сакральний центр) схвалює стратегії Огнева, який проголошує: "Виходить, є ще правда на землі" [3, с. 318]. Отже, Горлов визнаний винуватцем у військових поразках, тоді як Огнев постульований як зразок для наслідування.

Резонанс драми "Фронт" посилює стаття "Про п'єсу О. Корнійчука "Фронт", надрукована у "Правді" за 29 серпня 1942 року. Моментальна реакція влади (радянські офіцери пишуть листи в Центральний комітет із проханням припинити публікацію драми "Фронт", яка шкодить військовій дисципліні) і газета, де з'явилася стаття, указують на її винятковий статус. У статті підтримується різка критика "відсталих від життя" воєначальників, тут звучить заклик ліквідувати неучтвo в розробленні стратегій війни. Прикметно, що чітко визначається типовість героя, уводиться поняття "горлівщина" на позначення "суспільної хвороби": масова радянська свідомість мобілізувалась для її ліквідації. Драма "Фронт", призначення якої "оперативно вторгтися в хід подій, давати глибоку партійну відповідь на назрілі питання громадського й державного життя" [2, с. 310] відіграла першорядну роль у постулюванні волі влади.

Третій, найслабший і з ідеологічного, і з художнього боку драматичний твір О.Корнійчука – комедія "Місія містера Перкінса в країну більшовиків" – з'явився в 1943 році. Час написання – переломний момент у війні, коли був зупинений наступ фашистів і відкритий

другий фронт, – зумовив оприявлення стилістики перемоги. Твір був призначений для того, щоб вселити впевненість у неминучій перемозі над ворогом, надію на допомогу союзників. Окрім того, він виконує нове завдання: реабілітацію й укріплення візії про унікальність і неперевершеність радянської влади та її політики. Для його здійснення О.Корнійчук послуговується принципом сторонньої оцінки: у Радянський Союз приїжджає американський бізнесмен Перкінс, який прагне познайомитися з країною, зрозуміти її особливість. Перкінс приходиться до такого висновку: "Слабке місце радянського народу полягає в тому, що він сам ще не осяг того, що він зробив і що може зробити" [1, с. 105], постулюючи ідею про велич радянської країни.

Уславлення сили й непереможності радянського народу, керованого Комуністичною партією, – на такій значущій ноті завершує О.Корнійчук формування офіційної версії війни, внісши величезний вклад у пропагандистську політику радянської держави.

Література

1. Вакуленко Д. Олександр Корнійчук / Дія Вакуленко. – К. : Дніпро, 1980. – 199 с.
2. Історія української літератури : у 8 т. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 7 : Література періоду завершення будівництва соціалізму та Велика Вітчизняна війна (1933–1945). – 400 с.
3. Корнійчук О. Є. Твори : в 5 т. / Олександр Корнійчук. – К. : Дніпро, 1967. – Т. 3. – 373 с.

УДК 94(477)"16/17"

С.А.Токарєв

Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст.

У статті розглядається роль так званих засеймських сотень Ніжинського полку в історії Української козацької держави. Проаналізовано їх особливий статус, коло обов'язків, участь у військових кампаніях другої половини XVII–XVIII ст.

Ключові слова: засеймські сотні, Ніжинський полк, Українська козацька держава, Генеральна військова канцелярія.

В статье рассматривается роль так называемых засеймских сотен Нежинского полка в истории Украинского казачьего государства. Проанализировано их особый статус, обязанности, участие в военных кампаниях второй половины XVII–XVIII ст.

Ключевые слова: засеймские сотни, Нежинский полк, Украинское казачье государство, Генеральная войсковая канцелярия.

In the article it is studied the role and place of Trans-Seim companies of Nizhyn regiment in history of the Ukrainian Cossack state. Their participation in the military campaigns of the XVII–XVIII centuries and official duties at a Hetman residence and General military command are analyzed.

Key words: Trans-Seim companies, Nizhyn regiment, Hetmanate, General military command.

У структурі Ніжинського полку, створеного на початку Української національної революції у 1648 р., особливе місце займали так звані засеймські сотні – Воронізька, Глухівська, Коропська, Кролевецька, Новомлинська і Ямпільська. О.Лазаревський першим констатував їх особливий статус у складі Ніжинського полку, вказав на їх підлеглисть особисто гетьману, а не ніжинському полковнику, починаючи з 1728 р., і відзначив, що "с переселением гетманов из Батурина в Глухов, Засеймские сотни в походах составляли как бы личный гетманский конвой" [1]. Крім того, О.Лазаревський описав історію населених пунктів

у їх складі, з'ясував особливості землеволодіння та соціальну структуру населення [2]. В.Дядиченко також відзначив підпорядкування засеймських сотень особисто гетьману і вжив для їх характеристики поняття "гетьманська гвардія", "особливий гетьманський конвой" [3]. Проте, з іншого боку, він зауважив, що ці сотні "як правило, не брали участі в походах, а при виступі війська у похід стояли на рубежах, вздовж узбережжя Дніпра" [4]. В.Заруба принагідно висвітлює участь засеймських сотень у військових кампаніях [5] і зазначив, що ця військова одиниця була підпорядкована гетьману або генеральній старшині, а з її козаків формували охорону гетьмана – жолдаків [6].

Таким чином, не викликає сумнівів особливий статус засеймських сотень і підпорядкування їх безпосередньо гетьману. Нез'ясованим залишається час, коли вони перейшли під оруду гетьмана. Так, О.Лазаревський зазначив, що Глухівська сотня "с перенесением гетманской резиденции из Батурина в Глухов была изъята из ведения полковой канцелярии и подчинялась непосредственно генеральной канцелярии" [7]. Проте щодо Ямпільської сотні він зазначав, що після взяття Кизикермена в 1695 р. її козаки були "отказаны от полка, а прилучены до бунчука гетманского" [8]. Загалом в історіографії бракує єдиної точки зору щодо участі засеймських сотень у військових походах другої половини XVII–XVIII ст.

На користь думки про особливий статус засеймських сотень свідчить факт утворення з них окремого Глухівського полку у 1663–1665 рр. Упродовж 1668–1669 рр. усі вони входили до складу відновленого П.Дорошенком Новгород-Сіверського полку [9]. У 1713 р. гетьман І.Скоропадський вирішив утворити для свого "швагра" (брата дружини А.Марковича, який на той час був глухівським сотником) нове полковництво. Йому вдалося схилити до цієї думки впливових російських можновладців Б.Шереметьєва і Ф.Протасьєва. Останні, зацікавлені у придбанні нових володінь на терені Гетьманщини, шукали підтримки гетьмана і тому висловились за утворення нового полку. До його складу, окрім засеймських, мала увійти ще й Конотопська сотня. Проте цей проект не був реалізований, оскільки у другому десятиріччі XVIII ст. посилювалась централізаторська політика царського уряду, спрямована на подальше обмеження автономного устрою Лівобережної України, в тому числі й полкового адміністративно-територіального поділу [10].

Особливу увагу засеймським сотням приділяв гетьман Д.Апостол. У цей період вони були вилучені з-під юрисдикції ніжинського полковника й активно залучались до несення служби при Генеральній військовій канцелярії та інших урядових установах Гетьманщини, охорони резиденції гетьмана, обслуговування урочистих заходів тощо.

30 вересня 1727 р. глухівський, воронізький, кролевецький, коропський і новомлинський сотники повідомили в Генеральну військову канцелярію, що за правління І.Скоропадського їх підпорядкували ніжинському полковнику та змушували виступати у військові походи в складі полку [11].

22 жовтня 1728 р. Д.Апостол заборонив ніжинському полковнику І.Хрущову притягати козаків засеймських сотень до несення служби у складі полку у зв'язку з обслуговуванням ними Генеральної військової канцелярії та охороною гетьмана. Сотні виводились з підпорядкування ніжинського полковника і мали підлягати полковій старшині лише у судових справах [12].

17 листопада 1728 р. гетьман видав універсал, який підтвердив належність засеймських сотень до гетьманського бунчука: "Повелеваем, дабы оные сотни засеймские, Глуховская, Воронежская, Кролевецкая, Новомлинская, Ямпольская и Короповская до полку Нежинского не належали" [13]. Керівництво засеймськими сотнями мав надалі здійснювати глухівський сотник І.Мануйлович [14].

Оцінюючи повернення засеймських сотень під гетьманський бунчук, О.Репан вважає, що це був локальний успіх Д.Апостола у протистоянні з російською владою, зокрема ніжинськими полковниками-росіянами П.Толстим та І.Хрущовим, які відверто ігнорували накази генеральної старшини [15].

Відтоді козаки засеймських сотень залучались до служби при гетьманській резиденції та урядових установах у Глухові. 10 січня 1728 р. гетьман наказав коропському сотнику відправити козаків до Глухова для несення служби при Генеральній військовій канцелярії [16]. 18 травня 1729 р. Д.Апостол заборонив ніжинському полковнику І.Хрущову притягати козаків засеймських сотень до ремонту Полтавської фортеці [17].

У 1731 р. коропський сотник Г.Трофимович подав прохання до гетьмана про звільнення місцевих козаків від несення служби на форпостах, оскільки козаки Коропської сотні "прийшли в крайню нужду" [18]. 10 березня 1731 р. Д.Апостол надіслав указ ніжинському полковнику І.Хрущову щодо звільнення коропських козаків від несення служби на форпостах, оскільки вони залучені до служби при урядових установах у Глухові [19].

17 жовтня 1732 р. з Генеральної військової канцелярії було відправлено наказ у канцелярії Новомлинської, Коропської, Воронізької і Ямпільської сотень про відправку козаків для служби при Генеральній військовій канцелярії. Того ж таки року до Глухова було відряджено 60 козаків. Крім того, для охорони Генеральної військової артилерії у Глухові з кожної із засеймських сотень було вислано по два козаки [20].

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. у 1736 р. у похід мали виступити 3 тисячі козаків Ніжинського полку. Проте глухівський сотник С.Уманець домогся звільнення козаків своєї сотні від походу, посилаючись на залучення їх до виконання різноманітних доручень при урядових установах у Глухові [21].

Проте козаків Глухівської сотні не вистачало для обслуговування урядових установ. Тому Генеральна військова канцелярія 18 грудня 1737 р. наказала вислати у Глухів 5 піших і 5 кінних козаків із Кролевецької сотні [22]. 11 липня 1738 р. Генеральна військова канцелярія постановила обмежити використання козаків Воронізької сотні для власних потреб [23]. 31 січня 1734 р. Д.Апостол наказав вислати по одному козаку із засеймських сотень для охорони Глухівської в'язниці [24]. У 1748 і 1749 рр. Глухівська сотня була звільнена від вирядження козаків на форпости [25].

Засеймські сотні залучались також для обслуговування різноманітних урочистих заходів. 30 травня 1730 р. з Генеральної військової канцелярії надійшов ордер до кролевецького, воронізького і ямпільського сотників із вимогою вирушити до Глухова для зустрічі Д.Апостола, який повертався з Москви [26]. Під час приїзду в Україну імператриці Єлизавети в 1744 р. на кордоні її зустрічали козаки Глухівської сотні [27].

На користь думки О.Лазаревського і В.Дядиченка про особливий статус засеймських сотень свідчить також наявність на їх теренах рангових володінь гетьмана і генеральної військової старшини. Зокрема, до рангових гетьманських володінь належали села Кучерівка, Сопич, Потапівка, Марчишина Буда, Мутин, Камінь і слобода Нова Гребля у Глухівській сотні [28].

Завдяки близькості до гетьманської резиденції на території засеймських сотень були створені господарства, які обслуговували потреби гетьманського двору. Так, села Мутин і Камінь Глухівської сотні та Билка, Краснопілля і Рождественське Коропської сотні входили до складу особливої економічної одиниці – "Мутинського палацу". Гетьманів у цьому регіоні приваблювали багаті угіддя, переправи через Сейм та озера, багаті на рибу [29].

Подібну роль відіграло і Ямпільське староство. І.Самойлович першим оцінив економічне значення цієї місцевості і долучив її до гетьманських володінь. За І.Самойловича до цієї господарської одиниці увійшли рудня, 3 водяні млини на р.Івот і млин на р.Свесь. За І.Мазепи до господарства було додано ще 9 млинів. До складу староства входили численні двори, поля, сіножаті, броварні та шинки. За управління староством довіреної особи гетьмана І.Мазепи К.Заруцького

річний прибуток господарства становив 15 тисяч золотих (3000 крб.) [30].

Виявлення і запровадження до наукового обігу нових джерел дозволяє переглянути усталену думку про привілейований статус козаків засеймських сотень. Документи вказують на їх постійне залучення до військових кампаній другої половини XVII–XVIII ст., а також до несення прикордонної служби на півдні Гетьманщини. Наприклад, восени 1689 р. охотницькі полки та засеймські сотні були розміщені уздовж берегів Дніпра для захисту від нападів татарських орд. Наказне гетьманство над ними було доручено стародубському полковнику М.Миклашевському [31]. І.Мазепа в листі до князя В.Голіцина зазначав, що козаки засеймських сотень того року не брали участі у Кримському поході. Натомість Глухівська сотня разом із підрозділами Стародубського полку охороняла переправи біля Переволочної [32].

У лютому 1690 р. татарські загони прорвалися на лівий берег Дніпра і захопили бранців – ясир. 17 лютого І.Мазепа наказав компанійському полковнику І.Новицькому, прилуцькому полковнику І.Стороженку, лубенському полковнику Л.Свічці та засеймським сотникам наздогнати татар. Якщо ж зробити це не поталанить, слід напасти на Кизикермен "и там тим поганцям ... статки отгорнуть, и посад спалить, и всякими способами шкоду стараться на заміну своєї им учинить" [33]. У 1693 р. за умов нової загрози татарських нападів за наказом компанійського полковника І.Новицького засеймські сотні знову були залучені до охорони кордонів. Глухівський сотник В.Федорович повідомив І.Новицькому, що з цією метою на форпости вирушили Воронізька, Коропська, Кролевецька та Ямпільська сотні [34].

У цей час жителі Коропської та Воронізької сотень, дізнавшись про похід кримської і білгородської орд в Україну, "почали впадати у смуту і тривожитись". За свідченням С.Величка, І.Мазепа 8 лютого 1693 р. видав універсал мешканцям цих сотень, у якому запевнив їх у цілковитій безпеці: "Упевнюємо всіх старших і менших і обнадіюємо, щоб ви ... жили, нічим не тривожачись, надійно й безпечно в своїх домівках ... оскільки за нашим рейментарським розпорядженням всюди по містах, які стоять на дніпровому березі, розкладено полки для всенародної оборони нашого малоросійського краю" [35].

Засеймські сотні залучались також до прикордонної служби на терені Приазов'я. У травні 1728 р. стало відомо про загрозу нападу на Азов кримського хана з ордою і турецького паші Абдули. Згідно указу Генеральної військової канцелярії й універсалу ніжинського полковника І.Хрущова від 14 травня 1728 р. козаки засеймських сотень мали бути готовими виступити для відсічі можливого ворожого нападу з достатньою кількістю зброї, боєприпасів і провіанту [36].

31 липня 1729 р. гетьман Д.Апостол видав універсал про відрядження на форпости Переяславського полку шести козаків Воронізької сотні, які повинні були змінюватись через кожні 2 місяці служби [37].

Водночас козаки засеймських сотень залучались до участі у масштабних військових походах. Вони взяли участь практично у всіх значних військових кампаніях XVIII ст., але виступали окремо від інших сотень Ніжинського полку, під керівництвом окремого командира. Наприклад, у кампанії 1733 р. засеймськими сотнями командував новомлинський сотник І.Шишкевич [38].

У 1701 р. у похід виступило близько двох тисяч козаків засеймських сотень [39]. Вони разом із російськими ратниками під командуванням князя І.Масальського мали зруйнувати турецькі фортеці Тамань, Кизикермен і Шагінкермен на пониззі Дніпра, які перейшли до Російської держави після укладення миру з Османською імперією. Укріплення були зруйновані, а боєприпаси вивезені [40]. У 1731 р. у Низовий похід вирушило 150 козаків Кролевецької сотні. З них 102 були озброєні мушкетами, а 48 – лише пістолями і холодною зброєю [41].

Козаки засеймських сотень взяли участь у військовій кампанії 1733–1735 рр., яка отримала в історіографії назву війни "за польську спадщину". 2 березня 1733 р. вийшов імператорський указ про залучення до військового походу на кордон з Річчю Посполитою 10 тисяч козаків лівобережних полків. 30 березня 1733 р. Д.Апостол видав універсал до бунчукових товаришів засеймських сотень про підготовку до військового походу. Вони мали підготувати необхідне спорядження, провіант і бути готовими виступити одразу ж після отримання відповідного наказу [42]. На початку квітня 1733 р. 9 з 18 бунчукових товаришів цих сотень відрпортували про готовність вирушити в похід [43]. До команди бунчукових товаришів увійшло 50 козаків, які володіли 123 конями. Для забезпечення цієї команди провіантом бунчукові товариші І.Гудович та І.Чорнолузький зібрали 289 гарнців борошна і 615 гарнців вівса, що в перерахунку становило 5 гарнців борошна на козака і по 5 гарнців вівса на коня [44].

12 травня 1733 р. гетьман наказав козакам засеймських сотень у триденний термін виступити у похід до кордону з Польщею [45]. Того року в похід мали вирушити 1127 козаків, у тому числі з Глухівської сотні – 550, з Воронізької – 168, з Коропської – 149, з Кролевецької – 163, з Новомлинської – 21, з Ямпільської – 16 [46].

Проте під час мобілізації козаків виникли певні труднощі. 18 вересня 1733 р. кролевецький городовий отаман О.Макаренко доповів про відсутність достатньої кількості козаків у сотні. Він відзначив, що козаки перебувають у злиднях, не мають достатньої кількості коней і спорядження для участі в поході. Відтак він просив зменшити кількість

залучених козаків [47]. Усе ж 16 жовтня 1733 р. у похід вирушили з усім необхідним спорядженням і харчами 160 козаків Кролевецької сотні на чолі з наказним сотником В.Миколаєнком [48].

Козаки засеймських сотень увійшли до команди прилуцького полковника Г.Галагана. Разом з іншими підрозділами вони виступили в Галицький степ у Прилуцькому полку. На місце збору вони прибули лише 10 листопада 1733 р. Командир загону І.Шикевич доповів, що у умовах осінніх холодів не вистачає теплої одягу і корму для коней. Щоб уникнути масових хвороб серед козаків і загибелі коней, він змушений був просити дозволу розмістити козаків на зимові квартири [49].

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. засеймські сотні досить активно залучали до відсічі ворожим нападам. Так, 15 лютого 1737 р. у результаті татарського набігу було спалено с.Шилівку Остапівської сотні Миргородського полку. Для протидії новим нападам 20 лютого 1737 р. з Генеральної військової канцелярії надійшов наказ до глухівського городового отамана Д.Турянського виступити з козаками Глухівської сотні під Гадяч і приєднатись до команди генерального осавула Ф.Лисенка [50]. Інші засеймські сотні мали вирушити до Переяслава під оруду князя І.Барятинського [51]. Загалом у 1737 р. з наявних 2607 козаків засеймських сотень у поході виступило 1644 [52].

Наступного року козаки засеймських сотень знову виступили у військовий похід у складі команди Ф.Лисенка. Згідно складеної 31 січня 1738 р. відомості до походу залучались 580 старшин і козаків Глухівської сотні, 90 – Кролевецької, 43 кінних, 36 піших козаків і 55 посполитих – Новомлинської, 54 козаки і 41 посполитий – Коропської, 41 козак і 46 посполитих – Ямпільської і 66 козаків, 12 міщан і 158 посполитих – Воронізької [53]. Козаки Ямпільської сотні також були вправлені в похід до Переволочної [54]. Козаки, міщани й посполиті Воронізької сотні виступили у військовий похід до Кодацького редуту на Дніпрі для відсічі можливому татарському нападу [55].

Під час підготовки до походу глухівський сотник С.Уманець подав скаргу у Правління гетьманського уряду на глухівського війта Р.Яновича і бурмистрів. Виявилось, що представники міської влади вилучали коней і підводи у глухівських козаків для виконання різноманітних повинностей. На думку сотника, такі дії війта і бурмистрів могли призвести до зубожіння козаків і позбавити їх можливості виступити в похід [56]. Ознайомившись із цією скаргою, князь Й.Щербатов 10 січня 1738 р. заборонив вилучати коней у мешканців сотні [57].

Під час військової кампанії 1739 р. згідно указу від 11 лютого козаки засеймських сотень мали вирушити до Полтави під командування генерального осавула Ф.Лисенка для обслуговування Генеральної

військової артилерії. 20 лютого ніжинський полковник І.Хрущов доповів, що до Полтави вирушило 60 козаків Новомлинської сотні на чолі з сотником І.Шишкевичем, а козаки решти сотень мали підійти пізніше [58]. 14 квітня 1739 р. наказний новомлинський сотник З.Гордєєв і городовий отаман Ф.Троцький доповіли голові Правління гетьманського уряду О.Рум'янцеву про неможливість висилки на службу до Глухова 5 кінних і 5 піших козаків, оскільки всі виступили в похід. Тому Генеральна військова канцелярія того ж таки дня видала указ про тимчасову заборону висилати козаків Новомлинської сотні на службу до Глухова [59].

У похід до Дніпра під командуванням кролевецького сотника М.Лукашевича і новомлинського сотника І.Шишкевича виступили 107 козаків Кролевецької сотні, 64 – Новомлинської, 41 – Коропської, 70 – Воронізької, 273 – Глухівської [60].

До команди генерального хорунжого Я.Горленка увійшли 480 козаків Глухівської сотні, кожен з яких мав з собою 2 коней. Спорядження кожного козака складалося з рушниці, шаблі, списа, лядовниці, 3 фунтів пороху, 100 куль, 3 фунтів свинцю. 3 провіанту на кожного козака припадало по 1 четверику сухарів, борошна, круп, 10 фунтів солі. Для служби на Українській лінії з Глухівської сотні було відправлено 8 посполитих [61]. Крім того, під керівництвом глухівського сотника М.Маньковського в похід виступили 254 козаки Глухівської сотні [62]. 10 козаків Глухівської сотні було відправлено для несення варті на Путивльській карантинній заставі [63]. 19 листопада 1739 р. Генеральна військова канцелярія видала указ у Ямпільську сотню про підготовку до військового походу до м.Тор для відсічі можливим татарським нападам. У відповідь ямпільський сотник М.Оболонський вказав, що в похід виступило 49 козаків сотні на чолі з хорунжим І.Большуном [64].

Вже після завершення російсько-турецької війни 19 вересня 1740 р. до засеймських сотників було надіслано наказ з вимогою надати 500 підвод і 175 возів з погоничами для перевезення почти турецького посла [65].

За часів гетьманування К.Розумовського козаки засеймських сотень особливо часто залучались до внутрішніх відряджень. Так, виявилось, що в 1754 р. Глухівська сотня не змогла взяти участь у військовому огляді, оскільки ледь не всі виборні козаки були виряджені на форпости, для охорони установ, потреб "Експедиції Батуринаського і Глухівського будівництва". Козаки-підпомічники залучались до будівельних робіт [66]. Унаслідок залучення глухівського сотника С.Уманця до діяльності Економічної канцелярії гетьмана К.Розумовського його було звільнено від виправки на форпости у 1764 р. [67].

Засеймські сотні також залучались до кампаній Семирічної війни 1756–1763 рр. У 1757 р. у похід на Правобережну Україну в складі п'ятитисячної команди лівобережних козаків виступив глухівський сотник Д.Турянський [68]. Проте проведений перед походом у січні 1757 р. генеральним осавулом Я.Якубовичем огляд стану боєздатності козаків Ніжинського полку засвідчив наявність чи не найбільших порушень у столичній Глухівській сотні [69]. Зокрема, на огляд 21 січня 1757 р. не з'явилися 23 козаки Глухівської та 27 козаків Кротецької сотень через незадовільний стан коней і спорядження. При перевірці списків Глухівської сотні виявилась відсутність 20 козаків, а в реєстр були внесені "старые, малолетние, слепые, больные". Несправною виявилась і козацька зброя, а частина козаків не вмiла навіть стрiляти [70]. Не дивно вiдтак, що в 1760 р. Глухівська сотня вже не змогла виступити в похід. 24 червня 1760 р. глухівський городовий отаман І.Ракович і сотник С.Уманець доповіли, що козаки перебувають у відрядженнях і залучаються для роботи при "Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва", а тому відсутні в достатній кількості для вирядження на війну. 26 червня 1760 р. К.Розумовський звільнив Глухівську сотню від участі в поході [71].

Засеймські сотні брали участь і в інших війнах Російської імперії другої половини XVIII ст. Так, в атестаті коропського сотника М.Сидорського, виданому підполковником Ф.Бунаковом, зазначалось, що він, перебуваючи в 1771 р. у Кримському поході, "служил честно и добропорядочно и порученные ... дела все исправлял с великою ревностью". Проте в 1773 р. М.Сидорський просив звільнити його від походу в Крим, оскільки до цього він перебував у різних відрядженнях, під час яких зазнав значних збитків. Тому він пропонував вислати в Крим когось з інших сотників Ніжинського полку, які не брали до цього участі в походах, що й було підтримано Малоросійською Колегією [72]. Того ж таки року козаки Воронізької сотні виступили в Бесарабський похід до міста Бендери. Проте сотник Т.Хильчевський з невідомих причин був виправлений у Крим на заміну конотопському сотнику Д.Симоновському [73].

У лютому 1774 р. для придушення повстання О.Пугачова в Казанську губернію в складі тисячної команди козаків були відправлені воронізький сотник Т.Хильчевський, ямпільський осавул Д.Гриневич, новомлинський хорунжий Г.Панченко, ямпільський хорунжий Р.Скабичевський і 10 козаків Новомлинської сотні. Кожен козак мав на коні з'явитись до місця збору і мати при собі фунт пороху, 60 куль і запас провіанту на півмісяця [74]. З решти засеймських сотень у похід було виправлено 100 козаків, які мали при собі рушниці, шаблі й списи [75].

Отже, засеймські сотні як окрема територіальна й військова спільнота сформувались наприкінці XVII ст. й використовувались переважно для несення прикордонної служби. Упродовж XVIII ст. козаки засеймських сотень залучалась до військових походів під гетьманським бунчуком. Проте за урядування в Ніжинському полку росіян П.Толстого та І.Хрущова засеймські сотні були переведені під їхню юрисдикцію. Гетьману Д.Апостолу вдалося повернути засеймські сотні у своє підпорядкування, що можна розцінити як локальний успіх гетьмана у протистоянні з російською владою в умовах її подальшого наступу на державні інституції Гетьманщини. Відтоді основним обов'язком козаків засеймських сотень стали несення служби при Генеральній військовій канцелярії та інших урядових установах, охорона гетьманської резиденції тощо. За гетьманування К.Розумовського частина козаків засеймських сотень залучалась до внутрішніх відряджень, зокрема перебувала у підпорядкуванні "Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва", але переважна їх більшість і надалі постійно брала участь у військових походах.

Література

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1893.
Т. 2: Полк Нежинский. – 1893. – С. 50.
2. Там само. – С. 286–507.
3. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного розвитку Лівобережної України в кінці XVII – на початку XVIII століття. – К., 1959. – С. 133–134.
4. Там само. – С. 423.
5. Заруба В. Архів компанійського полковника Іллі Новицького // Київська старовина. – 1992. – № 4 – С. 17 ; Його ж. Студії з історії України. – К., 1995 – С. 70 ; Його ж. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII века). – Харьков, 1993 – С. 109, 111 ; Його ж. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 329, 331.
6. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. Заруба. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 74.
7. Лазаревский А. Описание старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 415.
8. Там само. – С. 500.
9. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій... – С. 73.
10. Дядиченко В. Нариси... – С.196.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 2649, арк. 2.
12. Там само, спр. 3032, арк. 2.

13. Там само, спр. 2649, арк. 1.
14. Лазаревский А. Описание старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 50.
15. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. / О. Репан. – К., 2009. – С. 19.
16. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 758, арк. 6.
17. Там само, спр. 3280, арк. 1.
18. Там само, спр. 3805, арк. 1.
19. Там само, арк. 3.
20. Там само, спр. 4046, арк. 6.
21. Там само, спр. 5489, арк. 1–2.
22. Там само, спр. 5896, арк. 3 зв.
23. Там само, спр. 6681, арк. 2–3.
24. Там само, спр. 4464 арк. 2–4.
25. Там само, спр. 8938, арк. 2–5, спр. 9658, арк. 2–8.
26. Там само, спр. 3490, арк. 3.
27. Реєстр козацької старшини 1744 року (публікація В.Сергійчука) // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 19.
28. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. / Н. Василенко. – Чернигов, 1901. – С. 62–64.
29. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... / А. Лазаревский. – С. 450.
30. Там само. – С. 500–501.
31. Дядиченко В. Нариси... / В. Дядиченко. – С. 510.
32. Листи Івана Мазепи. – К., 2002.
Т. 1 (1687–1691). – 2002. – С. 353–354.
33. Заруба В. Украинское казацкое військо... / В. Заруба. – С. 111.
34. Заруба В. Архів компанійського полковника... / В. Заруба. – С. 17.
35. Величко С. Літопис / С. Величко. – К., 1991.
Т. 2. – 1991. – С. 407.
36. Сытый И. Универсал нежинского полковника Хрущева по поводу военной тревоги 1728 г. / И. Сытый // Вторые Кубанские литературно-исторические чтения : материалы научно-теоретической конференции. – Краснодар, 2000. – С. 70.
37. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3093, арк. 4 зв. – 5.
38. Там само, спр. 4569, арк. 50.
39. Дядиченко В. Нариси... / В. Дядиченко. – С. 420.
40. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / Я. Яворницький. – Львів, 1992.
Т. 3. – 1992. – С. 194.
41. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3896, арк. 2–4 зв.
42. Там само, спр. 4385, арк. 2 зв. – 3 зв.
43. Там само, арк. 4–6.
44. Там само, пр. 4520, арк. 2–7 зв.

45. Там само, спр. 4526, арк. 40–42 зв.
46. Там само, спр. 4569, арк. 30.
47. Там само, арк. 31–31 зв.
48. Там само, арк. 42 зв.
49. Там само, арк. 69 зв.–70.
50. Там само, спр. 6409, арк. 11.
51. Там само, арк. 14.
52. Там само, спр. 19371, арк. 318–431 зв.
53. Там само, спр. 6783, арк. 3–4.
54. Там само, спр. 6881. – арк. 2.
55. Там само, спр. 6800. – арк. 3–4.
56. Там само, спр. 6784. – арк. 4 зв. – 5.
57. Там само, арк. 2.
58. Там само, спр. 5791, арк. 3.
59. Там само, спр. 7467, арк. 2 зв. – 3 зв.
60. Там само, спр. 7475, арк. 7 зв., 8 зв.
61. Там само, спр. 7466, арк. 3 зв. – 20 зв.
62. Там само, спр. 7748, арк. 1–5.
63. Там само, спр. 7514, арк. 3.
64. Там само, спр. 7474, арк. 2 зв. – 4 зв.
65. Там само, спр. 7891, арк. 2 зв.
66. Там само, спр. 12591, арк. 2 зв. – 4 зв.
67. Там само, спр. 18338, арк. 2 – 2 зв.
68. Там само, спр. 14171, арк. 28 зв.
69. Сокирко О. Муштрові статути гетьманського війська 1756 року / О. Сокирко // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 74.
70. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14336, арк. 2, 13–14 зв.
71. Там само, спр. 16496, арк. 2–3.
72. Там само, ф. 54, оп. 3, спр. 7701, арк. 2–4.
73. Там само, спр. 7699, арк. 2.
74. Там само, спр. 8471, арк. 10 зв. – 11, 33 зв. – 34.
75. Там само, арк. 76 зв. – 78.

Київський воєвода Дмитро Путятич – дипломатична, адміністративна та військова діяльність у контексті литовсько-татарської політики на переломі XV–XVI ст.

У статті досліджується та аналізується діяльність київського воєводи та великокнязівського намісника протягом 1492–1505 рр. Дмитра Путятича. На основі посольських документів розкривається дипломатична служба воєводи, наводяться приклади виконання намісником функцій місцевої адміністрації у Києві та захисту українсько-татарського кордону від спустошливих татарських набігів.

Ключові слова: Дмитро Путятич, Велике князівство Литовське, Кримське ханство, зовнішньополітичні відносини.

В статье исследуется и анализируется деятельность киевского воеводы и великокняжеского наместника в течение 1492–1505 гг. Дмитрия Путятича. На основе посольских документов раскрывается дипломатическая служба воеводы, приводятся примеры выполнения наместником функций местной администрации в Киеве и защиты украинско-татарской границы от опустошительных татарских набегов.

Ключевые слова: Дмитрий Путятич, Великое княжество Литовское, Крымское ханство, внешнеполитические отношения.

The study analyzed the activity of Kiev magistrates and grand regent during 1492–1505 biennium Dmitrya Putyatycha. Based on documents disclosed ambassadorial diplomatic service magistrates are examples of functions of the governor of the local administration in Kiev and the Ukrainian-Tatar protect the border from the devastating Tatar raids.

Key words: D.Putyatych, Grand Duchy of Lithuania, the Crimean Khanate, Foreign Relations.

Поставлена проблема є актуальною для історичної науки не стільки через малодослідженість, скільки через те, що наприкінці XV – початку XVI ст. посади "намісника" та "воєводи" були одними із ключових у Великому князівстві Литовському (ВКЛ), а самі великокняжі намісники стали тими людьми, яких М.Грушевський назвав "українськими адміністраторами". У даному дослідженні ми розглянемо діяльність лише однієї з таких історичних постатей, київського намісника та воєводи протягом 1492–1505 рр., Дмитра Івановича Путятича.

Дана проблема практично не знайшла належного висвітлення в історіографії. Так, М.Любавський [12, с. 18] та М.Грушевський розглядали особу Путятича виключно як місцевого урядника [9, с. 4]. М.Довнар-Запольський у контексті досліджень Скарбової книги Литовської Метрики вказав на дипломатичну діяльність намісника, однак не проаналізував її [11, с. 2]. У працях К.Пуласького [5, с. 137], Є.Охмянського [4, с. 76], Б.Черкаса [15, с. 18], В.Щербака [16, с. 32] особа Дмитра Путятича подекуди згадується в контексті оборони Київщини від татарських набігів. Однак цілісні спроби з'ясувати роль київського намісника та воєводи протягом 1492–1505 рр. у дипломатичних, адміністративних (урядових) та військових справах ВКЛ відсутні.

Дослідник середньовічних інститутів місцевої влади на Волині та Київщині Д.Ващук встановив, що право на отримання посади намісника або воєводи давав привілей за підписом великого князя литовського [7, с. 157]. Можемо припустити, що зайнявши по смерті батька великокнязівський стіл завдяки групі впливових литовських панів, Олександр почав шукати підтримку в колишніх удільних князівствах Русі. Пошук внутрішніх союзників здійснювався шляхом призначень незаможних і не надто впливових представників княжих родин на посади великокнязівських намісників. Одним із таких рішень було призначення на посаду київського намісника Дмитра Івановича Путятича, представника відгалуженого роду друцьких князів [8, с. 302]. Очевидно, Дмитро Путятич зарекомендував себе ще у попередні роки, перебуваючи на службі у Казимира. Посли від ногайського царя Івака, перебуваючи 1489 року в Москві скаржилися на "князя Дмитрея", який напевно ніс прикордонну службу на південних кордонах ВКЛ, та збирав податки [14, с. 85].

Згідно даних Литовської Метрики, дипломатичну активність на українсько-кримському кордоні Путятич розпочав, принаймні, з 1494 р., коли у листі відповіді Олександра до Менглі-Гірея датованим 1495 р., повідомляє, листи від хана йому передав саме київський намісник, який веде листування з кримським ханом [1, с. 154].

Починаючи з 1499 р., київський воєвода Дмитро Путятич виконував основну дипломатичну роботу між ВКЛ та Кримом. Великий князь Олександр, прагнучи нейтралізувати московсько-кримський союз, 23 листопада 1500 р. відрядив київського намісника до Кіркору з метою нагадати Менглі-Гірею про давні традиції Тохтамиша й Ольгерда, Казимира та Хаджи-Гірея, коли предки Менглі-Гірея *"вольними цари слали, и многий земли им ся кланивали"* [1, с. 159]. Документ засвідчує, що литовська сторона погодилася на виплату щорічної данини (поголовщини) з селян-підданців (*"людей"*) самого великого князя, а також князів, панів і бояр трьох найбільших українських земель

Великого князівства Литовського. В розлогій інструкції значиться, що Путятич має запропонувати Менглі-Гірею, що: "... его м(у)л(о)сть г(о)с(по)д(а)рь нашъ, про тебе, брата своего, хочет то вчинити со своих людеи, с князких и с паньских, и з боярьскихъ, земли Киевское и Волыньское, и Подолское, с кажьдог(о) ч(е)л(о)века головы велить тебе тры деньги давати в каждыи год" [1, с. 162]. Звісно, Путятич мав запропонувати таку достатньо щедру пропозицію в обмін не лише на лояльність Криму до ВКЛ, та обіцянку дотримуватись миру, а і як певну плату за литовсько-кримський антимосковський союз, який, судячи зі становища Ших-Ахмата на 1500 р. мав невдовзі замінити литовсько-заволзьський. *"Одно бы же твоя милость верно и правдиво помого господару нашему на того неприятеля его милости, и его бы еси сам земли сам стерег от своих людей, ажьбы людем его милости шкоды не делали"* [1, с. 162].

Не діставшись навіть до дніпровських порогів, з невідомих причин, посольство Путятича повернулося назад до Києва, що проте не припинило дипломатичної роботи київського намісника.

Ставши офіційним представником великого князя на складній, "гарячій" ділянці литовсько-кримського кордону, Путятич виконував безпосередні накази Вільна, здобуваючи заразом і авторитет кримських та заволзьких ханів.

Прийом київським намісником послів Ших-Ахмата 1500 р. дає підстави стверджувати про хибність тез про упадок Києва, а безпосереднє листування Путятича з Менглі-Гіреєм, та переговори з кримськими послами вказують на центральну роль Київського воеводства у дипломатичних зносинах з Кримом. Щоправда, інколи хан через послів погрожував воеводі, мовляв у випадку допомоги розгромленому 1502 р. Ших-Ахмату та при затримці кримських послів особисто з'явиться до Києва та Черкас, проте це скоріше дипломатичний хід аніж реальні наміри [14, с. 56]. До того ж позбавлений підтримки своїх же підданих мурз, Ших-Ахмат втік від переслідувань Менглі-Гірея – спочатку до Києва, а звідти до Білгорода, де сподівався отримати протекцію турецького султана. Не досягши результату старший син Ахмата знову повертається до Києва, але в місті був, як свідчить Довнар-Запольський *"коварно лишен свободы воеводой Дмитром Путятичем и отправлен в заточение в Литву"*, що сталося не інакше як з ініціативи Олександра, який напевно побоювався вторгнення турецької армії та території ВКЛ та Польщі [11, с. 8].

У тому ж таки 1502 р. було заплановано чергове посольство до Криму на чолі з Путятичем. Зі змісту листа, який попереджував хана про наміри Олександра надіслати послів, випливає, що основна мета залишається ідентичною посольству 1500 р., тобто визнання ВКЛ

данником Криму та укладення антимосковського союзу. Разом з цим у даному листі є примітним факт домовленості обміну послами. Традиційно представники посольств мали бути рівноцінними як за статусом у державі, так і за цінністю своєї персони, тому вимога Олександра побачити в якості "заручника" впливового в Криму князя Тювікеля може свідчити не про що інше, як про вагому роль Дмитра Путятича у здійсненні великим князем литовським внутрішньої та зовнішньої політики [1, с. 182]. Причому, не отримавши позитивної відповіді щодо приїзду Тювікеля, великий князь тимчасово призупинив дипломатичну переписку із Кримом.

1504 р. литовсько-кримські перемовини щодо посольства Путятича відновилися. До Криму відправлено гінця Федора Колонтаєва з листом, у якому великий князь просив хана надіслати *"на замешканье до Киева Бахтияра мурзу, поки князь Дмитрей от тебе к намъ зъездить"* [1, с. 223].

Як стверджує М.Довнар-Запольский, спираючись на матеріал Скарбової книги Литовської Метрики, 17 липня 1504 р. на потреби цього посольства пани-рада виділила Дмитру Путятичу: 5 шуб, 40 куниць, срібних ковшів, кубків та ін. на 24 рублі 18 золотників, до цього додали також сукно та ін. Подарунки також були підготовлені трьом старшим царицям і двом молодшим, двом старшим царевичам та трьом молодшим, князям та карачам ординським та братам хана. Сам князь Дмитро отримав "на справу" 500 коп грошей та крім того *"лишние дары"* призначені для подарунків на його розсуд [11, с. 15]. Проте Путятич в орду не поїхав, оскільки не вислав вчасно заручником Бахтіара-мурзу. Матеріали Скарбової книги вказують, що *"татарские речи"* залишилися в Києві для впорядкування дрібних справ з татарами на майбутнє [3, с. 116].

Зрештою, Путятич так і не виконав свою головну дипломатичну місію через смерть 1505 р. Однак, окрім дипломатичної роботи на користь ВКЛ, намісник виконував і функції місцевої адміністрації. Зауважимо, що незважаючи на значний удар, завданий Києву нападом Менглі-Гірея 1482 р. (залишилися лише муровані споруди – Софіївський собор, Печерська Лавра, Видубицький монастир, Золоті Ворота), протягом останнього десятиріччя XV ст. Київ було частково відбудовано, посилено фортифікацію. На початку XVI ст. відбудовано замкові укріплення. Київ, маючи вдале географічне розташування навіть у напівзруйнованому стані, залишав за собою значну економічну, політичну та військову роль. Зважаючи на інтенсивну торгівлю та значне посилення в складі купців вихідців із Західної Європи, у 1494–1497 рр. місту було надано Магдебурзьке право, підтверджене остаточно Сигізмундом I [6, с. 173].

Серед основних обов'язків Путятича як намісника було підтвердження великокнязівських привілеїв, збір податків на користь великокнязівської скарбниці, нагляд за державною власністю, вирішення господарських та цивільних спорів.

Воєвода, за вказівкою великого князя, міг розпоряджатися державними маєтками, церквами. Так, у 1496 р. Путятич отримав наказ передати управління Михайлівським Золотоверхим монастирем Григорію Поповичу на пожиттєве управління, тоді як воєвода, розпоряджався державною власністю на свій розсуд, надавши монастир, напевно у власних інтересах, старцю Івану Смолянину [6, с. 164].

У повноваження намісника входили земельні питання. Відомо, що 1497 р. київський воєвода, на прохання великого князя відшукав та надав ділянку землі для Пустинського Миколаївського монастиря [6, с. 174].

Із уведенням у Києві Магдебурзького права, Путятич був змушений вирішувати проблему податків, консультиуючись для цього і з великим князем і з полоцьким намісником Юрієм Пацом (Пацевичем). Зрештою, грамотою князя було визначено зберігати за воєводою право збору податку на торгівлю у Києві в розмірі 20 коп грошей, податку на товари, здобуті у низів'ях Дніпра (десяту частину) та ряд інших, менш суттєвих [2, с. 201].

Міщани, вийшовши з-під влади воєводи, утворили в місті органи самоврядування і виступили проти Дмитра Путятича, причому офіційною причиною було те, що побоюючись пожежі в місті, намісник заборонив жителям запалювати вечорами світло в будинках. Зрештою, під тиском самоврядування, Путятич у 1505 р. дозволив використовувати свічки та масляні лампи для освітлення будинків.

Аналізуючи вищесказане можна підсумувати, що з уведенням самоврядування, роль київського намісника як міського урядника значно ослабла. Однак на плечах Путятича залишилася ще одна, не менш важлива функція – захист самого Києва та охорона кордонів українських земель Великого князівства Литовського. Остання, стала чи не найбільш складним завданням з-поміж усіх, які стояли перед литовськими князями починаючи з 1474 р. І хоча Казимир та Олександр всіляко намагалися залагодити проблему постійних набігів кримських татар та землі Київщини, Поділля та Волині, на практиці, впродовж останньої чверті XV ст. ситуація на кордоні характеризувалася у формі короткого виразу, що повторювався практично кожним литовським посольством до Перекопу "*Послы свои шлешь, а землю нашу воюеш*". Від чого найбільше страждала зовсім не Литва чи Польща, а етнічні українські території.

Маємо відзначити, що ані в українській, ані в російській чи польській історіографії питання організації прикордонної оборони на зламі XV–XVI ст. не знайшло повного відображення. Перш за все це можна пояснити слабким та неточним відображенням даної проблеми у джерельній базі, а також більшою концентрацією уваги на діяльності наступників Дмитра Путятича, О.Дашковича та С.Полозовича, за яких козацтво вийшло "із дніпровських заплав на міжнародну арену". А проте ситуація, що склалася на українсько-кримському кордоні у 80–90-х роках XV ст., вимагала, за відсутності твердої князівської руки, втручання місцевої прикордонної адміністрації.

Першим із таких "українських адміністраторів" М.Грушевський називає попередника Дмитра Путятича, київського воєводу Юрія Паца [9, с. 4]. За даними московського посольства 1489 р. його люди (*Юрьєвы люди Пацевича*) погромили московських купців на Дніпрі [13, с. 23]. Джерела не повідомляють, чи брав особисто київський намісник участь у погромах московських купців, та судячи із імен ватажків, що згадуються в документі "Богдан та Голубець та Васько Жила", це не був організований старостою похід, а набіг ініційований козаками, які служили у київського воєводи.

Документальне підтвердження активності Путятича щодо захисту українських кордонів знаходимо в посольських документах [14, с. 85]. Про те, що в його "службах" служили черкаські козаки свідчить повідомлення про "козаковъ черкаскихъ – князя Дмитриєвихъ козаковъ"; Щурова рота, де служили черкаські козаки, згадані в тому ж таки повідомленні, могла також бути ротою київської або ж черкаської залого [14, с. 86].

Дмитро Іванович помер бездітним і доручив розпорядитися своїм майном князю Михайлові Глинському, який і зробив відповідні вклади до Києво-Печерського монастиря, про що свідчить відповідний документ: *"Побачивши, що небіжчик князь Дмитро, відходячи з цього світу, не зробив тестаменту і не вчинив ніякої пам'яті по своїй душі й по душі батьків своїх, що лежать в Печерськiм монастирi Пречистої в Києві, де й його тіло лежить, і були йому вручені та мали на нього надію, що він задовольнить пам'ять їх душ, він [тобто князь Михайло Глинський – Авт.] з огляду на смерть його і його батьків без усякої пам'ятки, записує різні жертви. Монастиреві Печерському половину данників, а другу половину на катедру у Вільні і десять кіп на вічний впис до митрополичого синодика"* [9, с. 307].

Таким чином, київський воєвода Дмитро Путятич за відносно короткий період перебування на посаді зумів зробити достатньо значний вклад у розвиток Києва та навколишніх територій. Адміністрування міста в умовах щойно введеного Магдебурзького права, активна

участь у обороні кордонів, залучення до цієї справи козацтва, а найголовніше – представництво ВКЛ, а разом з тим і Київщини у дипломатичних зносинах з татарами переконує у значущості даної історичної особи.

Література

1. Lietuvos metrika. Kn. Nr. 5 (1427–1506) / Parengė Egidijus Banionis. – Vilnius, 1995. – 401 s.
2. Lietuvos metrika Kn. Nr. 6 (1494–1506) / Parengė Algirdas Baliulis ; Lietuvos istorijos institutas. Vilnius: LII leidykla, 2007. – 336 s.
3. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 8 (1499–1514) / Parengė A.Baliulis, R.Firkovicus, D.Antonavicus. – Vilnius, 1995. – 708 s.
4. Ochmiański J.Organizacja obrony w WKL przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t.5/1960. – S. 70–88.
5. Pułaski K. Stosunki Polski z Tatarzyzną od połowy wieku XV. T. 1 : Stosunki z Mendli Girejem, chanem tatarów Perekopskich (1469–1515). Akta i listy / Wydał i szkicem historycznym poprzedził Kazimierz Pułaski. – Kraków-Warszawa, 1881. – 376 s.
6. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 : 1340–1506. – 568 с.
7. Ващук Д. Судова діяльність "старости" на Волині та "воеводи" на Київщині в кінці XV – першій третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2005. – № 5. – С. 157–172.
8. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – поч. XV ст.). Склад, суспільна і політична роль / Л. Войтович. – Львів, 2000. – 649 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Львів-Київ, 1907 (перевид. : К., 1993). – 456 с. – Т. 7.
10. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1901. – Т. 1. – 701 с.
11. Довнар-Запольский М. Ф. Литовские упоминки татарским ордам. Литовский скарб и татарские орды в 1502–1509 гг. / М. Ф. Довнар-Запольский // Известия Таврической ученой комиссии. – 1898. – № 28. – Симферополь. – 93 с.
12. Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М., 2004. – 312 с.
13. Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1882. – Т. 35. – 746 с.
14. Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1884. – Т. 41. – 843 с.
15. Черкас Б. В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540) / Б. В. Черкас. – К., 2006. – 244 с.
16. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2000. – 368 с.

Образ Анни Ярославни у французькій та вітчизняній історіографіях

Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень, а також розвиток української та російської історіографії про Анну Ярославну (Анну Руську, Анну Київську) королеву Франції в XI ст.

Ключові слова: Анна Ярославна (Анна Руська, Анна Київська), історичні дослідження, Україна, Франція, історіографія.

Автор прослеживает эволюцию французских исторических исследований, а также развитие украинской и русской историографий об Анне Ярославне (Анне Русской, Анне Киевской) королеве Франции в XI в.

Ключевые слова: Анна Ярославна (Анна Русская, Анна Киевская), исторические исследования, Украина, Франция, историография.

Author studies evolution of Anna Yaroslavna's image in the French historical research as well as in the Ukrainian and Russian historiography. Anna Yaroslavna (Anne of Russia, Anne of Kiev) was the queen of France in the XI century.

Key words: Anna Yaroslavna (Anne of Russia, Anne of Kiev), historical research, Ukraine, France, historiography.

2010 року минуло рівно дев'ять з половиною століть з того часу, як 4 серпня 1060 р. помер король Франції Генріх I, наступником якого став його старший син Філіпп I, що був ще дитиною. Перед смертю король-батько довірив опіку над юним королевичем та керівництво державою впливовому феодалу, графу Балдуїну Фландрському, який мав допомагати Філіппу I своїми порадами та виховувати його. Однак була ще одна постать, що брала участь в управлінні Французьким королівством, маючи всі законні підстави для цього. Це була королева Анна, дочка великого князя київського Ярослава Мудрого.

Слід відмітити, що термін "Анна Ярославна", який став традиційним для вітчизняної історіографії, в західних історичних дослідженнях є маловживаним. До XX ст. європейська історіографія використовувала поняття "Анна Руська" (у французькій історіографії – "Anne de Russie", в англійській – Anne of Russia), яке, у свою чергу, може тлумачитися як "Анна з Росії" через тотожність понять "Русь" і "Росія", "руський" і "росіянин" у багатьох мовах.

Оскільки віднесення Анни, дочки великого київського князя Ярослава Мудрого, до Росії є хибним і викликає у європейців неправильне розуміння минулого, останнім часом у французькій історичній літературі більш поширеним стає термін "Anne de Kiev" (в англійській – "Anne of Kiev"), тобто "Анна з Києва" чи "Анна Київська". Використання окремого терміну для означення саме Русі ("la Rous") у французькій історіографії поки що не є дуже поширеним.

Зазначимо, що у французькій історіографії використовувались і інші терміни для означення цієї особи: "Anne de Ruthénie" ("Анна з Рутенії"), "Anne d'Esclavonie" ("Анна з Есклавонії"), "Anne d'Ukraine" ("Анна з України") тощо. Однак назви "Рутенія" та "Есклавонія" є нині застарілими й малозначущими для більшості французів, а от виведення Анни з України виглядає занадто осучасненим.

Анна Ярославна відіграла важливу роль в історії Франції, і практично жоден нарис про минуле цієї держави не оминає увагою постать цієї легендарної жінки. Серед головних заслуг Анни було те, що вона народила французькому королю, який довгий час був бездітним, довгоочікуваних спадкоємців. Це дозволило уникнути можливої політичної кризи та зміцнитися при владі молодій династії Капетингів, лише третім представником якої на престолі був Генріх I. Проте позитивний внесок цієї жінки до французької історії не обмежиться лише справою її материнства. Вона відзначилася надзвичайним розумом, брала активну участь у духовному житті суспільства, виступаючи в ролі фундаторки та меценатки для багатьох монастирів і церков Франції. Її здібності були відмічені багатьма сучасниками.

Ця загадкова жінка залишила по собі багато таємниць, над розв'язанням яких билися десятки дослідників. Протягом багатьох століть вона привертала та продовжує привертати зараз увагу істориків і літераторів. Їх надихала унікальність цієї особистості на троні Франції. Діячів мистецтва захоплювала романтична історія, пов'язана з другим шлюбом королеви, який був досить епатажним для тогочасного суспільства. Анна, шойно овдовівши, одружилася з одним зі своїх підданих, графом Раулем де Крепі і де Валуа, який на той час перебував у законному шлюбі з іншою жінкою.

Незважаючи на досить великий масив праць, присвячених Анні Ярославні, слід відмітити, що наша вітчизняна історіографія має відчутний брак монографічних досліджень стосовно цієї особистості, які ґрунтувалися б на широкій джерельній базі, а не лише на історіографічній традиції. Протягом багатьох років в історіографії закріпилося доволі багато історичних міфологем про Анну, які можуть бути зруйновані лише прискіпливим вивченням історичних джерел.

Анна Ярославна єдина королева Франції, яка народилася в Києві, та й взагалі на терені сучасної України. Образ цієї, безперечно, цікавої особистості увічнений у численних літературних творах та кінематографії. В українській літературі про неї писали драматург Іван Кочерга у своїй п'єсі "Ярослав Мудрий", письменники Павло Загребельний у романі "Диво" та Іван Филипчак у повісті "Анна Ярославна – королева Франції", композитор Антін Рудницький створив оперу "Анна Ярославна", серед російських письменників головною героїнею своїх творів Анну Ярославну зробили Антонін Ладинський, Олена Озерецька, Олена Арсенєва та ін. Цікавою ця королева є й для французьких літераторів. Про неї писали французькі письменниці Режін Дефорж "Під небом Новгородом" [34], Жаклін Доксуа "Анна Київська, королева Франції" [33], Марі-Клод Моншо "Анна з Києва. Маленька принцеса з країни снігів" [43] тощо. В 1978 р. вийшов фільм режисера Ігоря Масленникова "Ярославна, королева Франції" (в головній ролі Олена Коренєва).

Ще більш об'ємним буде перелік наукових праць, присвячених королеві Анні у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Взагалі зарубіжна історіографія, переважно французька, може похвалитися значно більшими успіхами у дослідженні життя та діяльності дочки Ярослава Мудрого. Починаючи з XVI ст., вона завжди була в полі зору французьких дослідників. Цікавість істориків Франції до постаті цієї жінки підсилювалася як її унікальністю та екзотичністю для французького престолу, так і важливою діяльністю для минулого Французького королівства XI ст.

Вже в середині XVI ст., складаючи "Нарис про королів Франції, їхню корону та дім, разом з переліком вельмож", історик Жан дю Тілле, який багато років служив секретарем парламенту й користувався прихильністю королів, а, отже, мав доступ чи не до всіх архівних матеріалів у королівських книгозбірнях і добре розбирався у всіх складних перипетіях міждинастійних стосунків та великої політики, подав у своєму творі короткі відомості про королеву Анну, другу дружину короля Генріха I. Дю Тілле називає її "дочкою Георгія, короля Русі, яка є Московією" [47]. Згадаймо, що Георгій-Юрій – це християнське ім'я Ярослава Мудрого.

Більш ніж через півстоліття інший історик Франсуа Ед де Мезере, який, завдячуючи підтримці кардинала Ришельє, зміг підготувати велику, тритомну, багатолітню "Історію Франції", присвятив королеві Анні окремий розділ у своєму творі, коротко змалювавши життєвий шлях цієї жінки та повідомивши, що наприкінці життя вона повернулася на свою батьківщину [42].

Фактично більше століття твір Мезере був головним джерелом інформації про Анну Ярославну, на який спиралися всі подальші дослідники. Його теза про повернення до рідної країни здавалася беззаперечною. Проте в 1682 р. отець-єзуїт Клод-Франсуа Менестріє зробив важливе відкриття. Оглядаючи старовинну церкву в абатстві Вільє, що розташоване в 40 км від Парижа у місті Серні в департаменті Ессон, він знайшов давній склеп. Напис, викарбуваний на ньому, свідчив, що тут похована "Агнеса, дружина короля Генріха". Це дозволяло спростувати висновок Мезере про те, що, овдовівши вдруге, королева повернулася на свою батьківщину, а також припустити, що ім'я королеви на момент смерті було Агнеса [40, с. 44].

На жаль, дослідження Менестріє перевірити зараз неможливо, бо під час Великої французької революції згадана церква була зруйнована, а каміння з неї розтягли місцеві мешканці для своїх будівель. Проте його теза викликала сумнів уже у XVIII ст.

У XIX ст. історія руської принцеси, що стала французькою королевою, неодноразово розглядалася істориками Франції. Така цікавість французів була зумовлена ще й політичними чинниками. Протягом цього століття Росія та Франція кілька разів ставали то союзниками, то ворогами. Тож інтерес до імперії царів у французькому суспільстві був високим.

У 1825 р. у Парижі російський князь Олександр Лобанов-Ростовський видав французькою мовою "Збірку історичних оповідань про королеву Анну чи Агнесу, дружину Генріха I, короля Франції, та дочку Ярослава I, великого князя руського". Головною особливістю цього видання була перша ґрунтовна спроба повністю зібрати й опублікувати відомі документи про цю правительку [40].

Важливі матеріали про Анну були також видані в 1834 р. у "Хроніці Нестора перекладеній французькою" [39].

Коли наприкінці XIX ст. був утворений тісний російсько-французький військово-політичний та економічний альянс, виникло, так би мовити, соціальне замовлення на історичні розвідки щодо взаємин двох держав. Було політично вигідно пропагувати ідеї російсько-французької дружби (абсолютно несумісні та протиприродні, з точки зору політичних режимів, у демократичній Французькій республіці та самодержавній Російській імперії). Образ руської принцеси на престолі Франції був на часі, а, значить, цікавим для читацької аудиторії і зручним для пропаганди ідей союзу республіки та імперії.

Серед праць цього часу можна назвати історичні розвідки Франсуа Бурнана "Росіяни та французи. Згадки історичні та анекдотичні. 1051–1897" [31] і Ке де Сент-Емура "Руська принцеса, королева

Франції в XI ст." [46] та "Анна Руська, королева Франції та графиня де Валуа" [45].

Політичний чинник актуальності своєї розвідки був прямо відзначений у вступі до праці Бурнана: "Росія та Франція є сьогодні двома дружніми націями. Подорожі здійснені останнім часом до Франції російськими правителями можуть лише зміцнити союз двох народів" [31, с. 5]. Як відомо, в жовтні 1896 р. цар Микола II з дружиною відвідав Францію з дружнім візитом, уклавши низку міжнародних угод, й був прийнятий з надзвичайною пишністю. А в наступному році не менш гостинний прийом чекав на президента Франції Фелікса Фора в Росії. Незабаром вінценосне подружжя знову відвідало Париж, що було актом найбільшої приязні з боку двох держав. Треба зауважити, що до програми візиту до Франції обов'язково входило й відвідування могили королеви Анни в містечку Санліс. Загалом, майже всі високі російські сановники, що перебували в той період у Франції, вшановували своєю присутністю пам'ять цієї королеви.

Розповідаючи про взаємини Франції та Росії в XI ст., Бурнан не стільки аналізує життя та діяльність руської принцеси, скільки описує велич Русі та наголошує на важливості союзу з нею для своєї країни.

Не оминув політичних сентиментів і Ке де Сент-Емур у своїй розвідці. Аналізуючи деталі шлюбу Анни та Генріха, він підкреслює: "Цей мар'яж є на сьогодні єдиним зв'язком такого роду, який існував між Францією та Росією, принаймні, це перший випадок, коли наші національні аннали мають згадку про наше союзництво" [46, с. 114].

Оскільки Сент-Емур писав дещо раніше за правління Миколи II, то й люб'язна похвала дісталася його попереднику: "Ми можемо прославляти, отже, як свою, з повним правом, цю принцесу, яка за стільки століть перед Петром Великим скористалася нашою гостинністю та створила перший зв'язок між Францією та Росією. Й ми щасливі, що дружній візит шляхетного царя Олександра III надав нам можливість вшанувати пам'ять королеви Анни, дочки його далекого попередника Ярослава I Великого" [46, с. 128].

Однак варто відзначити, що Сент-Емур створив перший докладний життєпис королеви Анни на підставі опублікованих матеріалів. Він також спростував, посилаючись на відкриття Менестріє, досить популярну до XIX ст. тезу авторитетного історика Мезере про те, що королева на схилі літ повернулася на свою батьківщину.

Ще одним французьким дослідженням про популярну на той час королеву стала праця Анрі Бюто "Принцеса Анна" [32]. Історик, віддаючи данину часу, возвеличує дружбу французького та російського народів і називає Анну "вранішньою зорею франко-російського

альянсу" [32, с. 297]. Загалом цей нарис є здебільшого переказом відомих даних та апофеозом союзу Франції та Росії.

Протягом ХХ ст. постать цієї жінки стала не лише об'єктом прискіпливої уваги істориків, але й, як згадувалося вище, центральним персонажем багатьох творів мистецтва.

Важливо відмітити, що в історіографії ХХ ст. термін "Anne de Russie" ("Анна з Русі" = "Анна з Росії") поступово витісняється терміном "Anne de Kiev" ("Анна з Києва"). Така заміна є більш коректною, зважаючи на плутанину понять "Русь" і "Росія" у французькій мові. Тим більше, слід врахувати, що Київ – це столиця України, яка не раз опинялася в центрі уваги європейської громадськості протягом новітнього періоду історії. Хоча обізнаність французів з Україною залишається досить слабкою, багато хто з них традиційно визначає Анну Ярославну як "росіянку" ("la Russe").

Врешті-решт така заміна назв відбулася й у написі на пам'ятнику королеві в Санлісі в 2005 р. Тепер на п'єдесталі напис "Анна Київська". Ця подія була приурочена до візиту президента України Віктора Ющенка, надзвичайно популярного тоді в Європі після Помаранчевої революції, до Франції.

Майже всі серйозні історики новітнього часу використовують термін "Anne de Kiev", щоб не вводити в оману своїх читачів. Зокрема, він присутній у працях Роже Галлю [36], Жака Тімея [48], Робера-Анрі Ботьє [30], Жака Леврона [41]. Хоча подекуди вживається і традиційний термін "Anne de Russie" [35].

Серед франкомовних досліджень життя та діяльності Анни Ярославни особливо відзначити велику працю Роже Галлю, видану в Римі у 1973 р., за сприяння Українського католицького університету. Ця робота містить детальний скрупульозний аналіз усіх наявних джерел, що стосуються цієї жінки, зокрема, й тих, що містяться в архівах Ватикану [36, с. 247].

Наукові розвідки, присвячені Анні, продовжують виходити у Франції і надалі. Досить цікавою в цьому відношенні є стаття Жана Распейля "Анна з Києва, жінка-вікінг на троні Франції", в якій на противагу традиційному французькому русофільству у зображенні королеви, акцентується увага саме на її скандинавських коріннях, прояв яких можна побачити у гарячій вдачі цієї володарки [44].

Велику роль у поширенні в свідомості французів ототожнення королеви Анни саме з Україною, а не з Росією, відіграли українські діаспорні історики у Франції. Майже кожен новітній франкомовний нарис про минуле України згадує про шлюб київської князівни з французьким королем. Серед авторів таких праць можна згадати Аркадія Жуковського [37; 50], Володимира Косика [38] тощо.

Що стосується української та російської історіографії, то до XIX ст. постать Анни Ярославни практично не потрапляла в поле зору вітчизняних дослідників. Інколи саме до неї відносять свідчення Василя Татищева з "Історії Російської": "6540 (1032)... В сем же году родилась Ярославу дщерь" [24]. Однак необхідно зауважити, що, хоча Татищеву могли бути відомі літописи, які залишилися невідомі пізнішим дослідникам, немає підстав стверджувати, що датування ним події справедливе та й що взагалі вона стосується саме Анни.

Коротку інформацію про Анну подав у другому томі своєї "Истории государства Российского" Микола Карамзін. Восхваляючи самодержавну імперію, він занотував: "... Анна, сочеталась браком с Генриком I, Королем Французским... Франция, еще бедная и слабая, могла гордиться союзом с Россиею, возвеличенною завоеваниями Олега и Великих его преемников". Хоча серед обставин, що спонукали французького короля шукати собі наречену у такій далекій країні, історик відмітив і релігійний мотив, який забороняв брати собі дружину-родичку до сьомого коліна. Джерелами для російського історика стали праці французьких колег, насамперед, Мезере. Також Карамзін піддав сумніву тезу того про те, що після смерті другого чоловіка, жінка повернулася на Русь: "Один Французский Летописец говорит, что она, потеряв второго, любезного ей супруга, возвратилась в Россию: но сие обстоятельство кажется сомнительным. Сын ее, Филипп, царствовал во Франции, имея столь великое уважение к матери, что на всех бумагах государственных Анна вместе с ним подписывала имя свое до самого 1075 года. Честолюбие, узы семейственные, привычка и Вера Католическая, ею принятая, удерживали сию Королеву во Франции" [9].

Причину незгоди Карамзіна з твердженням Мезере тут зрозуміти складно. Можливо, як апологет і захисник православ'я, російський історик свідомо не міг прийняти думку, що покатоличена князівна могла повернутися до Києва.

Також серед російських біографів Анни Ярославни слід відмітити згаданого вище князя Олександра Лобанова-Ростовського, який зібрав і видав у Франції франкомовну збірку матеріалів про неї [40].

Історики Російської імперії при розгляді дипломатії Ярослава Мудрого тепер майже завжди згадували й його дочок, а серед них і Анну. Подібну згадку можна побачити, наприклад, у Костомарова [11, с. 210].

Особливо посилювався інтерес російських істориків до постаті королеви Анни наприкінці XIX ст. Така зацікавленість цією особою частково пояснюється зростанням франкознавчих розвідок на фоні двостороннього зближення Росії та Франції й зміцнення їхнього війсь-

ково-політичного та економічного альянсу. Відповідні статті з'явилися в газетах і журналах імперії. Те ж відбувалося й на іншому кінці Європи.

Ознайомчі нариси про київську князівну на чолі Франції створили історики Петро Голубовський [4], Сергій Сиромятников [23] та ін. [25].

До цього часу належать і перші згадки про Анну Ярославну в українській національній історіографії, яка щойно народжувалася. Загальні відомості про обставини шлюбу між Анною та Генріхом I подано в "Історії України-Руси" Михайла Грушевського [6, с. 8].

В українській діаспорній історіографії до постаті Анни Ярославни зверталися Ілько Борщак [1] та Мирослав Небелюк [17]. Письменниця Ольга-Любомира Вітошинська написала французькою мовою повість "Забута королева. Анна Ярославна" [49]. Слід відмітити, що всі троє вищезгаданих авторів жили саме у Франції.

Мабуть, найповнішим біографічним дослідженням щодо Анни в українській історіографії до теперішнього часу можна, як не дивно, вважати працю французького історика, графа Ке де Сент-Емура "Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа", видану НТШ в 1909 р. у перекладі Івана Франка й перевидану в 1991 р. [22]. Надзвичайно якісний переклад здійснений Каменярем та доповнений його змістовними коментарями став важливою віхою в становленні вітчизняних студій про Анну Ярославну.

В радянський час науковий інтерес до постаті королеви Анни залишався, хоча й не належав до домінуючих тем у вітчизняній історіографії. Відомий історик Володимир Пашуто звертався до аналізу біографії жінки в контексті вивчення міжнародних взаємин Київської Русі [18]. Приділялася увага дослідженню славнозвісного підпису Анни Ярославни. Свої розвідки з цього приводу опублікував ряд науковців [14; 26; 28].

На жаль, подальші вітчизняні дослідження були представлені переважно окремими науково-популярними розвідками, де постать Анни розглядається лише побіжно, як правило, в контексті життєписів видатних діячів України-Русі [2; 8; 13; 27]. Подібну ситуацію бачимо в російській історіографії [10; 15; 19; 21; 29]. Крім того, виходили окремі статті ознайомчого характеру, присвячені Анні [3; 12; 20].

Однією з найсуттєвіших новітніх праць про Анну Ярославну в російській історіографії можна вважати дослідження Олександра Назаренка, сучасного продовжувача джерелознавчих традицій Володимира Пашута. Завдяки Назаренку була перекладена російською з латини глосса з "Псалтирі Одалярка", де йшлося про посольство від Генріха I до Ярослава Мудрого у середині XI ст. [16].

Проте в українській та російській історіографіях наявний брак монографічних досліджень стосовно Анни Ярославни. Частково ця

обставина пояснюється майже повною відсутністю джерельних згадок про цю жінку. Відомі нам літописи про неї не згадують.

Певну інформацію можна отримати при вивченні фресок Софійського собору, на одній з яких бачимо родину Ярослава Мудрого з дочками. Однак стверджувати щось напевно досить проблематично.

Досить цікавими є наукові пошуки сучасних українських дослідників – антрополога Сергія Горбенка [5] та музеєзнавця Вячеслава Корнієнка [7]. Зокрема, останній стверджує, що віднайшов на стінах святої Софії графіті, які, на його думку, є автографом Анни Ярославни, принаймні, спосіб написання літер імені у соборі дуже схожий з відомим кириличним підписом королеви Анни.

Таким чином, можна зробити висновок, що, зважаючи на винятковість постаті Анни Ярославни у вітчизняній історії та історії Франції і не дивлячись на скупість джерельної бази щодо цієї жінки, можна очікувати нових праць про неї як українських та російських істориків, так і їх французьких колег.

Література

1. Борщак Ілько. Анна Ярославна, королева Франції / Ілько Борщак // Стара Україна. – Львів. – 1925.
Т. 6. – 1925. – С. 99–104.
2. Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі / С. О. Висоцький. – К. : Наук. думка, 1991. – 100 с.
3. Гусев Виктор. Анна Ярославна, загадки судьбы / Виктор Гусев, Юрий Калинин // День. – 1999. – № 161. – Пятница. – 3 сентября.
4. Голубовский П. В. Новые исследования о жизни французской королевы Анны Ярославны / П. В. Голубовский // Киевская старина. – К., 1886.
Т. 54. – 1886. – С. 12–16.
5. Горбенко Сергій. Королівський некрополь в церкві аббатства Сен-Дені та королева Франції Анна Ярославна / Сергій Горбенко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. Кн. 1 / Ін-т релігієзнавства, Львів. вид-ня ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України, Вид-ня релігієзнавства ін-ту філософії ім. Г.Сковороди НАН України. – Львів : Логос, 2004. – С. 202–212.
6. Грушевський Михайло. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. – Т. 2. – XI–XIII вік / Археографічна комісія АН України ; Інститут української археографії АН України ; Інститут історії України АН України ; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту ; Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика / П. С. Сохань (голова ред.кол.). – [репр. вид.]. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 8.

7. Историк Вячеслав Корниенко: "В Софийском соборе я обнаружил автографы знаменитой княжны Анны Ярославны, ставшей впоследствии королевой Франции" // Факты. – 2010. – 24 марта.

8. Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (керівник авторського колективу), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К. : Україна, 1993. – 396 с.

9. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : ЭКСМО, 2008. – 1032 с. – С. 108–109.

10. Карпов А. Ю. Ярослав Мудрый / А. Ю. Карпов. – М. : Молодая гвардия, 2010. – 592 с.

11. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во при Киевском гос. университете, 1989. – С. 210.

12. Кулинич Д. Д. Анна Ярославна, королева Франции / Д. Д. Кулинич // Вопросы истории. – 1967. – № 2. – С. 217–221.

13. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи / О. Луговий. – К. : Дніпро, 1994. – 336 с.

14. Мельников Е. И. О языке и графике подписи Анны Ярославны / Е. И. Мельников // Славянское языкознание : сб. ст. – М., 1959. – С. 113–119.

15. Морозова Л. Е. Русские княгини / Л. Е. Морозова. – М. : Аст-Пресс Книга, 2004. – 256 с.

16. Назаренко А. В. Генрих I и Анна Ярославна / А. В. Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников : [учебное пособие для студентов вузов] / М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др. ; под ред. Е. А. Мельниковой. – М. : Издательство корпорация "Логос", 1999. – С. 353–358.

17. Небелюк Мирослав. Анна Ярославна. Українська княжна на королівському престолі Франції в XI ст. / Мирослав Небелюк. – Paris-Lyon : S.C.I.P., 1952. – 57 с.

18. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Наука, 1968. – С. 123, 132–133. (розділ "Русь и Франция").

19. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.

20. Семенкова Т. Г. Судьба русской царевны Анны Ярославны / Т. Г. Семенкова // Наука и жизнь. – 2004. – № 5. – С. 84–89.

21. Серяков М. Л. Любовь и власть в русской истории / М. Л. Серяков. – СПб. : Издательский Дом "Нева" ; М. : Олма-Пресс Образование, 2002. – 320 с.

22. Сент-Емур Ке де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа / Ке де Сент-Емур. – Львів : Друкарня НТШ, 1909. – 31 с. ; репринтне перевидання : Сент-Емур Ке де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа / Ке де Сент-Емур. – К. : Обереги, 1991. – 36 с.

23. Сыромятников С. Русская княжна на французском престоле / С. Сыромятников // Новое время. – 1893.
24. Татищев Василий. История Российская : в 3 т. / Василий Татищев. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2003.
Т. 2. – 2003. – С. 75.
25. Тимирязев В. А. Французская королева Анна Ярославна / В. А. Тимирязев // Исторический вестник. – СПб., 1894.
Т. 55. – 1894. – С. 198–209.
26. Холодилин А. Н. Автографы Анны Ярославны – королевы Франции / А. Н. Холодилин // Русская речь. – 1985. – № 2. – С. 111.
27. Хорунжий Ю. Сага про Ярославових доньок / Ю. Хорунжий, Ю. Якимів. – К. : Видавництво "Бібліотека українця", 2004. – 40 с.
28. Черных П. Я. К вопросу о подписи французской королевы Анны Ярославны / П. Я. Черных // Доклады и сообщения филолог. ф-та МГУ. – М., 1947.
Вып. 3. – 1947. – С. 27–31.
29. Широкоград Александр. Франция. История вражды, соперничества и любви / Александр Широкоград. – М. : Вече, 2008. – 382 с.
30. Bauthier, Robert-Henri. Anne de Kiev reine de France et la politique royale au XIe siècle // Revue des Etudes Slaves. – Vol. 57. – 1985. – P. 539–564.
31. Bourmand François. Russes & Français. Souvenirs historiques et anecdotes. 1051–1897. – P. : Librairie Ch. Delagrave, 1898. – 302 p.
32. Buteau Henri La princesse Anne / Henri Buteau // La Nouvelle Revue. – Tome LXXXV. – 1893. – P. 297–306.
33. Dauxois Jacqueline Anne de Kiev, reine de France / Jacqueline Dauxois. – P. : Presses de la Renaissance, 2003. – 300 p.
34. Deforges Régine. Sous le ciel de Novgorod / Régine Deforges. – P. : LGF – Livre de Poche, 1990. – 379 p.
35. Grunwald C. de. Anne de Russie reine de France / C. de Grunwald // Miroir de l'Histoire. – P., 1964. – № 174. – P. 674–680.
36. Hallu Roger Anne de Kiev, Reine de France / Roger Hallu. – Romae : Universita cattolica Ucraina, 1973. – 247 p.
37. Joukovsky Arkady Histoire de l'Ukraine / Arkady Joukovsky. – P. : Dauphin, 1993. – 290 p.
38. Kosyk Wolodymyr. L'Ukraine et les Ukrainiens / Wolodymyr Kosyk. – P. : Publication de l'Est Européen, 1993. – 176 p.
39. La chronique de Nestor traduite en français. Volume 1. – P. : Heidelberg et Campé Éditeurs, 1834. – 450 p.
40. Labanoff de Rostoff, Alexandre. Recueil de pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès, épouse de Henri I-er, roi de France, et fille de Iaroslav I-er, grand duc de Russie. – Paris : Typographie de Firmin Didot, 1825. – 62 p.
41. Levron I. Anne de Kiev princesse russe, reine de France / I. Levron // Miroir de l'histoire. – P., 1972. – № 268. – P. 118–125.

42. Mézeray François Eudes de. Histoire de France. – P., 1643.
T. 1. – 1643. – 1392 p.
43. Monchaux Marie-Claude. Anne de Kiev: La petite princesse des neiges. – P. : Pierre Tequi, 2009. – 62 p.
44. Raspail Jean. Anne de Kiev, une Viking sur le trône de France // Le Figaro. – 2004. – 11 février.
45. Saint-Aymour Caix de, vicomte. Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois, au XIe siècle. – P. : H.Champion, 1896. – 116 p.
46. Saint-Aymour Caix de, vicomte. Une princesse russe, reine de France au onzième siècle // Revue hebdomadaire. Romans, histoire, voyages. – 1893. – 4 novembre. – № 76. – P. 114–128.
47. Tillet Jean du. Recueil des Roys de France. Leurs Couronne et Maison. Ensemble, le rang des grands de France. – P., 1580. – 730 p.
48. Timey Jacques. Anne de Kiev princesse russe, reine de France et comtesse de Valois. – P. : Perret-Gentil, 1975. – 60 p.
49. Witochynska, Olha. La reine oubliée: Anna Yaroslavna – Reine de France. Récit historique. – P., Munich : Université ukrainienne libre, 1990. – 163 p.
50. Zlenko Anatoli La France et l'Ukraine / Anatoli Zlenko, Arkady Joukovsky. – P. : Dauphin, 1998. – 86 p.

УДК 930.1:303.446.4

Г.М.Михайленко

Біографічний підхід у творчій спадщині О.Лотоцького

Стаття присвячена аналізу одного з аспектів інтелектуальної біографії О.Лотоцького – біографічним нарисам у творчій спадщині науковця. Відтворення інтелектуальної біографії О.Лотоцького дозволяє наблизити постать дослідника до рівня визнаного вченого в українській історичній науці.

Ключові слова: О.Лотоцький, інтелектуальна біографія, біографічний підхід.

Статья посвящена анализу одного из аспектов интеллектуальной биографии А.Лотоцкого – биографическим студиям в его творческом наследии. Воссоздание интеллектуальной биографии А.Лотоцкого позволяет приблизить личность историка к уровню признанного ученого в украинской исторической науке.

Ключевые слова: А.Лотоцкий, интеллектуальная биография, биографический подход.

The article is devoted to the illustration of the intellectual biography of O.Lototskiy. The research of Lototskiy's intellectual biography allows considering him as a historian of the highest level in the Ukrainian historical science.

Key words: O.Lototskiy, intellectual biography, biographic approach

На сьогоднішній день О.Лотоцького презентують, насамперед, як громадського діяча, публіциста, державного діяча – це ті спрямування реалізації особистості, які перебували для нього у силу життєвих обставин, власних уподобань, інтересів, переконань на перших місцях.

До кінця 80-х рр. ХХ ст. у дослідженні творчості О.Лотоцького можна виділити дві тенденції: з одного боку – "байдужість" до постаті науковця, що характерна для української радянської історіографії; а з іншого – у середовищі української еміграції та польських наукових колах простежується сталий інтерес до творчого доробку вченого. На сучасному етапі спостерігається зацікавлення постаттю О.Лотоцького в Україні, що репрезентовано в широкому колі літератури, присвяченій українським визвольним змаганням 1917–1920 рр., науковим установам української еміграції у 1920–1930-х рр. та окремим представникам української історичної науки. Спеціальне наукове дослідження, присвячене відтворенню біографії вченого, було проведене В.Швидким та О.Дудко. Ці праці є традиційними біографічним розвідками. Якщо В.Швидкий приділив більше уваги доеміграційним рокам життя вченого, то О.Дудко зацентрувала її на польському періоді життя науковця. В обох дослідженнях О.Лотоцький постає переважно як громадський діяч та політик. Проте поза увагою науковців залишилася інтелектуальна біографія вченого, визначення місця О.Лотоцького-історика в українській історичній науці ХХ ст. З цієї позиції важливим є дослідженні всіх аспектів творчої спадщини діяча, в тому числі – його біографічних нарисів.

Довгий час за межами професійної діяльності О.Лотоцького знаходилися наукові студії. Життєві умови не завжди сприяли тому, щоб цілком присвятити себе улюбленій темі наукових досліджень – історії Церкви. Якщо говорити про нього як про науковця, то в першу чергу він, звичайно, історик Церкви і церковного права. Однак О.Лотоцький приділяв увагу й іншим темам у межах дослідницьких розвідок. Так, у його науковому доробку знаходимо таку грань творчості як біографістика.

Праці О.Лотоцького, присвячені дослідженню життя і творчості українських істориків, політичних та громадських діячів, письменників, з'являлися у формі монографій, статей, некрологів, рецензій на історичні видання. Ці нариси почали виходити ще за студентських років

О.Лотоцького і хронологічно охоплюють майже все творче життя історика, що вказує на безперервний інтерес до біографічної проблематики, хоча ці дослідження і не були провідною сферою його наукових зацікавлень. Мабуть, зважаючи на це, характер цих праць не завжди науковий, а скоріше інформативно-популярний, публіцистичний, насичений власними емоційними характеристиками, схильний до ідеалізації багатьох персоналій, про яких говорить дослідник. Активна участь у громадському та політичному житті українства в Петербурзі, власна причетність до української історичної науки, особисте знайомство з багатьма українськими істориками зумовили спрямованість біографічних нарисів О.Лотоцького. Крім того, персонологічний (біографічний) підхід присутній і в розвідках, присвячених історії Церкви та церковного права. Отже, для глибшого розуміння творчості науковця, еволюції його зацікавлень та поглядів, зв'язків його наукової праці з громадсько-політичним життям доречним є знайомство з цією ланкою наукової спадщини О.Лотоцького.

Перший досвід роботи над біографіями дослідник отримав ще у студентські роки. У Київській духовній академії була розпочата робота над біографічним словником діячів – українців та чужинців, що зробили внесок до української справи. Керував роботою професор В.Антонович за сприяння М.Грушевського. О.Лотоцький очолював групу, яка опрацьовувала біографії церковних діячів. Праця була здійснена до літери "О", але через від'їзд Михайла Сергійовича до Львова затяглася і врешті так і не була надрукована. Незважаючи на незавершеність цієї роботи важливими були навички, отримані у ході співпраці з В.Антоновичем, М.Грушевським. Цей досвід значною мірою сприяв становленню О.Лотоцького як фахівця не тільки в галузі історії Церкви, а й у сфері біографічних досліджень [1, с. 174–176].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. стали з'являтися перші біографічні нариси О.Лотоцького, присвячені діячам української культури та мистецтва, історикам, громадським та державним діячам. Протягом наступних років науковий доробок дослідника постійно поповнювався життєписами. Варто згадати нариси, присвячені О.Олесю [2], Г.Квітці-Основ'яненку [3], М.Лисенку [4], М.Кропивницькому [5], П.Стебницькому [6], С.Смаль-Стоцькому [7], П.Чижевському [8], В.Антоновичу [9], Я.Н.Бодуену де Куртене [10], С.Єфремову [11], В.Доманицькому [12]. Наприклад, матеріали, присвячені В.Біднову, представляють огляд основних віх життєвого шляху та оцінку наукової діяльності історика, містять бібліографію його праць [13; 14, с. 282–301].

Слід відмітити, що біографічні дослідження присвячувалися як добре знаним українським діячам, так і особистостям, які були мало відомі громадськості, наприклад, священику з Поділля Василю

Гречулевичу. Зважаючи на той слід, який ця людина залишила у житті громади на Поділлі, О.Лотоцький вважає необхідним згадати основні моменти його життя, віддати шану пам'яті цій людині, хоча він і мало кому відомий поза межами своєї колишньої парафії. Дослідник відмічає сприятливе середовище, в якому зростав В.Гречулевич, його навчання, перші кроки на ниві священства, адміністративні здібності, відмічені численними нагородами; участь у житті місцевої громади, допомога якій викликала шанобливі відгуки й після смерті священника. Особлива увага звертається вченим на проповідницьку діяльність В.Гречулевича, адже останній вважав, що релігійно-проповідницька діяльність має проводитися виключно народною мовою, тому всі його проповіді проголошувалися і друкувалися виключно "на малоросійском языке" [15, с. 282]. Звичайно, така позиція отримувала схвальні відгуки з боку О.Лотоцького, який сам був прихильником використання і в навчанні, і в просвітницькій діяльності української мови. Тому, мабуть, найбільше уваги в характеристиці життєвого шляху В.Гречулевича дослідник приділив висвітленню його позицій щодо використання української мови в релігійно-проповідницькій діяльності.

Цікавою є розвідка, присвячена літературній спадщині С.Руданського. Вона не є оглядом життєвого шляху українського поета. Увага звертається на те, що досить багато загублено з творчої спадщини поета. Аби повернути втрачене, слід враховувати всі можливі джерела, що можуть хоч трохи розширити коло відомих праць. Саме це і намагався зробити О.Лотоцький, аналізуючи рукописний альбом з віршами, що потрапив до нього. Після проведеного порівняльного аналізу не підписаних віршів з тими, що, безсумнівно, належать С.Руданському, вчений приходив до висновку, що певну частку вміщених в альбомі віршів можна зарахувати до спадщини поета [16, с. 148–155].

Увагу О.Лотоцького привертала і постать І.Тобілевича, який, на його думку, органічно поєднував у собі талант драматурга й артиста. Надзвичайно вдалими досліднику здавалися образи людей старшого покоління, їх найменші внутрішні переживання у висвітленні І.Тобілевича [17, арк. 1–5].

Цікавим є й те, що походячи з родини священника, досліджуючи церковну історію О.Лотоцький майже не присвячував свої біографічні матеріали церковним діячам. Зокрема, у першій частині його мемуарів у невеличкому розділі "Київське духовенство" відмічається, що незважаючи на русифікаторську політику на українських землях ще залишились на церковних посадах українці, зокрема протоієреї П.Лебединцев, О.Браїловський, П.Орловський, і стисло характеризується їх діяльність [1, с. 206–209]. Подаючи в третій частині "Сторінок

минулого" короткий огляд історії православної Церкви на українських землях, О.Лотоцький відмічає, що серед духовних осіб найбільше запам'яталася постать єпископа новгородського Арсенія (Стадницького), який за походженням був українцем. Автор спогадів з пошаною відзивався про цю людину, про його розум, енергійність, організаторські здібності. Проте жаль викликало те, що він проживав за межами українських земель та його здібності не прислужилися українському народу. Тому постать єпископа Арсенія подавалася як приклад "марнування нашої національної сили" [18, с. 222–227].

Окрема розвідка присвячена протоієрею з Поділля Є.Сицинському. Він привернув увагу вченого тим, що був активним учасником дослідження історії свого краю, членом Подільського церковного історико-археологічного товариства, редактором "Подольских Епархиальных ведомостей", про його праці схвально відзивалися В.Антонович та М.Грушевський. Значущість діяльності цієї людини для дослідження історії Поділля відмічає й О.Лотоцький [19, с. 202–208].

Найчастіше у своїх біографічних нарисах О.Лотоцький висвітлює діяльність трьох українських діячів: Т.Шевченка, М.Грушевського та С.Петлюри.

Безпосереднє знайомство і співпраця з М.Грушевським розпочалися під час навчання О.Лотоцького у Київській духовній академії (1892–1896 рр.). Протягом наступних років їх шляхи неодноразово перетиналися, наукова співпраця переросла в дружні відносини [1, с. 50–65].

У своїх статтях та спогадах О.Лотоцький неодноразово звертався до постаті М.Грушевського. Ще у 1916 р. у статті "На общественном посту", що була надрукована у газеті "Украинская жизнь", дослідник підкреслював, що ім'я М.Грушевського стоїть поруч з найвидатнішими особистостями нашої історії. Подаючи короткий нарис життєвого шляху М.Грушевського, О.Лотоцький відзначав його ідейне натхнення, енергію та цілеспрямованість. Наголошувалося на сприятливій родинній обстановці, ранній зацікавленості українською історією та літературою, наполегливості у досягненні поставленої мети. Науковець вважав, що реалізація організаторських здібностей М.Грушевського повною мірою відбулася під час роботи вченого у Львові. О.Лотоцький наголошує, що в умовах, які склалися на час приїзду у Львів М.Грушевського, останній став єдиним представником української науки у Галичині. Що стосується керівництва Науковим товариством ім. Шевченка, особливо видання "Записок НТШ", то, на думку О.Лотоцького, ця справа потребувала визначної особистої ініціативи та керівництва. І саме це, за його словами, і привніс у наукове життя Галичини М.Грушевський [20, с. 17–21].

Олександр Гнатович висвітлював діяльність М.Грушевського не лише як науковця, а й як громадського та політичного діяча. Їх шляхи неодноразово перетиналися, тому не дивно, що у своїй праці мемуарного характеру "Сторінки минулого" О.Лотоцький велику увагу приділяє особистості Михайла Сергійовича: "М.С.Грушевський з своєї вдачі – найперше учений. Проте сильний темперамент громадського діяча не тільки надав особливий життєвий інтерес його науковій праці, але й потягнув його на ширший шлях громадської діяльності". О.Лотоцький відмічає, що вчений надавав першорядного значення освіті широких мас, був ініціатором та учасником багатьох літературних організацій, товариств, знаходив час для популярно-наукової праці [21, с. 150–153]. У зображенні О.Лотоцького М.Грушевський постає як надзвичайно активна, багатогранна людина з невичерпаним джерелом ініціативи та енергії.

Незважаючи на прихильне ставлення до М.Грушевського, О.Лотоцький все ж не ідеалізує його, відзначає автократичні риси у характері вченого, пояснюючи це тим, що М.Грушевський звик спілкуватися зі своїми студентами і цей стиль спілкування зберігався і тоді, коли колишні студенти ставали визнаними особистостями, і переносився й на інші сфери. А це врешті-решт призводило до певних конфліктів, наприклад, до загострення відносин з його учнями, як це сталося з С.Томашівським. Однак О.Лотоцький наголошував на тому, що всі вади і недоліки вдачі М.Грушевського переважає його внесок у розвиток українського громадянства, української історичної науки.

Серед науково-популярних праць М.Грушевського О.Лотоцький відмічав насамперед наступні: "Про старі часи на Україні", "Ілюстрована історія України", "Козацький батько – Б.Хмельницький", "Про українську мову і школу". Як найбільш "капітальну самостійну працю" М.Грушевського розглядав О.Лотоцький "Історію України-Руси". На його думку, наукові студії професора мають для українства ще й важливе суспільне значення, адже вони складають надзвичайно помітний етап в історії українського самопізнання, продовжуючи культурницьку роботу ще одного визначного українського діяча – М.Драгоманова. О.Лотоцький підкреслював, що це дослідження представляє величезний науковий доробок, повну і детальну історію України, однак, не дивлячись на науковий характер видання, виклад матеріалу легко сприймається і широкими колами громадськості, які не є спеціалістами в історичній галузі [22, с. 195].

Постійну увагу у своїх нарисах, присвячених окремим персоналіям української історії, приділяв О.Лотоцький постаті Т.Шевченка. Ще за часів навчання у Київській духовній семінарії з'являлися його перші публікації про українського поета. Зокрема, члени студентської громади

проводили святкування шевченкових роковин, на одному з яких О.Лотоцький читав реферат "Політично-суспільні ідеали Т.Шевченка", що пізніше буде опубліковано у "Правді". Надалі творчий доробок О.Лотоцького постійно поповнювався статтями про Т.Шевченка. Одними з перших є матеріали, що були надруковані у виданнях "Новости", "С.Петербургские ведомости", "Наша газета". Для О.Лотоцького характерним є не лише захоплення Т.Шевченком як поетом, а й визнання громадянського та політичного значення його творчості. "Великий поетичний талант", "дорогоцінний самоцвіт української літератури", "геніальна постать поета", "син народа і геніальний співець його долі" – так висловлюється дослідник, характеризуючи українського поета [23, с. 1]. Великого значення надається вченим не тільки самій постаті Т.Шевченка, його творчості, а й навіть святкуванням його роковин, вшануванню його пам'яті. Заходи, що влаштовувалися на честь поета, на думку дослідника, сприяли збереженню національної самосвідомості, а для представників української громади поза межами України – підтримці відчуття реального зв'язку з рідною землею. "Шевченківські дні", як їх називав О.Лотоцький, – це дні єднання для всіх, хто відчуває зв'язок з батьківщиною [24, арк. 2].

Вже перебуваючи в еміграції, О.Лотоцький у збірці "Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою" виклав історію видання 1907 р. "Кобзаря" Т.Шевченка без цензурних правок, весь перебіг боротьби української громади Петербургу за те, щоб нарешті громадськість могла ознайомитися з творами поета в оригіналі, а не після цензурних правок [25, с. 1–24].

Піднесення значення Т.Шевченка з роками лише посилювалося у студіях О.Лотоцького. Він презентував його виключно як національного поета України [26, с. 3]. Його постать ніби стала втіленням переконання, що Україна має бути незалежною. В умовах емігрантського життя це відчуття тільки посилювалося. Шевченкові роковини сприймалися як національне свято, дні великого піднесення; творча спадщина поета – як концентрація української душі, українських потреб; життя Т.Шевченка – як повторення історичної долі України. У рядках поета О.Лотоцький вбачав вказівку щодо устрою незалежної України: "в своїй хаті своя правда і сила, і воля", – вважав, що "своїм пророчим оком" у віршованих рядках він навіть передбачив те, що українські землі потраплять у вир революційних подій. Важлив для нього було те, що зберігалася роль Т.Шевченка в історичній долі народу. Завдання для майбутнього – "вшанування нашого генія по його заслугі", ширше висвітлення його творчості [27, с. 2–4].

Власне не просто творчості, поетичному таланту, а насамперед політично-громадським ідеям поета надавав великого значення

О.Лотоцький. Вони мають яскраво виражений національний характер, проте відображають загальнолюдські ідеали: справедливість, рівність, братерство, протести проти рабства [28, арк. 1–22]. Ім'я Т.Шевченка – це синтез демократичних прагнень та ідеалів [24, арк. 1]. Дослідник вважав, що світогляд Т.Шевченка і як людини, і як громадянина змінювався, проте головна ідея залишалася незмінною – національна свобода, державна незалежність. З метою донести саме цю ідею, на думку вченого, використовувалися поетом історичні образи, давалися оцінки історичних подій та осіб, у тому числі й відносин українців з польським та російським народами. Зважаючи на опис численних утисків як з боку Польщі, так і з боку Росії, які містяться у творах Т.Шевченка, для О.Лотоцького видавалася дивною думка деяких критиків, що поет закликав до українсько-російського єднання. Пояснення такого припущення вчений убачав у незнанні і нерозумінні творів або у свідомому їх використанні у політичних цілях [29, с. 18–22]. Літературна діяльність поета розглядається як прояв любові до батьківщини, з якою він ніколи не втрачав зв'язку. Т.Шевченко презентується дослідником як народний поет не лише за змістом творів, а більше по тому духу, яким вони наповнені [30, арк. 2–3]. Учений стверджував, що саме його творчість стала джерелом визвольних ідей для українців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Це, на думку науковця, зумовлювалося тим, що органічною властивістю світогляду поета була ідея державної незалежності України. Взагалі, під час ознайомлення з аналізом шевченкових ідей, висновків, які робить О.Лотоцький, відчувається, що дослідником вкладалося досить багато власних думок, зумовлених особистими переживаннями та переконаннями щодо долі України. Оспівування та аналіз постаті Т.Шевченка стали для О.Лотоцького дуже вдалим засобом для висловлення своїх ідей, своєї переконаності у необхідності державної незалежності України. Особливо це помітно у публікаціях, що виходили в емігрантську добу життя вченого, у 20–30-х рр. ХХ ст. Саме тоді це переконання зумовлювало і спрямованість наукових студій О.Лотоцького – історія Української православної церкви, її право не автокефалію, адже в незалежній державі має бути і незалежна Церква. Аналіз творчості Т.Шевченка став ще одним засобом поширення ідеї української державної незалежності для дослідника. "Він натурально має бути лише патріотом-самостійником, прихильником власної незалежної держави" – це той висновок, що робить О.Лотоцький, аналізуючи втілення громадянських та політичних ідеалів Т.Шевченка в його творчості. Поширення і засвоєння творів поета має сприяти усталенню серед українського народу ідеї державної незалежності України [29, с. 24].

Ще одна постать у біографічних студіях О.Лотоцького – С.Петлюра. Його особу О.Лотоцький позиціонував як "провідника" української визвольної боротьби [31, с. 9–10]. Якщо Т.Шевченко сприймався істориком як дух незалежної України, то С.Петлюра – як живий символ її державної незалежності. Власне весь життєвий шлях С.Петлюри представлявся О.Лотоцьким виключно як служіння українській державній справі, метою якої був добробут усього народу. Пам'ять про "Петлюру-Мученика", який "душу свою оддав за Україну" мала об'єднати всіх прихильників ідеї незалежної України. Пояснював учений це тим, що в еміграції немає підґрунтя для створення нових державних концепцій, тож необхідно було зберігати вже складені традиції, виразником яких і був для нього С.Петлюра [32, с. 6–12]. Сприйняття С.Петлюри як головного провідника у боротьбі за українську незалежність пояснювалося переконанням, що у переломні, революційні моменти життя народу вся його потенційна сила зосереджується в якійсь одній особі, що стає виразником його інтересів. Саме такою особистістю представляв О.Лотоцький С.Петлюру. На підтвердження тези, що для останнього головною ідеєю державної діяльності була ідея української незалежності, дослідник наводить цитати виступів діяча, його думки, що ілюструють і розкривають цю тезу [33, с. 11–19]. За подібним принципом побудована й окремо видана робота О.Лотоцького, присвячена С.Петлюрі. Автором подано характеристики, висновки про основні напрямки діяльності, плани та переконання С.Петлюри, які дослідник доповнив витягами з виступів, листів, статей діяча. Тож, власне цю роботу О.Лотоцького слід розглядати не як монографію, присвячену висвітленню життєвого шляху особистості, а як підборку матеріалів С.Петлюри, яку зробив вчений аби розкрити його ідеї [34].

Досить цікавими у плані біографістики є вже згадувані мемуари О.Лотоцького "Сторінки минулого". Три томи спогадів насичені невеликими біографічними нарисами громадських, політичних, культурних діячів, з якими довелося зустрітися автору. У цій автобіографічній праці життя вченого представлено не просто як ланцюг подій, а як опис людей, які входили у життя науковця і тією чи іншою мірою впливали на її перебіг. Звичайно, у першу чергу спогади присвячувалися родинному оточенню, друзям, викладачам. Що стосується колишніх однокурсників як по семінарії, так і по академії, то характеризувалися переважно їх моральні якості, погляди на громадського-політичне життя, їх подальші життєві досягнення [1, с. 54–55, 106–107]. Говорячи про викладачів, окрім політичних уподобань та моральних якостей відзначав О.Лотоцький ще й володіння своїм предметом. З найбільшою пошаною відзивався про тих, хто переймався долею українського народу, як,

наприклад, професор М.Петров [1, с. 29, 114–122]. Окремий розділ першої частини спогадів О.Лотоцького, що охоплює перші 30 років його життя, присвячений відомим постатям українського громадського, наукового, культурного життя 90-х років XIX ст.: В.Б.Антоновичу, О.Я.Кониському, М.С.Грушевському, І.С.Левицькому, М.В.Лисенку, М.П.Старицькому, М.Р.Рильському, В.М.Доманицькому та ін. [1]. Ці короткі біографічні нариси містять вибрані відомості про життєвий шлях цих діячів, характеристику їх громадської, культурної діяльності, внеску у відродження українського національного життя.

Презентація петербурзького періоду життя О.Лотоцького також насичена біографічними матеріалами. Друга частина спогадів містить короткі відомості про представників української громади у Петербурзі на початку XX ст., не тільки добре відомих широкому загалу, а й менш знаних (Є.Грибішов, О.Бородай, О.Шишкевич, М.Корчинський, М.Кушнір тощо) [21, с. 55–71]. Більш розлогі характеристики присвячені відомим українським діячам та тим, хто з розумінням ставився до потреб українства: П.Я.Стебницькому, Д.Л.Мордовцю, О.О.Русову, Ф.К.Вовку, Ф.Є.Коршу, О.О.Шахматову. Головний мотив цих нарисів – відзначення їх внеску у розвиток українського національного руху, української культури. Будучи активним громадсько-політичним діячем, О.Лотоцький не міг обійти своєю увагою й членів Державної Думи, нариси про яких презентовані у третій частині спогадів. Насамперед, він представив постаті членів I (А.Вязлов, М.Біляшевський, І.Присецький, А.Грабовецький) [18, с. 41–51] та III Думи (К.Волков, В.Солуха, О.Трегубов, І.Луцицький) [18, с. 56–63].

Таким чином, біографічний підхід займав значне місце в творчій діяльності О.Лотоцького. У 20–30-х рр. XX ст. у період розквіту інтелектуальної творчості вченого, його інтерес до персонального виміру української історії зростає. Умовно, за жанром, обсягом та призначенням можна виділити окремі видання, присвячені представникам українства, статті з приводу ювілейних дат, розділи в спогадах. Зацікавленість О.Лотоцького посталями зумовлювалася насамперед причетністю особистості до українського національного руху. Його біографічні нариси представляють здебільшого не розгляд основних віх життєвого шляху людини – від народження і до смерті, а презентацію громадянських, політичних та наукових уподобань діячів. Головним критерієм позитивної оцінки у працях ученого було вірне і сумлінне служіння українській національній справі. Метою біографічних нарисів О.Лотоцького можна вважати популяризацію знань про українських духовних та політичних лідерів.

Література

1. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. Ч. 1. – 286 с.
2. Лотоцький О. Нова поетична сила / О. Лотоцький // Літературно-науковий вісник. – 1909. – № 7. – С. 3–4.
3. Лотоцький А. Пионер народной литературы (памяти Г.Ф.Квитки-Основяненка) / А. Лотоцький // Биржевые ведомости. – 1903. – № 391. – С. 4.
4. Лотоцький А. Украинский баян (Н.В.Лисенко) / А. Лотоцький // Биржевые ведомости. – 1903. – № 89. – С. 2–3.
5. Лотоцький А. М.П.Кропивницький / А. Лотоцький // Корифей украинской сцены. – К., 1901. – С. 15–17.
6. Лотоцький О. Памяти П.Я. Стебницького / А. Лотоцький // Український вісник. – 1925. – № 1. – С. 3–5.
7. Лотоцький О. Ювілей академіка Ст. Смаль-Стоцького / А. Лотоцький // Тризуб. – 1925. – № 4. – С. 2–4.
8. Лотоцький О. Уривок з памяти (на могилу П.І.Чижевського) / А. Лотоцький // Тризуб. – 1927. – № 75. – С. 2–3.
9. Лотоцький О. Памяти В.Б.Антоновича / А. Лотоцький // Тризуб. – 1928. – № 122. – С. 2–4.
10. Лотоцький О. Ян Неціслав Бодуен де Куртене (некролог) / А. Лотоцький // Тризуб. – 1931. – № 260–261. – С. 2–3.
11. Лотоцький О. Лицар національного обов'язку (С.О.Єфремов) / А. Лотоцький // Українське життя. – 1926. – № 10. – С. 7–9.
12. Лотоцький О. Під тягарем громадської праці (на 15 роковини смерті В.М.Доманицького) / А. Лотоцький // Тризуб. – 1925. – 22 липня. – № 5. – С. 2–4.
13. Лотоцький О. Над свіжою могилою В.Біднова / А. Лотоцький // Тризуб. – 1935. – № 28–29. – С. 2–4.
14. Łotocki A. Pamięci prof. Wasyła Bidnowa / A. Łotocki // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1935. – № 1–2. – S. 282–301.
15. Лотоцький А. Памяти протоієрея В.Я.Гречулевича (по поводу тридцатилетия со дня его смерти) / А. Лотоцький // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 279–287.
16. Лотоцький А. Крохи літературного насліддя С.В.Руданського / А. Лотоцький // Киевская старина. – 1902. – № 12. – С. 147–155.
17. Лотоцький Олександр Ігнат'євич. Окончание статьи о творчестве И.К.Тобилевича; 1900–1907. – ІР НБУВ, ф. 335. Особовий архівний фонд Лотоцького О.Г., оп. 1, спр. № 2, арк. 1–5 арк.
18. Лотоцький О. Сторінки минулого / А. Лотоцький. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – 396 с.
19. Łotocki A. Protojerej Eufemiusz Siciński / A. Łotocki // Elpis. Czasopismo teologiczne. – 1937. – № 1–2. – S. 202–208.
20. Белоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Гибель "Просвіт" / О. Белоусенко // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 29–39.

21. Лотоцький О. Сторінки минулого / А. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 2. – 490 с.
22. Лотоцький О. Рецензія. М.Грушевський. Історія України-Руси / О. Лотоцький // Український вестник. – 1906. – № 1. – С. 195.
23. Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Шевченків день / О. Білоусенко // Рада. – 1909. – № 52. – С. 1.
24. Лотоцький А. И. "Памяти апостола свободы" (26 февраля 1861 – 26 февраля 1909 г.) (Посвящено памяти Т.Г.Шевченко); 1909. – ЦДІА України, м. Київ, ф. 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916), оп. 1, спр. № 12, арк. 1–4 арк.
25. Лотоцький О. Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою / О. Лотоцький. – Львів, 1937. – 24 с.
26. Lototskiy O. Chevchenko – poete national de l'Ukraine / O. Lototskiy // France-Ukraine. – 1926. – № 3–4. – P. 3–4.
27. Лотоцький О. Шевченкові роковини // Тризуб. – 1927. – 13 березня. – № 11 (69). – С. 2–4.
28. Лотоцький А. И. "Памяти Т.Г.Шевченко (к 42-й годовщине смерти поэта)"; 1903. – ЦДІА України, м. Київ, ф. 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916), оп. 1, спр. № 11, арк. 1–5.
29. Лотоцький О. Ідея державної незалежності України в творах Т.Шевченка // Тризуб. – 1928. – 22 липня. – № 28–29. – С. 18–25.
30. Лотоцький А. И. "Т.Г.Шевченко"; 1903. – ЦДІА України, м. Київ, ф. 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916), оп. 1, спр. № 10, арк. 1–4.
31. Лотоцький О. Справжні пружини / О. Лотоцький // Тризуб. – 1927. – 13 листопада. – № 42 (100). – С. 9–12.
32. Лотоцький О. Заповіт Симона Петлюри / О. Лотоцький // Тризуб. – 1926. – 6 червня. – № 34. – С. 6–12.
33. Лотоцький О. Державний провід Симона Петлюри / О. Лотоцький. – Париж, 1930. – 23 с.
34. Лотоцький О. Симон Петлюра, як політик і державний муж / О. Лотоцький. – [3-тє скорочене видання]. – Париж, Лондон, 1951. – 76 с.
35. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 286 с.

УДК 329.7"1917"

О.В.Онщенко

Роль Чернігівського Жіночого Союзу в розвитку соціально-політичних процесів у регіоні протягом 1917 р.

У статті розкрито діяльність Чернігівського Жіночого Союзу у контексті суспільно-політичних перетворень у регіоні протягом

1917 р. Проаналізовано політичну позицію Союзу, висвітлено практичну діяльність членів організації, проаналізовано вплив активісток Союзу на суспільно-політичне життя Чернігівщини.
Ключові слова: український національно-визвольний рух, історія регіону, Жіночий Союз, громадсько-політична позиція, практична діяльність.

В статтє раскрыта деятельность Черниговского Женского Союза в контексте общественно-политических преобразований в регионе в течении 1917 г. Проанализирована политическая позиция Союза, освещена практическая деятельность членов организации, проанализировано влияние активисток Союза на общественно-политическую жизнь Черниговщины.

Ключевые слова: украинское национально-освободительное движение, история региона, Женский Союз, общественно-политическая позиция, практическая деятельность.

The article highlights the activities of the Chernihiv Women's Union in the context of social and political transformations in the region during 1917. Analyzed the political position of the Union, highlights the practice of members, analyzed the impact of the Union activists on social and political life of Chernigov.

Key words: Ukrainian national liberation movement, the history of the region, Women's Union, social and political position, practical work.

1917 р. займає особливе місце в історії України та Чернігівського краю зокрема. Це був період піднесення українського національно-визвольного руху, активізації суспільно-політичної діяльності всього населення, зокрема розгортання жіночого руху.

Актуальність дослідження даної теми була зумовлена появою досліджень присвячених ролі жінок та жіночих організацій у розгортанні українського національно-визвольного руху по всій Україні протягом 1917 р. [1; 6; 10].

Модерна українська історіографія за останні десятиліття суттєво поповнилася дослідженнями, присвяченими безпосередньо ролі жінок у суспільно-політичному житті країни революційного періоду, з'явилися вагомі дослідження і з регіональної історії [2; 3; 11]. У працях істориків-краєзнавців суспільна активність та політична діяльність жінок представлені в руслі загальної історії національно-визвольного руху 1917 р., в контексті політичного протистояння, економічного становища населення, соціальних проблем, що дозволяє визначити рівень залучення та роль жінок у суспільно-політичному житті регіону.

Певні спроби дослідити жіночий рух на Чернігівщині вже були зроблені автором даного доробку, зокрема в межах дисертаційного

дослідження, а також ряду публікацій, присвячених діяльності українських жіночих організацій Наддніпрянщини за часів революції 1917–1921 рр. та ролі жінок в освітньому та просвітянському рухах 1917 року на Чернігівщині [7; 8; 9].

Таким чином, діяльність чернігівського жіночого Союзу розглядається у контексті як загальноукраїнського жіночого руху, так і на рівні регіонального суспільно-політичного розвитку. Основним джерелом дослідження виступає місцева преса, зокрема Черниговская земская газета. Цитати подаються зі збереженням мовних та стилістичних особливостей оригіналу для збереження змісту та емоційного забарвлення повідомлень.

Українське жіноцтво досить рішуче заявило про себе у 1917 р. Зростаюча кількість освічених жінок упевнено та сміливо приєднувалися до громадського й політичного життя по всій країні. 21 жінка, від різних політичних партій та громадських організацій, отримала мандат депутата Української Центральної Ради, жінки ставали активними діячами політичних партій, займали посади у місцевих органах влади. Так, наприклад, на Чернігівщині донька відомого земського і громадського діяча В.Хижнякова була обрана мешканцями с.Антоновичі Чернігівського повіту головою волосного виконавчого комітету [4].

З розгортанням революційних подій виникла ціла низка різноманітних громадсько-політичних організацій.

Український Жіночий Союз (УЖС) одним із перших об'єднав українське жіноцтво "під гаслом рівних з чоловічими прав жінки на основі рівних з чоловічими обов'язків української жінки у громадянській роботі для добра України" [5].

Ініціативна група з утворення УЖС була створена у Києві 21 березня 1917 р. А вже з 3 квітня діяла тимчасова рада УЖС на чолі з В.Нечаївською, відомою українською письменницею (псевдонім – Плужанка) та громадською діячкою, що була родом з Умані.

25 квітня 1917 р. відбулися загальні збори членів Союзу, на яких було затверджено Статут, обрано нову постійну раду. До її складу увійшли члени Тимчасової ради: Бондаренко, Мельник, Нечаївська, Парфенюк, Поцубінко, Равлюк, Сильнича та новообрані: Веретельник, Гупалівна, Палчевська, Радзимовська, Руппельт, Соколовська, Тимешко, Цікаловська [14].

Головним гаслом Союзу проголошувалося: "Українська жінка має для добра України нести всі відповідні жіночій природі громадянські обов'язки, а за те має користуватись рівними з чоловіком правами людини" [5].

У політиці Союз не піднімав свого окремого прапора, а став під політичний провід Української Центральної Ради (УЦР). Делегаткою від УЖС до УЦР було обрано В.Нечаївську [13].

Організаційною основою УЖС у своєму статуті проголосив Клуб, а верхом організації Центральну Раду. Зв'язок між Клубом і ЦР підтримувався через Вінок, Повітову раду та Окружну раду [5].

Членами Союзу могли бути не лише усі українські жінки, їхні діти, але й "чоловіки, що признавали потребу рівноправності жінок і необхідність жіночої громадської праці для добра України, а з інших націй ті особи, що прихильні ідеї УЖС" [5].

Друкованим органом УЖС став "Жіночий Вісник" – перший на східноукраїнських землях двотижневий часопис українського жіноцтва.

"Жіночий Вісник" УЖС не слід плутати з "Жіночим Вісником": органом Союзу Українок", який уперше вийшов на сторінках газети "Діло" у 1922 р. у Галичині. Західноукраїнський Союз Українок утворився у 1917 р. на основі "Жіночої Громади", яка у свою чергу постала у 1909 р. з "Клубу русинок" (1893 р.).

Отже, "Жіночий Вісник" УЖС видавався у Києві писарем цієї організації, головою редакційної комісії В.Равлюком. На жаль, встигло вийти лише два випуски "Жіночого Вісника".

Союз поповнювався досить динамічно, за 5 тижнів роботи він встиг об'єднати сотні членів із різних куточків країни. Осередки УЖС постали в Київській, Чернігівській, Волинській, Полтавській, Харківській, Херсонській губерніях [14].

Чернігівський осередок Жіночого Союзу утворився 22 червня 1917 р. До його складу увійшло 70 осіб, до правління Чернігівського осередку було обрано 7 осіб, головою Союзу стала пані Данилевич [14].

На установчих зборах Чернігівського Жіночого Союзу було затверджено Статут. Основною метою визначалося – виховання жінки, як повноправної громадянки своєї батьківщини. Були визначені основні завдання діяльності Союзу за практичними напрямками.

У політичній сфері Союз ставив за мету:

- пояснення населенню перевороту, що відбувся;
- надавати підтримку Тимчасовому уряду;
- займатися підготовкою до виборів до Установчих зборів;
- займатися підготовкою до виборів до місцевих органів влади.

У сфері морального виховання ставились такі завдання:

- боротьба з проституцією;
- боротьба з пияцтвом;
- захист дітей від жорстокого ставлення;
- охорона материнства.

У культурно-просвітницькій галузі були обрані такі напрямки роботи:

- проведення популярних читань, лекцій, співбесід;
- відкриття шкіл, читалень, бібліотек.

Також Союз ставив перед собою і суто економічні завдання: створення кооперативів, бюро праці, майстерень тощо.

Членами ЧЖС могли бути всі жінки не молодші 17 років, без різниці стану, національності, освітнього цензу. Чоловіки також могли входити до Союзу [17].

27 липня 1917 р. відбулося загальне зібрання Чернігівського Союзу Жінок. На ньому було обрано Голову Союзу. Через відмову від посади пані Данилевич, Головою стала З.Добжинська. До правління Союзу були обрані Андрієвська, Павлова, Шеремет [19].

Основна проблема для Союзу полягала у сфері фінансування. Державної допомоги організація не отримувала, Київський центральний осередок так само потребував матеріальної підтримки. Всі члени Союзу мали сплачувати внески в розмірі – 3 руб. на рік, або по 25 коп. за місяць [17]. Звичайно, що це були незначні кошти, які не могли повною мірою забезпечувати діяльність організації.

У межах структури Чернігівського Жіночого Союзу була створена фінансова секція, яка займалася організацією заходів для зібрання коштів, а також до її компетенції входило доцільно розподіляти зібрані та зароблені фінанси.

Гроші надходили від проведення концертів, виставок, театральних вистав, інших благодійних заходів. Так, наприклад, після проведення одного з концертів до каси Союзу надійшло 727 руб., з них 86 руб. було направлено на придбання облігацій займу свободи, 40 руб. – видано двом сиротам у якості матеріальної допомоги на проживання, інші кошти залишили на потреби Союзу [19]. Від однієї з вистав надійшло 1129 руб. 57 коп. При цьому на саму виставу було витрачено 642 руб. 62 коп., тож чистий прибуток склав лише 486 руб. 95 коп. [21].

Фінансова секція ініціювала відкриття школи з виробництва взуття. Для матеріального забезпечення цього закладу було організовано виставу. Незважаючи на постійний брак коштів для придбання обладнання та сировини для виробництва взуття, а також утримання приміщення школи, кількість учнів у 1917 р. складала 53 особи, а число бажаючих навчатися постійно зростало [23; 24].

Громадська діяльність Союзу була багатогранною. Зібрання Союзу проходили майже кожну суботу у приміщенні міського страхового товариства.

Окремо діяла госпітальна комісія, яка займалася відвідуванням шпиталів, спілкуванням з хворими та пораненими військовими. Основ-

ним завданням було "входить с ними в живое общение, доставляя газеты и книги для чтения, ведя беседы о текущих событиях" [18]. Жінки навчали солдат грамоті, арифметиці, навіть іноземним мовам [20].

Особливу увагу Союз приділяв боротьбі з інфекційними захворюваннями, що передавалися статевим шляхом. Ця проблема була наслідком світової війни та на 1917 р. досягла загальнодержавного масштабу. В січні 1917 р. на міжгалузевому засіданні Всеросійського уряду з приводу розгляду нового "Уставу по розірванню шлюбів" була прийнята постанова про внесення у число приводів до розлучення "захворювання проказою, сифілісом чи іншою хворобою, яка загрожує потомству" [12].

У Чернігові у вересні 1917 р. Жіночим Союзом був організований день боротьби з сифілісом з метою "распространения в народе правильных понятий о характере сей болезни и ее лечении, врачами... должны быть прочитаны популярные лекции... Кроме того по городу должны быть распространены листки и брошюры по тому же предмету" [23].

Активно працював і культурно-освітній відділ Союзу. У співпраці з Союзом учителів було відкрито школу грамотності для дорослих, виділено кошти на придбання підручників [23; 24].

Також культурно-освітній відділ Союзу займався питанням відкриття у Чернігові дитячого садку. З цією метою була створена спеціальна комісія [19].

ЧЖС підтримав створення та відправлення на фронт першого жіночого військового батальйону у складі регулярної армії. Союз, незважаючи на матеріальну скруту, надіслав на підтримку батальйону 200 руб. та телеграму: "Недавно организовавшийся союз женщин шлет женскому батальйону и его славному командиру Бочкаревой привет и горячие пожелания удачи и успеха в деле защиты родины" [21].

Ще одним важливим напрямком роботи чернігівського жіноцтва стала діяльність щодо забезпечення населення міста продуктами харчування. У зв'язку з ростом цін на товари та дефіцитом продуктів харчування Жіночий Союз розробляв власні заходи щодо подолання цих найболючіших соціальних проблем. Правління Союзу займалося закупівлею в губернії продуктів харчування, орендувало городи для садіння овочів. Також Союз намагався боротися з проблемами дороговизни через ознайомлення членів Союзу та всіх жителів міста з методами раціонального ведення домогосподарства. З цією метою проводились лекції, співбесіди, не шкодували коштів на випуску іноземних журналів з домоводства [23].

Крім самого Чернігова об'єднання жінок утворювалися і по всій губернії. Згідно положень Статуту ЧЖС, якщо в якому-небудь населеному пункті губернії число діючих членів Союзу досягало 10 осіб, Союз мав право відкривати філію [17].

Так, у с.Кладьковка Борзнянського повіту після проведення мітингу жінки організувалися у Жіночий Союз. Обрали Голову та трьох представниць до сільського комітету: "Все три простые женщины, но отличаются своей деловитостью и развитием" [15].

Поступово діяльність жіночих товариств, що створювалися за сприянням УЖС по всій території України, призвела до необхідності надати їм певну організаційну цілісність для подальшого розвитку.

Протягом 14–16 вересня 1917 р. було проведено Перший всеукраїнський жіночий з'їзд у Києві, на який УЖС скликав представниць від усіх регіональних українських жіночих організацій. Регіональні осередки мали направити на з'їзд по одній представниці від кожних 50 членів. На жаль, не маємо даних, хто з жінок представляв на з'їзді Чернігівський Жіночий Союз, найімовірніше це була голова осередку.

На засіданнях з'їзду було затверджено новий Статут, обрано нову Раду та прийнято цілий ряд важливих резолюцій:

"Про політичні справи:

1) найкраща форма існування для України – демократична українська республіка, а найкраща форма спільного життя всіх народів Росії – федерація вільних демократичних республік;

2) за скликання Українських Установчих Зборів;

3) проти політики Тимчасового Правительства та тієї частини російського громадянства, котрі вороже ставляться до національних змагань недержавних народів;

4) за самовизначення народів.

Про виборчу справу:

1) щодо участі у Всеросійських Установчих Зборах, то УЖС піде за постановою УЦР;

2) під час виборів УЖС буде входити в блоки з українською соціал-демократичною та соціал-революційною партіями та з Українською Селянською Спілкою;

3) українські жінки повинні взяти найширшу участь у виборах до Установчих Зборів.

Про відношення до національних меншостей:

1) за забезпечення прав меншостей, коли вони не будуть їти всупереч з інтересами українського народу.

У громадських справах:

1) розглянувши питання про опіку над дітьми і майном вдовиці, з'їзд висловився за її скасування, бо вона принижує людську гідність

жінки, викликає неповагу до матері в очах дітей і призводить часто до великої неправди з боку опікунів до сиріт;

2) оберігати жінку під час вагітності, бо наслідком непосильної праці в такому стані бувають тяжкі жіночі хвороби, які відбиваються на дітях;

3) зважаючи на те, що війна між іншими злими наслідками залишає людям ще одного ворога – венеричні хвороби – з'їзд постановив звернутися з відозвою до військових фронтів та тилу, щоб вони, пам'ятаючи про злі наслідки цих хвороб для жінок, дітей і цілих будучих поколінь, розумно їх вилічували та оберігали від зарази своїх близьких і рідних людей; фронт повинен подбати про пильний перегляд вояків при демобілізації" [22].

Прийняті резолюції відобразили головні проблеми, які турбували не лише УЖС, але і все жіноче населення України: питання здоров'я нації, надання жінкам можливості реалізовувати свої політичні та громадянські права, підтримки українського національного руху.

З'їзд пройшов у дружній атмосфері співпраці жінок із різних куточків України. Тогочасна преса повідомляла, що "щирістю і спорідненістю своїх членів жіночий з'їзд робив особливе, виняткове враження, якого ніразу не робив жодний інший з'їзд за останній час" [22].

Після участі у з'їзді чернігівські жінки продовжували активно працювати у структурних підрозділах Українського Жіночого Союзу. У місцевій пресі останнє повідомлення про діяльність Чернігівського Жіночого Союзу з'явилося наприкінці жовтня 1917 р.

На жаль, на сьогодні невідомою залишається подальша доля активних учасниць місцевого осередку цієї організації. В цілому жінки учасниці українських національно-визвольних змагань, після зміни політичної ситуації у країні, або залишили громадську діяльність, або продовжили свою роботу на еміграції. І хоча існування Чернігівського Жіночого Союзу було не тривалим, проте діяльність Союзу відзначилась практичною значущістю для всього населення Чернігівщини.

Література

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К., 1995. – 424 с.
2. Бойко В. М. 1917 рік на Чернігівщині: істотко-краєзнавчий нарис / В. М. Бойко, Т. П. Демченко, О. В. Оніщенко. – Чернігів, 2003. – 126 с.
3. Вирський Д. Кременчук 1917–1920 рр.: провінційні образи революції / Д. Вирський. – К., 2002. – 80 с.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 1433, оп. 1, спр. 66, арк. 1.
5. Жіночий Вісник. – 1917. – № 1. – 11 червня. – С. 1–6.

6. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. – Одеса, 1999. – 439 с.

7. Оніщенко О. Діяльність українських жіночих організацій Наддніпрянщини за часів революції 1917–1921 рр. / О. Оніщенко // Київська старовина. – 2009. – № 3. – С. 78 – 87.

8. Оніщенко О. Жіноцтво в освітньому та просвітянському рухах 1917 року на Чернігівщині / О. Оніщенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 9–12.

9. Оніщенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік : автореф. канд. іст. наук / Оніщенко О. В. – К. : ін-т історії України НАНУ, 2008. – 22 с.

10. Петришина Л. Роль жінок у діяльності Української Центральної Ради / Л. Петришина // Українська Центральна Рада: Поступ націєтворення та державобудівництва. – К., 2000. – С. 285–293.

11. Ревегук В. Я. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава, 2002. – 188 с.

12. Речь. – 1917. – 15 января. – С. 3.

13. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2 т. – К., 1996.

Т. I. – 1996. – С. 54.

14. Черниговская земская газета (далі ЧЗГ). – 1917. – № 38. – С. 3.

15. ЧЗГ. – 1917. – № 39. – С. 8.

16. ЧЗГ. – 1917. – № 49. – С. 3.

17. ЧЗГ. – 1917. – № 51. – С. 3.

18. ЧЗГ. – 1917. – № 58. – С. 3.

19. ЧЗГ. – 1917. – № 59. – С. 4.

20. ЧЗГ. – 1917. – № 61. – С. 4.

21. ЧЗГ. – 1917. – № 63. – С. 3.

22. ЧЗГ. – 1917. – № 73. – С. 5–6.

23. ЧЗГ. – 1917. – № 76. – С. 3.

24. ЧЗГ. – 1917. – № 84–85. – С. 5.

УДК 930.2(093.32)(477)"1917-1921"

В.А.Пархоменко

Мемуари генерала О.Грекова як джерело з історії української революції 1917–1921 років

У статті автором через призму мемуарної літератури висвітлюється військова діяльність генерала О.П.Грекова в період української революції 1917–1921 рр. Зокрема його участь в українізації армії у 1917 р., служба за часів Гетьманату та ЗУНР (1918–1919 рр.).

Ключові слова: мемуари, джерело, військові дії, революція, Греков.

В статье автором через призму мемуарной литературы освещается военная деятельность генерала А.П.Грекова в период украинской революции 1917–1921 гг. В частности его участие в украинизации армии в 1917 г., служба в период гетманата и ЗУНР (1918–1919 гг.)

Ключевые слова: мемуары, источник, военные действия, революция, Греков.

In the article the author through the lens of memoir literature highlights the military activities of General AP Grekova during the Ukrainian revolution of 1917–1921, his participation in Ukrainization Army in 1917, during the service and Hetmanat ZUNR (1918–1919).

Key words: memoirs, source, war, revolution, Grekov.

Фактично "справжнє" повернення з небуття небуденної постаті Олександра Петровича Грекова (1875–1958) розпочалося з середини 1990-х років із циклу статей київського дослідника Я.Тинченка на шпальтах "Народної Газети", часопису "Академія" і деяких інших [1]. Цей автор, на основі опрацювання та узагальнення комплексу першоджерел, досить докладно (порівняно з попередниками) висвітлив складний життєвий шлях й військову діяльність О.Грекова, а головне – видрукував у контексті означеної теми важливі документи кримінально-слідчої справи генерала з архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ й власне його біографічні спогади, які обіймають добу Української революції та гулагівську "одісею" генерала [2].

У нашій розвідці головну увагу приділено висвітленню біографії генерала упродовж 1917–1921 рр. у світлі мемуарної літератури.

Олександр Петрович Греков народився 21 листопада (за старим стилем) 1875 р. у родовому маєтку – селі Саніч Глухівського повіту Чернігівської губернії – у дворянській родині Петра Гавриловича і Марії Григорівни (у дівоцтві Дидевич) Греків. Предки їх вже наприкінці XV ст. самовіддано служили московським (російським) царям і імператорам. Один із них – офіцер царської армії – після Полтавської битви допомагав гетьману І.Скоропадському за наказом Петра I руйнувати Запорозьку Січ. За що першим у роду й отримав "диплом" дворянина.

Олександр – старший син Греків – після навчання в гімназії поступив на юридичний факультет Московського університету (за наполяганням батька), який закінчив 1897 р. Проте майже відразу після університету юнак вступив до Московського військового училища, де успішно пройшов повний курс двох класів по першому розряду, а також додаткового (1899). Разом із тим "справжнім" військовим на той час міг

стати лише той, хто проходив навчання в профільній академії. У зв'язку з цим Олександр Петрович закінчив Миколаївську академію Генерального штабу (1905) за 1-м розрядом у чині штабс-капітана гвардії. Проходив службу на посадах командира роти, старшого ад'ютанта штабів гренадерської й піхотної дивізій, помічника старшого ад'ютанта штабу Петербурзького військового округу. В роки Першої світової війни він обіймав посади начальника штабу піхотної дивізії, командира полку 1-ї Гвардійської дивізії, начальника штабу 6-го армійського корпусу. Нарешті, став генерал-майором російської армії. В листопаді 1917 р. поступив на службу до української армії командиром 2-ї Сердюцької дивізії [3].

За калейдоскопом усіляких рангів і посад ішли військові нагороди, подяки керівництва, визнання заслуг... Так, у наказі від 4 березня 1916 р. йшлося про нагородження орденом Св. Георгія 4-го ступеня начальника штабу 1-ї Гвардійської піхотної дивізії О. Грекова за те, що з 7 до 18 лютого 1915 р. у долині р. Ломниця оволодів позиціями противника, захопивши 2,5 тисяч полонених, 2 гармати і 5 кулеметів. Досить висока нагорода. Але було багато й інших: Св. Володимира 3-го ступеня з мечами та 4-го ступеня з мечами і бантом, Св. Анни 3-го ступеня та 4-го ступеня з написом "За хоробрість", Св. Станіслава 3-го ступеня з мечами і бантом [4].

На початку війни, 18 липня 1914 р., підполковника Грекова призначили начальником штабу 74-ї піхотної дивізії, формування якої відбувалося в Петербурзі. Про характер, поведінку й безпосередню участь Олександра Петровича в бойових діях у період Першої світової війни маємо обмаль свідчень, зокрема й у мемуарній літературі. А тому наведемо дещо розлогий, але досить важливий у контексті зазначеного аспекту уривок зі спогадів його помічника – штаб-офіцера для доручень полковника Е. Шляхтіна (на той час – капітана). Зокрема, той занотував стосовно свого керівника таке: "Начальник штаба, тоже бывший л[ей]б.-гв.[ардии] Егерского полка офицер, полковник Александр Петрович Греков был спокойный, серьезный, но медлительный человек, похожий больше на штатского, характера немного сумрачного, почему и называли его в штабе "Саша темный". Любил покой, любил отдохнуть и днем с затемненными окнами, а тем более ночью. Ко мне он относился хорошо и с полным доверием. Я его беспокоил ночью только в самых исключительных, особенно важных случаях, когда сам не имел права разрешить создавшихся затруднений [...]. Когда нас куда-нибудь перебрасывали для образования кулака у ожидавшегося в том месте прорыва неприятельского фронта, а переброска требовала, по крайней мере, двухнедельного срока, то обыкновенно генерал Хотбек и полковник Греков уезжали на это время в отпуск (!), а мы с генералом

Гольдгоером их заменяли и выполняли довольно сложные и кропотливые операции походного движения дивизии с ее многочисленными придатками и сосредоточения в указанном новом районе" [5].

Цікава характеристика, адже навіть тоді, коли припустити сам факт наявності суб'єктивної переоцінки своєї ролі при штабі Е.Шляхтінім, усе ж навряд чи він міг вигадати про відпустки обох керівників під час передислокації дивізії. А це, у свою чергу, красномовно свідчить про деяке досить "своєрідне" ставлення до своїх безпосередніх професійних обов'язків генерала та полковника.

Бурхливі події 1917 р., зрозуміло, не лише докорінно змінили ситуацію у великій імперії, а й вплинули на долі багатьох мільйонів людей, визначили розвиток країни на декілька десятиліть уперед. Уже Лютнева революція й зречення від престолу царя Миколи II, наказ Петроградської ради по армії №1 (дозволяв солдатам не виконувати наказів офіцерів!?) розколять на окремі групи військову аристократію, внесуть сум'яття в її лави. На зміну вірі в Царя й Вітчизну прийде глибоке розчарування у Першій світовій війні. Навіть представники "надії й опори" збройних сил – гвардії, зокрема кавалерії, яка найменше постраждала в бойових діях, – у перші ж дні революції почеплять на свої форми червоні стрічки – символ крові й визнання нової влади [6].

Стосовно ж Олександра Петровича, судячи з мемуарної літератури, він зовсім не сприйняв революційні ідеї. Але через непереборне бажання бути кадровим офіцером він продовжував служити в гвардії. В квітні 1917 р. його призначили на посаду начальника лейб-гвардії Єгерського полку, де Греков перебував до того на різних посадах багато років. А в серпні Олександр Петрович уже опинився на чолі штабу 6-го армійського корпусу, командиром якого був його давній добрий наставник генерал-лейтенант Нотбек. Наказом по армії та флоту від 20 вересня 1917 р. Грекову присвоїли ранг генерал-майора [7].

Коли у вересні 1917 р. новопризначений генерал приїхав у штаб 6-го корпусу, ситуація на місцях виглядала дуже складною. Вже перед ним корпус було проголошено українізованим. Так вирішило керівництво Південно-Західного фронту з метою хоч якось зміцнити свої позиції. В українізованих підрозділах, на противагу "комітетам" у російських частинах, створили ради, з якими безпосередньо співпрацював Київський український центр, а саме "секретар військових справ" С.Петлюра. Проте приїзд Грекова збігся зі зміною політики Ставки, яка вирішила призупинити процес українізації й 6-й корпус проголосила деукраїнізованим. У підрозділі стався поділ на незадоволених цим актом і його прибічників. Останніх, зрозуміло, підтримували російські комітети, у яких домінували більшовики. Гострота взаємин між ними чимдалі

загострювалася. Навіть особисті спроби генерала Хотбека примирити ворогуючих ніяких позитивних результатів не давали. Персонально ж заслугою Олександра Петровича в цьому випадку стало те, що він, відповідаючи за порядок у корпусі, зумів переконати вище армійське керівництво скасувати попереднє рішення для встановлення рівноваги й підрозділ залишився українським.

Водночас, знаходячись поміж "двох вогнів", Греків аж ніяк не міг вдовольнити своєю позицією обидві сторони. Навіть у його оточенні знаходилися, наприклад, такі особи, котрі закидали йому надмірну лояльність стосовно "демократично налаштованих" солдатів, а особливо те, коли він надавав офіцерські ранги нижчим чинам. Про це, зокрема, писав у своїх спогадах однополчанин В.Каменський [8].

У результаті суспільно-політична й економічна криза в країні дозволила більшовикам здійснити Жовтневий переворот. Відразу після нього О.Грекова призначили на посаду генерал-квартирмейстра 1-ї армії, про що знову ж таки попіклувався генерал Хотбек, який на той час очолив керівництво нею. Внаслідок обставин 1-ша армія знаходилася на Двинському фронті і якраз опинилася в самому епіцентрі впливу та уваги більшовиків. Щоб до неї дістатися, Греків поїхав через Київ, де зустрівся з С.Петлюрою, який запропонував йому залишитися на службі в українській армії. В "Біографії" генерала маємо досить важливий опис цієї події, сприйняття ним пропозиції тодішнього Генерального секретаря військових справ: "По делам корпуса он должен быть в Киеве и говорит с Петлюрой. Приехав в Киев, он узнал о положении дел в Петербурге, но тем не менее собирался ехать дальше в 1-ую армию, исполняя приказ, хотя и видел, что новые распоряжки нельзя было приравнять к прежней военной службе. По данному ему поручению он отправился в военный секретариат, где был направлен в полк Скрипчинскому, так как Петлюра в это время выехал на несколько дней из Киева. Полк[овник] Скрипчинский сообщил ген. Грекову, что у него только что была делегация от 6-го корпуса, которая поручила ему передать Петлюре, что украинцы 6-го корпуса категорически требуют от своего военного министра оставления ген. Грекова на украинской службе. Депутация была командирована в Киев немедленно по отъезде ген. Грекова из корпуса, и он ничего об этом не знал" [9]. Офіційно ж запрошення продовжити "українську" службу він отримав від С.Петлюри.

Вищенаведений уривок свідчить, по-перше, про те, що Олександр Петрович на той момент мав серед солдатів неабияку популярність, причому серед їх "української частини"; по-друге, його цінувало керівництво як чудового організатора й спеціаліста з військової справи; по-третє, деякі попередні дещо негативні характеристики, що містилися у

спогадах його однополчан, мають яскраво виражене особисте забарвлення.

Інформація ж про бажання представників 6-го корпусу його приємно вразила до глибини душі, припинила його коливання й спонукала остаточно перейти на "українську службу". Правда, перед тим він вирішив ненадовго поїхати до власного курського маєтка, де з літа 1915 р. перебувала його сім'я. До Петербурга Олександр Петрович уже не повертався.

Слід зазначити, що приблизно тоді в "українському таборі" виникла ідея формування, так би мовити, національних дивізій. Їх мали називати "сердюцькими". В листопаді 1917 р. командувач Київського військового округу підполковник В.Павленко проїнявся бажанням згрупувати всі зукраїнізовані чи новосформовані українські полки та "курени" в більш дієві й посилені підрозділи армії – дивізії. Щоб відрізнитися від інших, вони отримали назву "серцюцьких", у пам'ять загонів козаків Гетьманщини XVII–XVIII ст. Зокрема, 2-га Сердюцька дивізія Центральної Ради почала формуватися на початку грудня. А 6 (19) грудня її командиром і призначили О.Грекова. До її керівництва першими ввійшли кадри Республіканського полку на чолі з полковником П.Болбочаном, основу якого становили українці 5-го армійського корпусу. До такої реорганізації спонукало критичне загострення взаємин між "самостійниками" й солдатами, яких загітували більшовики. Перших виявилось не так уже й багато, коли вони прибули до Києва й записалися до 2-ї Сердюцької дивізії. До її складу вже під керівництвом Грекова мали ввійти також полки імені Грушевського, Наливайка, Сагайдачного та Шевченка.

Проте суспільні негаразди не дозволили повністю реалізувати ці національно вагомі плани. Вже через тиждень їхнього ініціатора В.Павленка усунули з посади командувача округи, а замість нього призначили (13 грудня) на неї штабс-капітана М.Шинкара, людину без відповідної професійної освіти. В умовах початку відвертого збройного протистояння Греков встиг запропонувати новопризначеному керівникові декілька власних проектів ведення війни з більшовиками, які нестримно своїми збройними силами насувалися на Київ. Однак "революційно свідомий" М.Шинкар відхилив їх. До нього приєднався й новопризначений військовий міністр М.Порш, адвокат за фахом, який не розумівся на військових справах, тактиці й стратегії бойових дій. Ще через декілька днів, у зв'язку з усуненням з посади військового секретаря, головного прибічника й "захисника" сердюцьких підрозділів, останні реформували в "традиційні" частини. Отже, О.Греків на посаді командира дивізії "протримався" всього 12 днів (до 18 грудня за старим стилем) [10]. Однак відразу службу не полишив, а продовжив спів-

працю з М.Поршем, який розробляв власну стратегію щодо "українсько-більшовицької війни". Вона базувалася на повній демобілізації зукраїнізованих підрозділів і створенні "Вільного козацтва" на засадах територіальної міліції. 29 грудня (11 січня) М.Порш, не врахувавши порад та критичних зауважень Олександра Петровича, на засідання Малої Ради репрезентував власне бачення збройного протистояння більшовикам. Природно, що Греків, як кадровий офіцер, думку якого знехтувало керівництво, не міг вчинити по-іншому, крім того, щоб полишити службу.

З важкими думками про майбутнє не лише своє, а й країни він знову поїхав провідати рідних під Курськ. Там він перечекав захоплення Києва військами Муравйова, вторгнення в Україну німецької та австро-угорської армій, котрі відповідно до угод між УНР і державами Четвертного союзу, підписаних у Брест-Литовську, обіцяли допомогу Центральній Раді в боротьбі з більшовизмом.

Наприкінці березня 1918 р., коли в Києві вже панували українська влада та німецькі підрозділи, генерал повернувся до міста. Відтоді й до перевороту П.Скоропадського, як стверджується у "Біографії" генерала, Греков був помічником військового міністра Жуковського. Коли до влади прийшов П.Скоропадський, Жуковського заарештували, але центральний апарат міністерства продовжував функціонувати. Проте Греков залишився без справ і вирішив знову податися до Курська до сім'ї, від якої тривалий час не отримував ніяких відомостей. Туди він поїхав, не бажаючи викликати зайвої уваги до себе, в одязі простого робітника. Від міста до свого маєтка він пішки здолав відстань 18 верст. Однак дорогою він зустрів старого знайомого кучера, який по-доброму попередив генерала, щоб той у будинок не входив, бо, як тільки його впізнає місцева біднота, то вб'є. Ще в кінці лютого селяни відібрали родинні садибу та угіддя, спалили цінну бібліотеку та частину будинка, а сім'ї дали підводу і деяке майно, щоб та їхала до Курська і більше не поверталася. Спочатку деякі бунтівники хотіли вбити рідних Олександра Петровича, але більшість селян за них заступилася, бо Грекови багатьом з них допомагали. Генерал повернувся до Курська, де і відшукав свою сім'ю. Тільки влітку їм усім вдалося перебраться до Києва [11].

Досить своєрідно склалися стосунки Грекова з П.Скоропадським, коли 29 квітня 1918 р. правління останнього змінило владу Центральної Ради. Олександр Петрович не захотів служити при гетьманові через недовіру того до нього. Правда, як генерал зізнавався пізніше на допитах у МДБ УРСР, генерал Скоропадський сам звільнив його з армії. Гетьман же у спогадах написав про те, що "виконуючий обов'язки військового міністра генерал Греков кудись зник..." [12].

Непорозуміння між ними й несприйняття одним іншого призвели до нічим не виправданої критики та безпідставних звинувачень. Зокрема, колишній гетьман України набагато пізніше занотував таке: Греків був "человек беспринципный и с большим желанием играть выдающуюся роль, обладающий недостаточными волевыми качествами. Почему этот Греков, курский помещик, кажется, и великоросс, объявил себя крайним самостийником, непонятно! Этот же Греков играл за время моего гетьманства очень двойственную роль: во-первых, сразу не примкнул ко мне, а через несколько дней явился. Ясно, я его на службу не назначил, хотя им со всех сторон подсылались друзья для того, чтобы он мог получить назначение. Когда он увидел, что украинцы не имеют успеха, он через великорусские круги старался попасть ко мне... Когда образовалось украинское министерство, я попробовал назначить его начальником Главного штаба. Он уверял меня, что разделяет мою точку зрения на Украину, что он честный человек и т.д., что не помешало этому честному человеку, когда началось восстание, перейти на сторону Петлюры и занять там пост главнокомандующего" [13]. На думку Я.Тинченка, описані епізоди є вигадкою [14].

З нашого ж погляду, якщо в діях Грекова і була певна "безпринципність", то його переход від одного керманіча до іншого, очевидно, можна пояснити не якоюсь "аполітичною непорядністю", а звичайним бажанням бути кадровим військовим і за можливості менше "влазити" в державницькі гамбіти таких різних за своїми суспільними вподобаннями правителів, як Скоропадський, Петлюра та інші. Крім того, у своїх спогадах Олександр Петрович навіть не згадує про гетьмана (можливо, вони взагалі не зустрічалися). А ось про наміри створення "Українського офіцерського союзу" під назвою "Батьківщина" він писав.

Що б там не було, але П.Скоропадський усе ж таки долучив Грекова до служби у своїх збройних силах. Це сталося 10 листопада 1918 р., коли замість генерала Галкіна його призначили начальником Головного штабу армії Української держави. До компетенції Олександра Петровича входили, головним чином, облік офіцерського складу, підвищення по службі, виплата пенсій і т.д., тобто всі кадрові проблеми. Проте і на цій посаді він довго не протримався (всього 5 днів), бо почалося повстання проти Скоропадського, організоване та кероване Директорією. Оскільки представники останньої саме і підтримували Грекова, то гетьман наказав заарештувати того. Проте своєчасно попереджений про такі заходи генералом Сінклером Олександр Петрович спромігся втекти до Полтави.

Перші ж вагомі перемоги січових стрільців під Мотовилівкою та швидке просування їх у напрямку Києва спонукали Грекова приєдна-

тися до повстання проти П.Скоропадського. Він поїхав до Козятина, де на той час перебував командувач військами Директорії С.Петлюра. На початку грудня 1918 р. за наказом нової влади Олександр Петрович обійняв посаду командувача Збройних сил УНР на території Південної України (Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії). Через декілька днів він знову змінив свій статус і очолив окрему військову групу під Одесою (замість полковника І.Луценка). Раптово, 19 грудня, скориставшись фактично міжвладдям, білогвардійці за допомогою французьких підрозділів здобули Одесу, відбивши її в українських загонів. Греков не наважився чинити їм опір, хоча під його командою знаходилося до 12 тис. вояків, або 10% від загальної чисельності армії УНР. Це, насамперед, були три дивізії (одна з них кадрова) та Катеринославський кіш. Так звану 5-ту Одеську дивізію (три полки) сформував безпосередньо Греков. Незабаром під його керівництвом опинилася й дивізія під Херсоном, організована з підрозділів отамана Григор'єва (в лютому 1919 р. її перепорядкували собі більшовики). Фактично у статусі дивізії перебував Катеринославський кіш, яким керував отаман Гулий-Гуленко. Загалом, за тодішніми оцінками, боєздатність Південної частини армії УНР вважалася досить високою [15].

Утім, і нею Олександр Петрович керував усього 12 днів. 1 січня 1919 р. генерала призначили військовим міністром в уряді Директорії, для чого відкликали до столиці України. Щодо цього, а найважливіше стосовно постаті самого генерала, маємо зовсім іншу оцінку, порівняно з тією, яку дав свого часу П Скоропадський. Командувач Північної групи армії УНР отаман В.Оскілко писав, що він "новий чоловік, з поважним досвідом, знавець військового діла, людина, що була цінна персонально як індивідуум, вихованець російської Академії Генерального Штабу, укінчений юрист, генерал з солідним стажем, відомий з 1917 р. за надзвичайно щирого патріота (!), що з молодечим запалом, не раз і під великою загрозою для життя, брав участь у всіх поважних військових подіях, що разом творило безсумнівний авторитет як військової людини і як Головнокомандуючого" [16].

На початку 1919 р. Грекова відрядили до Одеси для налагодження взаємин із французьким командуванням з метою отримання політичної підтримки та матеріальної допомоги від Антанти. Французька сторона не дуже охоче пішла на переговори з Директорією, справедливо підозрюючи її керівництво в тісних зв'язках з більшовиками. Перш за все, вона почала вимагати усунення з провідних посад В.Винниченка та С.Петлюри. Коли ж Греков оповів їм про висунуту умову, обидва керівника запідозрили генерала у змові з французами у своїх власних інтересах. З цього приводу Олександр Петрович на одному з пізніших допитів розповів таке (21 січня 1949 р.): "В этот

період я зустрічався в Одесі з начальником штабу французького десантного корпусу – полковником Фрайденбергом, з яким вели переговори, касаючія допомоги військам "директорії" зброєю та боєвими припасами. Однак переговори з французами к позитивним результатам не привели, незважаючи на те, що за указанням Винниченка їм обіцялось сільськогосподарське сировина і, в кінцевому рахунку, Одесу, але французи на це не пішли, потребували видалення Винниченка, і коли останньому було доложено про це, він пішов у відставку. Незважаючи на це, французи висунули друге вимога – підпорядкування Петлюри керівництву Деникіна, але Петлюра це зробити відмовився. Тоді французи потребували його відходу з директорії, і коли я про це доповів Петлюру, то останній чому-то вирішив, що це результат моїх особистих інтриг проти нього" [17]. В результаті С.Петлюра виявив невдоволення місією О.Грекова, звинувативши його у зриві переговорів і почав погрожувати йому судом. Олександр Петрович залишив все й виїхав на Галичину до м.Станіслав. Петлюра залишився зі своїм штабом у Проскурові, бо значна частина Наддніпрянщини, зокрема й Київ, окупували війська Червоної Армії. На цьому було завершено "перший період контрреволюційної діяльності" Грекова.

Відсутність змови між Олександром Петровичем і французькою стороною фактично засвідчили у своїх мемуарах командувач Українського фронту В.Антонов-Овсієнко, опираючись на дані одеської розвідки [18]. Схожої думки притримувалася більша частина Директорії.

27 січня 1919 р. розпочав роботу так званий Трудовий конгрес, на якому виступив військовий міністр Греков і змалював сумну військову ситуацію в Україні. В цілому він дав негативну оцінку наслідкам революційної діяльності Директорії для національних збройних сил. Він чітко це усвідомлював і безпосередньо оголосив про це на з'їзді [19]. Замість належного сприйняття критики соціалісти вкрай обурились на такі заяви Грекова, а С.Петлюра прямо звинуватив його у "диктаторських замашках", у перебиранні на себе функцій керівника держави.

Особливо лютував щодо дій Грекова В.Винниченко, який закидав йому "непевне, підозріле поводження" в Києві, та "дальшу контрреволюційну й єдиносудимівську діяльність" [20].

Водночас позицію генерала різко критикували й інші національно свідомі діячі – соціалісти. Це, зокрема, засвідчив І.Мазепа, який писав про велике занепокоєння серед членів Конгресу, викликане виступом міністра військових справ Грекова. Він наголосив на тому, що промовець наполягав на порозумінні з Антантою та своїми міркуваннями переконував членів Конгресу в тому, що, крім союзу з нею, в Україні немає іншого шляху. Грекова ж не лише покарали за його "необереж-

ний" виступ на Трудовому конгресі, а й понизили до посади наказного отамана військ УНР, а потім – "вождя Галицької армії" [21].

Що б там не було, але критику О.Грекова у багатьох аспектах, на наш погляд, слід визнати загалом досить справедливою. Наприклад, його передбачувана втрата Києва сталася в ніч з 5 на 6 лютого 1919 р. Це призвело до неабиякої паніки серед членів Директорії та Трудового конгресу. Правда, ця подія на деякий час "повернула" авторитет генералу. Проте вже 12 лютого його усунули з посади військового міністра й призначили замість генерала Осецького наказним отаманом. Тим самим він очолив керівництво Збройних сил УНР, але вже не як "кадровик", а як бойовий воєначальник.

Як вважають фахівці, саме Олександр Петровичу вдалося організувати справи в армії так, що припинився відступ українських військ. За його вказівками, зміцнили обороноздатність Житомира та Бердичева, де на той час зосередилися головні Збройні сили УНР. Внаслідок втрати Києва та безладдя, яке потім почалося, армійський апарат управління виявився недієздатним. А тому генерал мусив зайнятися його відновленням, а також набором кадрів до канцелярії, яка фактично не існувала. Наказ Грекова від 21 лютого 1919 р. засвідчив нові підходи (порівняно з Першою світовою війною) у справі війська. Замість попередньої досить обтяжливої та змішаної структури (поділ на корпуси, потім дивізії, кожна з яких складалася з двох бригад, ті, в свою чергу, – з двох полків кожна, а полки поділялися на 3–4 курені), котра була притаманна українській армії, передбачалася така реорганізація: коші (корпуси) – 4–5 загонів (бригад) – загоны (5 піших, гарматний і кінний курені та інженерна сотня в кожному). Тим самим зменшувалася кількість зайвих штабів, а з ними – й військова бюрократія [22]. Проте і цей намір особисто генералові реалізувати не вдалося через його чергову відставку. Разом із тим задум Олександра Петровича втілило в життя керівництво УГА, на практиці довівши, що запропонована ним структура побудови армії є цілком виправданою в бойових діях.

Що ж до причин його відставки, то її зумовили, насамперед, поширення чуток у відповідних колах і провокації більшовиків про нібито створення в Україні диктаторського правління на чолі з С.Петлюрою та О.Грековим [23]. Зрозуміло, що амбітний С.Петлюра не схотів такого терпіти й доклав усіх зусиль, щоб звільнити "конкурента" з лав підпорядкованої йому армії. Крім того, Грекова офіційно підтримувала партія самостійників, котра представляла опозиційні сили соціалістів, які верховодили в уряді УНР. І.Мазепа назвав ще деякі причини усунення генерала з посади: "Греков увесь час відривався від своїх безпосередніх обов'язків для переговорів з французьким командуванням в Одесі. Тепер, коли уряд Остапенко поставив ставку

на порозуміння з Антантою, Греков разом з міністром закордонних справ Мацієвичем майже не покидали Одеси. Тому фактично воєнними справами продовжував керувати Петлюра, хоч Греков також давав свої розпорядження на фронт. Наслідком цього на фронті запанувало ще більше безладдя. Раз-у-раз траплялося, що Греків і Петлюра своїми протилежними наказами вступали в гострий конфлікт між собою. Саме в цю добу між Петлюрою та Грековим встановилися дуже неприязні відносини, які ніколи вже потім не покращили" [24].

У результаті наказом від 21 березня 1919 р. замість Олександра Петровича на посаду наказного отамана було призначено А.Мельника, начальника штабу, а в майбутньому відомого керманіча ОУН. Греков, залишившись без справ, переїхав на територію ЗУНР і на деякий час зупинився в Станиславі.

Незабаром офіційно командувачем Галицької армії Олександра Петровича призначив Диктатор ЗУНР Є.Петрушевич указом від 9 червня 1919 р. На цій посаді Греков працював менше місяця, але встиг зробити дуже багато. Лише один Чортківський наступ, організований ним (коли українські війська, озброєні тільки багнетами, пробили собі шлях до Львова), ввійшов в аннали видатних історичних подій. Завдячуючи неймовірній працездатності і успішній діяльності, авторитет генерала, який досить часто змінював посади, не лише не зменшувався, а неабияк зріс. Найчастіше саме про цей період діяльності Грекова й будуть згадувати у своїх мемуарах його сучасники і товариші по службі.

Так, один із них, О.Ключенко, занотував у своїх спогадах таке: "Вже сама постанова генерала Грекова вказувала, що маємо перед собою вояка з крові й кости, з його бистрого зору й високого чола промовляла ініціатива, бистрий ум та дар бистрої орієнтації, в його діланнях виявлялася залізна рука. Це відчувалося миттю по обняттю генералом Грековим керування армії... Коли не зміг генерал Греків звінчати наміченого пляну здобуття Львова й заняття Східної Галичини, то причин цього слід шукати в відсутності перевізних засобів, кольтон самоходів та догідних залізничних сполучень, які були б уможливили бистре перекинення частин I Корпусу на Бережани, де згідно з обрахунком генерала Грекова мало попасти в наш полон біля 20 ворожих куренів ..." [25].

Саме за планом Олександра Петровича та завдячуючи йому, УГА в належній формі й бойовому порядку відступала до Збруча, щоб посприяти Збройним силам УНР у протистоянні з радянськими військами. На генерала очікували, розраховуючи на те, що він очолить обидві українські армії. Проте Є.Петрушевич, який спочатку його підтримував, мало того, наказав генералові рухатися на Наддніпрянщину,

досить швидко під тиском С.Петлюри усунув Олександра Петровича від керівництва УГА.

Украї негативною реакція багатьох досвідчених воєначальників на такий вчинок Петрушевича не забарилася. Деякі з них, зокрема генерал Капустянський, чітко усвідомлювали, що однією з підстав звільнення Олександра Петровича з лав УГА стала вимога Головного отамана С.Петлюри та представників його уряду, які вороже сприймали все зроблене Грековим, бо той не бажав "працювати" на Наддніпрянщині у справі формування соціалістичного правління. І це в той час, як зазначив Капустянський, коли в "ГА серед старшинства ген. Греків користувався великою повагою й популярністю. Його демісія боляче відбилася на настроях Галицької армії..., недобре позначилась і на термін переходу ГА за Збруч, бо ген. Греків був ... прихильником спільного фронту". Мало того, за ним у відставку пішли й інші талановиті "вищі чинники" Штабу [26].

До цього слід додати узагальнену оцінку Олександра Петровича того періоду, яку дав О.Ключенко: " ... Греків уособнив в собі всі віхи начального вождя; послідовний, з далеким стратегічним зором і енергійний, узискав він відразу симпатії армії, одначе їх надто хутко підірвали політичні каверзи" [27].

"Опонент" же генерала – С.Петлюра – вважав, що той був "підозрілим", а його Чортківський наступ став провокаційним. Позитив Капустянського стосовно Грекова він оцінив як "скороспілі епітети та висновки" [28].

Отже, О.Греків прослужив у національних Збройних силах трохи менше 6 місяців, точніше 177 днів. У подальшому була Румунія, де генерал не сподобався ні владі, ні тамтешньому офіцерству, хоча й користувався значним авторитетом серед місцевого українського населення. Після того як Олександр Петрович залишив Румунію, його "прийняв" Відень – столицне місто Австрії, де на той час проживало багато вихідців з України, зокрема з Галичини. Українські емігранти в цілому позитивно сприйняли появу генерала у своєму середовищі.

Коли ж припинили своє існування ЗУНР і УГА, поляки інтернували армію УНР, а С.Петлюру більшість українських політичних діячів, особливо в Галичині, звинуватили в "запроданстві", потреба в Грекову знову набула значної актуальності в суспільних колах різних уподобань: західноукраїнської інтелігенції, колишніх "самостійників", гетьманців тощо.

12 лютого 1921 р. виникла так звана Всеукраїнська національна рада, яку очолив прибічник гетьманського правління С.Шелухін (Відень). Одним із його заступників обрали О.Грекова (поряд із "галичанином" Р.Перфецьким). Засновники цієї організації мали намір

об'єднати в своїх лавах представників-одномумців з Наддніпрянщини, Галичини та Кубані. Проте майже відразу виявилися серйозні протиріччя, а тому діяльність ВНР виявилася неефективною та недовготривалою.

У зв'язку із завершенням національних визвольних змагань у 1921 р. розпочався новий етап у житті та діяльності О.Грекова, який заслуговує на окреме спеціальне дослідження.

Література

1. Див., напр.: Тинченко Я. Останній бій генерала: [О. Грекова] / Я. Тинченко // Академія. – К., 1995.

Ч. 2. – 1995. – С. 15–16.

2. Див.: Тинченко Я. Генерал Олександр Греков: військова діяльність і доля / Я. Тинченко // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 343–415 ; Спогади військового міністра УНР генерала Грекова / Публ. Я. Тинченка // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 121–209.

3. Спогади військового міністра УНР генерала Грекова / [публ. Я. Тинченка]. – С. 123–124.

4. Спогади військового міністра УНР генерала Грекова. – С. 124.

5. Шляхтин Е. Е. Воспоминания о моей службе на младших должностях офицера Генерального штаба / Е. Е. Шляхтин // Военная быль. – Париж, 1972. – С. 7–9.

6. Лейб-драгуны дома и на войне. – Париж, 1930.

Кн. 3. – 1930. – С. 118.

7. Спогади військового міністра УНР генерала Грекова. – С. 124

8. Каменский В. Лейб-гвардии Егерский полк / В. Каменский // Военная Быль. – Париж, 1966. – № 81. – С. 4.

9. Спогади військового міністра УНР генерала Грекова... – С. 125.

10. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 роки / Д. Дорошенко. – Ужгород : Свобода, 1932.

Т. 1. – 1932. – С. 372.

11. Спогади військового міністра УНР генерала Грекова... – С. 126.

12. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – К. : Україна, 1992. – С. 110.

13. Там само. – С. 107.

14. Тинченко Я. Названа праця / Я. Тинченко. – С. 367.

15. Греков А. П. Переговоры украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году / А. П. Греков // Вестник Первопоходника. – Лос-Анжелес, 1965. – № 45. – С. 14.

16. Оскілко В. Між двома світами / В. Оскілко. – Рівне, 1921. – С. 23.

17. ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 62149 – ФП, арк. 88–89. Протокол допиту О.П.Грекова від 21 січня 1949 р. ; 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2001. – № 2(17). – С. 388–393.

18. Антонов-Овсієнко В. В боротьбі проти Директорії / В. Антонов-Овсієнко // Літопис Революції. – Харків, 1930.
Ч. 1. – 1930. – С. 106.
19. Громадянська війна на Україні. – К. : Політвидав України, 1967.
Т. 1. – Кн. 1. – 1967. – С. 641.
20. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1990.
Ч. 3. – 1990. – С. 254.
21. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – Б.м : Прометей, 1950.
Ч. 1. – 1950. – С. 91–92.
22. Тинченко Я. Назв. праця / Я. Тинченко. – С. 374.
23. Гражданская война на Украине.
Т. 1. – Кн. 2. – С. 123.
24. Мазепа І. Названа праця. – Ч. 1. – С. 111.
25. Ключенко О. Генералітет УГА / О. Ключенко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – № 10. – С. 5.
26. Капустянський М. Похід українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році : короткий воєнно-історичний огляд : у 2 кн. / М. Капустянський. – Мюнхен, 1942.
Кн. 2. – Ч. 3. – 1942. – С. 48.
27. Ключенко О. Генеральна Булава УГА / О. Ключенко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – № 4. – С. 7.
28. Петлюра С. Статті / С. Петлюра – К., 1993. – С. 226–227.

УДК 378(477)"1906–1920"

А.І.Чуткий

Ректорський корпус Київського комерційного інституту: спроба наукової реконструкції

Стаття висвітлює майже не відому на сьогодні сторінку історії одного із найстаріших вищих навчальних закладів економічного профілю України – Київського національного економічного університету (до 1920 р. – Київський комерційний інститут) – історію його ректорського корпусу у 1908–1920 рр. Реконструюється порядок зміни директорів (ректорів) та внесок кожного з них у розбудову цього навчального закладу та зміну спрямованості його науково-педагогічної роботи. Все це робиться на тлі історичного поступу українських земель перших десятиліть ХХ ст.

Ключові слова: ректорський корпус, Київський комерційний інститут, інтелектуальна історія.

Статья освещает почти неизвестную сегодня страницу истории одного из старейших учебных заведений экономического направления – Киевского национального университета (до 1920 г. – Киевский коммерционный институт), историю его ректорского корпуса в 1908–1920 гг., роль каждого из них в развитии этого учебного заведения в тесной взаимосвязи с историческими событиями начала XX в.

Ключевые слова: ректорский корпус, Киевский коммерческий институт, интеллектуальная история.

An article lights up the almost unknown for today page of history of one of the oldest higher educational establishments of economic type of Ukraine – the Kievan national economic university (before 1920 is the Kievan commercial institute) – history of its rectorial corps in 1908–1920. The order of change of directors (rectors) and deposit of each of them in development of this educational establishment and changes of orientation of its scientifically-pedagogical works are reconstructed. All this is done on the historical advancement of Ukraine in the first decades background in the XX century.

Key words: the rector's building, Kiev Commercial Institute, intellectual history.

Постать керівника вишу, особливо якщо він має статус приватного, значною мірою визначає спрямування його роботи, як педагогічної, так і наукової, позначається на характері зосереджених у ньому науково-педагогічних кадрів тощо. Це мало місце і на початку XX ст. Саме тоді в Російській імперії почали масово виникати вищі навчальні заклади приватного характеру (політехнічні, комерційні та інші інститути, відновлені вищі жіночі курси тощо), що доповнили існуючу розгалужену мережу приватних навчальних закладів середнього рівня (гімназії, колегії і т.п.) та сприяли як збільшенню загальної кількості місць для навчання, так і створювали конкуренцію між самими навчальними закладами, що сприяло підвищенню рівня освіти.

У період російської демократичної революції 1905–1907 рр. влада дала дозвіл на заснування приватних навчальних закладів різного рівня. В Києві в цей час відновили роботу Вищі жіночі курси, виникло музичне училище та ряд інших навчальних закладів [1], зокрема й Київські Вищі комерційні курси, засновані 1906 р. М.В.Довнар-Запольським як приватний навчальний заклад проміжного рівня між середньою та вищою школою, що мав спеціалізуватися на підготовці фахівців для різних галузей економічної (або, як тоді казали, – комерційної) діяльності [2].

У травні 1908 р. після тривалих клопотань М.В.Довнар-Запольського Міністерство торгівлі та промисловості, в підпорядкуванні якого перебували навчальні заклади комерційного профілю, нарешті надало

Київським вищим комерційним курсам статус інституту [3], тобто вони перетворилися на повноцінний вищий навчальний заклад. У 1912 р. Київський комерційний інститут (так з травня 1908 р. іменувалися Київські вищі комерційні курси) зрештою були зрівняні у правах із державними вищими навчальними закладами [4], тобто завершилася їх цілковита інтеграція до системи вищої освіти Російської імперії, а почасти відбулося визнання й на міжнародному рівні, оскільки в Київському комерційному інституті навчалися студенти, що були підданними також і низки іноземних держав (Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини та ряду балканських країн) [5], налагоджувалися міжнародні наукові зв'язки тощо.

Свій приватний статус, так само, як структуру і навіть офіційну назву, Київський комерційний інститут зберігав до 1920 р., коли внаслідок низки реорганізацій його було перетворено на Київський інститут народного господарства [6]. З цього часу влада почала самостійно призначати його керівників (відповідно до директиви Народного комісаріату освіти УСРР "ректорів, проректорів, деканів інститутів затверджує Колегія нарком освіти ... професорів та викладачів вузів затверджує народний комісар освіти" [7]). Тож це була вже цілковита зміна традиції, а відповідно і взаємозв'язку керівника та навчального закладу, а тому це тема окремого дослідження. Та й нові керівники вишу мали зовсім інші освітній рівень, соціальне походження та світогляд. Тож дана розвідка охоплює період від 1908 до 1920 р. (до остаточного одержавлення та реорганізації Київського комерційного інституту на Інститут народного господарства).

Оцінюючи історіографію та джерельну базу даної теми, доводиться констатувати, що комплексних наукових дослідження з неї не велися внаслідок її специфіки, що має ряд вимірів. По-перше, Комерційний інститут був вишом економічного профілю, де історичні дослідження на серйозному науковому рівні в радянській період не було кому вести через відсутність достатньої кількості відповідних фахівців та ін. наукову спрямованість основної маси його професорсько-викладацьких кадрів. По-друге, керівники Комерційного інституту презентували різні сфери наукових знань, що додатково ускладнювало їх цілісне вивчення в межах одного дослідження, оскільки вимагало від дослідника знань з різних наукових дисциплін: М.В.Довнар-Запольський та Є.Д.Сташевський були істориками, П.Р.Сльозкін – учений-аграрій, К.Г.Воблий – представник економічної географії та соціолог, Р.М.Орженцький – економіст. До того ж "політично недоцільним" вважалося саме вивчення внеску дореволюційних ректорів у розвиток цього вишу, оскільки деякі з них сприймалися як "соціально ворожі" радянській

владі: наприклад, Довнар-Запольського звинувачували у "буржуазному націоналізмі" [8].

Єдиною спробою стислої реконструкції ректорського корпусу Київського комерційного інституту стала публікація з нагоди 100-річчя заснування Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана (так нині іменується Київський комерційний інститут) у його науковому альманасу "Вчені записки" серії нарисів про ректорів (директорів), починаючи з М.В.Довнар-Запольського. Проте в цій публікації подано обмаль інформації, не пояснено перехід керівництва від однієї особи до іншої і не згадано ряд його керівників [9]. Також наявна низка праць, що присвячені окремим представникам ректорського корпусу Київського комерційного інституту загального, біографічного характеру [10]. Цим і вичерпується історіографічна база теми.

Тому основу дослідження становлять архівні матеріали, представлені особовими справами ректорів (директорів) Комерційного інституту [11] та дотичними до даної теми документами з архіву Київського комерційного інституту та Київського інституту народного господарства [12]. При цьому не виявлено особових справ директорів інституту Є.Д.Сташевського та Дубянського.

Засновником і першим керівником Київського комерційного інституту був М.В.Довнар-Запольський. Проте даний факт був зумовлений не тільки тим, що Довнар-Запольський як ініціатор та засновник цього вишу, що мав приватний характер, став і його керівником. Так, у перших протоколах Київських вищих комерційних курсів (які 1908 р. трансформувалися на Комерційний інститут) Довнар-Запольський значиться як "и.о. директора" і лише в засіданні Ради курсів 29 жовтня 1906 р. Довнар-Запольського було обрано директором цього навчального закладу [13]. В цьому факті виявилися демократизм та ліберальна спрямованість Митрофана Вікторовича, що засвідчується і добровільним складенням ним згодом ректорських обов'язків.

12 травня 1908 р. Курси були реорганізовані на Комерційний інститут і майже одночасно (на засіданні Ради інституту 31 травня цього року) Довнар-Запольського було обрано його директором "єдиногласно" [14]. Після цього Митрофан Вікторович переобирався на цю посаду аж до березня 1917 р., коли він залишив керівництво інститутом з власної ініціативи, правда, зумовленої тиском зовнішніх обставин. По-перше, зміна політичної ситуації в країні навесні 1917 р. і втручання студентства (причому не кращої його частини) у справи управління вишами, що мало місце і в Комерційному інституті, одразу ж викликало осуд Довнар-Запольського. А оскільки думку останнього не було враховано, він склав обов'язки ректора [15]. По-друге, вочевидь далася взнаки й "справа Сташевського", оскільки останній сам

претендував у ректорське крісло і тому вочевидь вдавався до підбурювання студентства і навіть громадськості проти Довнар-Запольського.

Як би ми не оцінювали особистість Довнар-Запольського, все одно незаперечним залишається факт, що Київський комерційний інститут був його дітищем і він під час свого керівництва докладав максимальних зусиль задля зміцнення авторитету та розбудови цього навчального закладу. Саме за його керівництва інститут отримав власне приміщення [16], було створено фундаментальну бібліотеку, лабораторії та музей товарознавства, започатковано видання власних періодичних видань [17], налагоджено практику відправки студентів у закордонні відрядження задля написання дипломних робіт, започатковано аспірантуру, кількість професорсько-викладацьких кадрів збільшилася з 22 (станом на 1906 р.) до 69 (станом на січень 1917 р.), а кількість студентів зросла з 229 (на момент відкриття у 1906 р.) до 5977 (станом на січень 1917 р.) [18]. І при цьому це був перший у Російській імперії вищий навчальний заклад де без обмежень навчалися представники обох статей та були значно лібералізовані й інші обмеження щодо зарахування до студентів. Фактично Довнар-Запольський заклав фундамент наукових та інших традицій, створив педагогічний колектив та задав напрям подальшого розвитку цього вишу (між іншим, п'ять наступних його ректорів були взяті на роботу до вишу Довнар-Запольським і користувалися його особистою довірою, що виявилось і у тому, що сам Митрофан Вікторович призначав окремих із них виконувачами обов'язків ректора на час своїх відряджень, а також доручав інші керівні посади в інституті в період свого ректорства у ньому).

Торкаючись кола наукових інтересів Довнар-Запольського, не можна не відмітити, що вони на цей час цілком відповідали спрямованості створеного ним навчального закладу – він особливо захопився історією господарства та економічної політики держави. А тому він читав відповідні курси в інституті, видав перші в імперії підручники з них та сконцентрував у своєму навчальному закладі відповідних фахівців. Тож ще чекає на своє вивчення тема київської історико-економічної школи, створеної Довнар-Запольським в стінах Київського комерційного інституту. Історія народного господарства та економічна історія посіли помітне місце в переліку дисциплін викладання на обох відділеннях Комерційного інституту, що було чи не вперше у Російській імперії.

Після складення Довнар-Запольським обов'язків ректора наступника на цю посаду фактично не було обрано. Тож виконувачем обов'язків ректора інституту було призначено П.Р.Сльозкіна.

Сльозкін належав до визначних учених-аграріїв. Був серед перших викладачів інституту [19], і саме на нього виконання обов'язків ректора покладав неодноразово і Довнар-Запольський під час своїх відряджень

або на час хвороби [20]. Тож у виборі виконувача обов'язків ректора професорсько-викладацький склад Комерційного інституту, вочевидь, покладався на показану свого часу довіру цій людині з боку Довнар-Запольського. І це було цілком заслуженим: П.Р.Сльозкін на той час був визначним науковцем і щиро відданим Комерційному інституту (заради нього він полишив основну роботу в Київському політехнічному інституті і працював в Комерційному інституті аж до своєї смерті). За ректорства Довнар-Запольського Сльозкін певний час був деканом економічного відділення, а також стояв біля витоків Музею товарознавства. На жаль, у найбільш сучасній комплексній науковій праці, присвяченій П.Р.Сльозкіну, лише констатується факт виконання ним обов'язків ректора Комерційного інституту "протягом березня – вересня 1917, а також червня – жовтня 1918 р." [21]. Натомість в особовій справі П.Р.Сльозкіна у Комерційному інституті чітко вказано, що він був виконувачем обов'язків ректора "на основани п. 50 Устава Института" з 20 березня до 21 грудня 1917 р. [22].

Матеріалів за цей період в архіві Київського комерційного інституту збереглося небагато, але й наявні засвідчують продовження навчального процесу та наукової діяльності: триває набір абітурієнтів (хоча кількість студентів і зменшується – але це було зумовлено складністю соціально-економічної та політично ситуації), видача дипломів, зарахування до аспірантури і навіть відкриваються (з вересня 1917 р.) спеціальні Комерційні курси для "увечных воинов", які надавали пільги при вступі та полегшену програму для здобуття економічної освіти особам, що зазнали поранень або інвалідності на фронтах Першої світової війни [23]. Програми викладання та професорсько-викладацький штат, в основному, зберігалися з попереднього періоду. Так що в цій сфері важко визначити роль Сльозкіна: він фактично виступає зберігачем традиції (згідно з фактами). Проте, враховуючи специфіку його наукових інтересів, не виключено, що він планував посилити роль викладання дисциплін, що більшою мірою стосувались аграрного сектору економіки, але просто не встиг це зробити.

На відміну від Сльозкіна, який так і залишився "в.о.", його наступник на посаді ректора Київського комерційного інституту К.Г.Воблий був обраний на цю посаду, тобто був цілком легітимним керівником. Як свідчить його особова справа, що зберігається в архіві інституту, він був ректором з 1917 до 1919 р. [24]. Згідно з даними в інституті радянського періоду "с 1918 г. Ректором состоял избранный на эту должность проф. К.Г.Воблый – до прихода в декабре того же года советской власти" [25], хоча, як відомо, радянська влада вдруге була встановлена у Києві не в грудні 1918 р., а у лютому 1919 р. Тобто ректорство Воблого було більш тривалим, що дає підстави орієнту-

ватись у цьому питанні все ж таки на дані з його особової справи. Це засвідчує і подальша інформація з вище цитованого звіту по інституту, згідно із яким навчальним закладом після Воблого керував комісар, але це було починаючи з квітня 1919 р. Загалом керівник вишу змінювався в цей час залежно від зміни влади в країні в цілому. Так, з приходом більшовиків вишом керували комісари. З приходом білих – монархічного спрямування Є.Д.Сташевський. Отже, Воблий, який керував інститутом в період українських національних урядів, виявляв щонайменше певну лояльність до останніх.

У Комерційному інституті К.Г.Воблий працював практично з моменту заснування (з січня 1907 р. за матеріалами особової справи) [26] і навіть був деканом економічного відділення. На момент обрання ректором В.К.Воблий уже був знаним науковцем. Він належав до числа найбільш визначних вітчизняних економістів, був одним із основоположників української економічної географії та автором першого підручника з цієї тематики (Економічна географія України. – К., 1919). Також цікавився питаннями економічної історії ("Історія політичної економії"), які пов'язував з географічним районуванням господарського комплексу. Саме в період ректорства Воблого Київський комерційний інститут набуває ознак класичного вишу – в офіційних паперах керівник інституту остаточно перейменовується з "директора" на "ректора", відділення реорганізуються на факультети тощо. Було здійснено кроки щодо збільшення числа студентів. Тож якщо у грудні 1917 р. (на момент вступу Воблого на посаду ректора) в інституті нараховувалося 3235 студентів, то вже в середині січня 1918 р. їх кількість зросла до 6500. Дещо збільшилась і чисельність викладацьких кадрів: з 69 (станом на січень 1917 р.) до 73 (станом на січень 1918 р.) [27]. Інститут був активно залучений до державотворчих процесів: його приміщення орендувалися різними міністерствами та іншими урядовими установами, бібліотека й тематичні кабінети були задіяні для підвищення кваліфікації державних службовців Української Держави (а згодом і Директорії УНР), професорів інституту залучали до розробки економічних аспектів міждержавних угод тощо [28].

31 серпня 1919 р. до Києва вступили війська А.Денікіна. Останній проводив політику, спрямовану на відновлення дореволюційних порядків. Тож посада комісара була скасована і натомість відновлена посада ректора. З ряду документів випливає, що спочатку обійняти її запропонували К.Г.Воблому, але останній відмовився, посилаючись на те, що він обраний членом ВУАН, а ця посада забороняє обіймати іншу керівну. В свою чергу Воблий 10 вересня 1919 р. звернувся з листом до Сльозкіна, у якому пропонував останньому взяти на себе обов'язки ректора (тим більше, що Сльозкін вже мав досвід даної роботи) [29].

Подібне звернення дає підстави припускати, що Воблий керував вишом аж до даного моменту. Так чи інакше, але реакція на дану пропозицію Сльозкіна нам невідома, а ректором Комерційного інституту з 26 вересня 1919 р. (і до кінця цього року) став Є.Д.Сташевський – особа монархічних поглядів, що давно прагнув обійняти дану посаду, хоча б і задля того, аби поквитатися таким чином із Довнар-Запольським [30]. Про діяльність Сташевського на посаді ректора Комерційного інституту відомо лише те, що він надав можливість працювати в його стінах відділу пропаганди денікінської армії [31].

У статистичному звіті про діяльність інституту за 1922 р., що вміщує й історичну довідку, з січня до червня 1920 р. головою Київського комерційного інституту значиться Р.М.Орженцький (офіційна назва його посади – голова об'єднаного зібрання президиумів факультетських рад). Дати його керівництва приблизні і підлягають корегуванню. По-перше, відомо, що попередній ректор Сташевський залишався на посаді ректора до відступу з Києва Білої армії, тобто до 16 грудня 1919 р., а як впливає із цього ж звіту, в період перебування у місті військ Директорії УНР та Польщі (з 6 травня до 12 червня 1920 р.) керівником інституту був професор Дубянський [32]. Таким чином, Орженцький очолював Комерційний інститут з кінця грудня 1919 р. до початку травня 1920 р.

Орженцький на цей час уже був солідним ученим-економістом. З 1919 р. мешкав у Києві, де виступив організатором створення Товариства економістів, що згуртувало найкращі кадри вчених економічного профілю в Україні. Як згадував М.Птуха, Орженцький доклав значних зусиль, аби продовжувати навчальний процес у Комерційному інституті в надзвичайно важких умовах зими 1919–1920 рр.: "Зима, страшенно холодно... Героїчними засобами купують щоденно по оберемку дров і потроху топлять професорську, де в куточку коло грубки сидить ректор в пальті, частенько увесь синій від холоду, приймає студентів, службовців, організовує справу навчання, працює для інституту". Вмів зацікавити студентську аудиторію, хоча був надзвичайно вимогливий на екзаменах [33]. На початку березня 1920 р. Комерційний інститут був об'єднаний із Політехнічним інститутом.

У період перебування у Києві військ Директорії УНР та польських частин (з 13 травня до 12 червня 1920 р.) було відновлено стару назву та самостійність інституту. Його ректором став декан одного із факультетів Дубянський. На жаль, інформація про його дії на посаді ректора вичерпується фактом відновлення самостійності вишу та відновленням плати за навчання [34]. Але ми не знаємо ані про ротації у професорсько-викладацькому складі, ані про зміни до навчальних програм. Проте це й не дивно – місячний термін керівництва вишом

просто не дав можливості для проведення заходів, що дозволили б охарактеризувати внесок цього керівника у життя навчального закладу.

Після відновлення радянської влади знов було змінено і керівництво інституту. Його директором з 21 червня 1920 р. став М.І.Мітіліно (з 1 квітня 1921 р., після відновлення посади ректора, він керував інститутом як ректор до 1 вересня 1922 р.) [35]. Це був останній із ректорів цього навчального закладу, що стояв біля витоків його заснування і працював разом із Довнар-Запольським. Беручи до уваги те, що Мітіліно був за освітою і науковими інтересами юристом, то, вочевидь, саме це значною мірою спричинилося до зміцнення з-поміж предметів викладання юридичних дисциплін, а згодом призвело і до утворення в межах інституту юридичного факультету, який фактично увібрив розформований юридичний факультет Київського університету.

На період ректорства Мітіліно припала й остаточна реорганізація Київського комерційного інституту. По-перше, він остаточно був одержавлений та підпорядкований Народному комісаріату освіти УСРР. По-друге, змінено його назву: в липні 1920 р. він був перейменований на Інститут соціально-економічних наук, а з 24 вересня 1920 р. – на Київський інститут народного господарства. Одночасно почалися планомірні "чистки" професорсько-викладацького складу та академічні перевірки серед студентського контингенту. Як наслідок виш змінився до невпізнання. Було значно порушено сформовані у попередні роки традиції та систему освітнього та й наукового процесу в ньому. Тож це була вже зовсім інша сторінка історії цього навчального закладу.

Таким чином, дане дослідження дозволяє систематизувати наявну джерельну та історіографічну базу, що стосується справи реконструкції ректорського корпусу Київського комерційного інституту, а також повести подальші наукові дослідження з метою доповнення вже відомої інформації, а також виявлення документів щодо Є.Д.Сташевського та Дубяньського, що дозволить завершити цілісну реконструкцію ректорського корпусу цього вишу. В першу чергу дане дослідження прислужиться більш повному вивченню історії Київського комерційного інституту. Поряд із цим воно буде корисним і для розробки інтелектуальної історії України початку ХХ ст., сприятиме кращому поясненню впливу особистості керівника на загальний характер розвитку окремих навчальних закладів, і допоможе продовжувати дослідження з питання впливу окремої особи на історичний розвиток у більш широких межах.

Література

1. Кобченко К. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів. – К. : МП Леся, 2007. – С. 95–102 ; Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві

(друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87–92 ; Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К. : Знання-Прес, 2002. – С. 418 ; Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – М. : Росспэн, 1999. – 394 с.

2. Чуткий А. Київський комерційний інститут: історія заснування / А. Чуткий // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007.

Т. 15. – 2007. – С. 131–136.

3. Держаний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 153, оп. 8, спр. 2 ; ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 69–70.

4. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 74.

5. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 58 ; ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 55.

6. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 30, арк. 34 зв.

7. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 149, арк. 11.

8. Див.: Киштымов А. "Народное хозяйство Белоруссии. 1861–1914 гг." М.В.Довнар-Запольского: новое прочтение и запоздалая рецензия / А. Киштымов // Четвертые международные Довнаровские чтения. – Гомель, 2004. – Ч. 1. – С. 186–201; Лебедзева В. М.В.Доунар-Запольскы и Савецкая Беларусь // Шостыя міжнародныя Доунараускія чытанні. – Гомель, 2008. – Ч. 1. – С. 62–81], а Є.Д.Сташевського – у монархічних симпатіях (і між іншим, було репресовано 1938 р.) [Див.: Alma mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. матеріали, документи, спогади / [упоряд. : В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К. : Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 140–191 ; Чуткий А. І. Завершуючи реконструкцію ректорської галереї нашого університету (чотири невідомі ректори нашого вузу) / А. І. Чуткий // Економіст. – 2009. – № 5–7. – С. 9.

9. Бовкун І. К. Ректори КНЕУ (1906 – 2006) / І. К. Бовкун, Т. В. Куриленко, Н. Є. Павловська // Вчені записки. Спеціальний випуск. – К., 2006. – С. 4–7.

10. Бібліографію по Довнар-Запольському див. у збірниках Міжнародних Довнарівських читань (Гомель, 2000–2008) та у довіднику: Мітрафан Віктаровіч Доунар-Запольскі : [бібліографічний паказальнік] / [уклад. : В. М. Лебедзева і інш.]. – Мн. : БелНДІДАС, 2007. – 168 с. ; Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927) / В. А. Вергунов / УААН, ДНСГБ, Укр. держ. наслідна інспекція. – К. : Аграрна наука, 2007. – 180 с. ; Alma mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. матеріали, документи, спогади / [упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К. : Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 140–191; Антонюк С. Н. Академік Орженцький Р. М. – представник Київської економічної школи / С. Н. Антонюк // Вчені записки. Спеціальний випуск. – К., 2006. – С. 41–47; Птуха М. Академік Р.М. Орженцький / М. Птуха. – К., 1923.

11. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 67, 344 ; ф. 16, оп. 1, спр. 52.

12. ДАК, ф. 153, ф. 871.
13. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 1–2, 9.
14. Там само, арк. 55.
15. ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 222–222 зв.
16. ДАК, ф. 153, оп. 1, спр. 10 ; Там само, оп. 8, спр. 1091 ; Там само, оп. 10, спр. 10.
17. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 125.
18. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 1–3, 72–73; ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 76.
19. ДАК, ф. 229, оп. 1, спр. 12, арк. 1 зв.
20. ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 205.
21. Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927) / В. А. Вергунов / УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннева інспекція. – К. : Аграрна наука, 2007. – С. 109.
22. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 344, арк. 14 зв.
23. ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 49.
24. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 67, арк. 11 зв.
25. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 30, арк. 34.
26. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 67, арк. 11.
27. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 76.
28. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1154, 1596.
29. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 67, арк. 190.
30. Див.: *Alma mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади / [упоряд. : В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К. : Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 140–191.*
31. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1596, арк. 197.
32. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 30, арк. 34 зв.
33. Птуха М. Академік Р.М. Орженцький / М. Птуха. – К., 1923. – С. 3.
34. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 30, арк. 34 зв.
35. Там само, арк. 34, 36.

УДК 94(477):368 "1919/1929"

О.А.Мельничук

**Організація соціального захисту населення УСРР у період непу:
відступ від доктринальних принципів
чи пристосування до нових умов?**

У статті розкриваються передумови та причини запровадження соціального страхування як однієї з організаційно-правових форм соціального захисту населення в період непу, визначається його місце у комуністичній доктрині суспільного розвитку.

Ключові слова: військовий комунізм, нова економічна політика, соціальний захист, соціальне страхування.

В статті розкриваються передумови і причини введення соціального страхування як однієї з організаційно-правових форм соціальної захисту населення в період нєп, визначається його місце в комуністическій доктрині общественого розвитку.

Ключевые слова: военный коммунизм, новая экономическая политика, социальная защита, социальное страхование.

The premises open in article and reasons of the entering the social insurance as one of organizing-legal forms of social protection of the population at period NEP, is defined his(its) place in communist to doctrine of the public development.

Key words: military communism, new economic policy, social protection, social insurance.

У період військового комунізму провідною організаційно-правовою формою соціального захисту населення було соціальне забезпечення. У програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії (22 березня 1919 р.), проголошувалося прагнення проведення в законодавчому порядку "повного соціального забезпечення всіх трудящих, що не експлуатують чужої праці, від всіх видів втрати працездатності і – вперше в світі – від безробіття за рахунок наймачів і держави при повному самоврядуванні забезпечуваних і при широкій участі професійних спілок" [8, с. 91].

Таке рішення обґрунтовувалося сукупністю економічних умов періоду військового комунізму. Націоналізація промисловості в місті і система продрозкладки на селі передавали у розпорядження держави весь валовий продукт. На місце приватного підприємця приходила держава. Система загальної трудової повинності зобов'язувала всіх працювати на благо держави, яка у разі крайньої потреби забезпечувала соціальною допомогою. В нових умовах змінювалася і організаційна структура: замість самодіяльних страхових організацій створювався державний апарат соціального забезпечення. Принцип повного самоврядування застрахованих у своїх організаціях як політичної зброї проти колишніх підприємців і фабричної медицини втрачав свій зміст. Відповідно до нового комуністичного розуміння забезпечення держава за власним розсудом визначала коло осіб, які мали право на захист [18, с. 60].

Знецінення грошей і нестача продовольства порушували питання про натуралізацію соціальної допомоги. В період військового комунізму грошову винагороду замінюють продовольчими пайками, а у сфері соціального захисту грошові пенсії і допомоги – натуральним забезпеченням. Критикуючи буржуазний принцип забезпечення залежно від розміру заробітної плати, більшовики декларували шлях зрівняльного

забезпечення. На їх думку, соціальне забезпечення періоду військового комунізму мало стати прототипом того забезпечення непрацездатних за потребами, яке пануватиме в комуністичному суспільстві. Суттєва різниця визначалася тим, що "замість достатків епохи комунізму панувала убогість комунізму військового" [12, с. 241].

Однак вимушений перехід до непу, що супроводжувався частковою децентралізацією промисловості через розвиток її приватної сфери і торгівлі, переходом державних підприємств на госпрозрахунок, відмовою від загальної трудової повинності та збільшенням кількості осіб, що потребували соціальної допомоги, змусили радянську владу шукати нові форми соціального захисту населення.

Метою цієї статті є розкриття передумов та причин запровадження соціального страхування як однієї з організаційно-правових форм соціального захисту населення в період непу та визначення його місця у більшовицькій доктрині суспільного розвитку.

У радянській історіографії проблема функціонування соціального страхування в період непу не отримала належного висвітлення. Зосереджуючись повністю на обґрунтуванні тези про покращання матеріального добробуту робітничого класу, дослідники не ставили своїм завданням розкриття функціональних ознак системи соцстраху, характеристику діяльності її органів. Виняток складає брошура Є.І.Родіонової [16], в якій подано нариси з історії соціального страхування в СРСР. Оскільки вказане видання готувалося як навчальний посібник для лікарів, основна увага акцентувалася на медичному страхуванні. Інший вид – страхування безробіття – вивчався Л.С.Рогачевською [15] у контексті заходів щодо боротьби із безробіттям у СРСР 1917–1930-х рр.

Розрив із тоталітарним минулим і становлення незалежної української держави відкрили перед дослідниками нові можливості для вивчення її історії в радянські часи. В цей час з'являються праці, в яких науковці неупереджено, з нових концептуальних позицій намагаються розглядати актуальні проблеми соціальної історії. Так, у роботі В.Г.Шарпатога [24] детально простежується участь наркомату соціального забезпечення УСРР у формуванні системи соцстраху, розкривається її організаційна структура в установчий період. Місце інституту соціального у повсякденному житті українських робітників в умовах непу висвітлено у статті О.М.Мовчан [14]. Автором статті проведено комплексне дослідження діяльності органів соціального страхування в радянській Україні. У монографії [13], що вийшла друком у 2009 р. висвітлюються процеси зародження, становлення та функціонування радянської системи соціального страхування як організаційно-правової форми соціального захисту робітників і службовців.

Початок соціального страхування на території України було покладено декретом РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. Перед цим питання обговорювалося на VI конференції КП(б)У. Виступаючи з доповіддю про звіт уряду, Х.Раковський акцентував увагу на поглибленні соціальної нерівності в умовах непу та необхідності більш серйозного підходу до соціального захисту трудящих. "Пережитий нами період зрівняльного комунізму створював, вичерпуючи ресурси, загальну убогість. Але в розподілі він запроваджував принцип, який був прийнятним для мас – принцип зрівнялівки. Неп створює та посилює соціальну нерівність... Питання про всі види страхування повинно і вже встало перед нами не в тій формі, абстрактній чи ілюзорно пустій, в якій воно раніше існувало, коли собез, позбавлений засобів, давав смішні пайки з декількох тисяч карбованців на місяць. Ні, воно постало перед нами як конкретне питання" [21, арк. 13]. Х.Раковський повідомив делегатів про розроблений комісією ЦК РКП(б) Декрет про соціальне страхування, який має бути запроваджений в Україні [21, арк. 14]. У резолюції конференції підтверджувалася необхідність запровадження страхування робітників від нещасних випадків та професійних хвороб [9, с. 186].

Більш предметно питання про соціальне страхування розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 12 травня 1922 р., на якому з доповіддю виступив нарком соціального забезпечення І.Корнеєв. Було прийнято рішення про запровадження в Україні всіх страхових декретів, прийнятих у РСФРР [23, арк. 82 зв.]. Рішення Політбюро було схвалено на травневому (22–24 травня 1922 р.) Пленумі ЦК КП(б)У [22, арк. 72 зв.]. Для організаційного забезпечення запровадження соціального страхування на засіданні Політбюро 29 червня 1922 р. було створено спеціальну комісію у складі Х.Раковського, Д.Мануїльського, М.Скрипника, І.Корнеєва, які мали детально вивчити питання про соціальне страхування та доповісти на наступному засіданні 4 липня [23, арк. 101]. Загалом протягом 1922 р. питання про соціальне страхування в Україні 8 разів заслуховувалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. При обговоренні всіх найважливіших питань остаточне рішення завжди залишалося за ЦК РКП(б).

Соціальне страхування, що запроваджувалося в період непу, за змістом суттєво відрізнялося від того, що було проголошене з приходом більшовиків до влади. Тепер соціально-страхове законодавство мало особливості, запозичені від системи соціального забезпечення. Забезпечення вже не залежало від факту страхування, сплати внесків, а обумовлювалося ступенем потреби в забезпеченні та класовим принципом. У радянському соціальному страхуванні періоду непу для отримання забезпечення недостатньо було факту належності до застрахованих, потрібно було довести також відсутність доходів від

господарства та промислу. З іншого боку, несплата страхових внесків підприємцями не позбавляла працівників за наймом передбачених законом видів забезпечення. Сплата внесків покладалася на підприємства та установи, при цьому для приватного сектору встановлювалися підвищені їх розміри [18, с. 63].

Роз'яснюючи важливість класового підходу в соціальному страхуванні, ЦК КП(б)У в одному з директивних листів, визначаючи основну відмінність соціального страхування від соціального забезпечення, зазначав: "У соціальному страхуванні більш яскраво виражений класовий характер, воно поширюється лише на працюючих за договором особистого найму. Яскравою характеристикою такого договору є власна залежність від наймача" [20, арк. 47]. Таким чином, намагання зберегти пролетаріат як свою соціальну опору в ринкових умовах через посилення класових протиріч було основним політичним завданням соціального страхування в умовах непу.

Головним документом, який відображав лінію партії щодо соціального страхування в умовах непу, були тези, затверджені ЦК РКП(б) 4 вересня 1922 р. У них вказувалося на необхідність переходу до соціального страхування, як "необхідної умови відродження промисловості та залучення робітничих мас до боротьби з прогулами та фіктивними захворюваннями" [17, с. 6].

Посилаючись на складне економічне становище в країні та акцентуючи увагу на забезпеченні, в першу чергу, робітників, від яких залежало відродження промисловості, керівництво РКП(б) проголосувало деякі обмеження у проведенні соціального страхування. Зокрема, влада відмовлялася від страхування старості та забезпечення інвалідності з низькою втратою працездатності. Окрім того, встановлювався високий робітничий стаж для страхування інвалідності та безробітних із низькою кваліфікацією. В окремих випадках допускалося зниження допомог з тимчасової втрати працездатності. Усі обмеження визнавалися тимчасовими і мали бути скасовані з відродженням промисловості та покращанням господарського становища. Соціальне страхування при цьому визнавалося необхідною умовою оздоровлення промисловості, оскільки зацікавлювало широкі верстви працюючих у боротьбі за "соціалістичне ставлення до праці" [3, с. 23]. Як виправдання зазначалося, що радянське страхове законодавство на даній стадії дає робітникам відносно більше, ніж законодавство капіталістичних країн, царського та меншовицько-есерівського Тимчасового уряду. Для підтвердження проголошувалося звільнення застрахованих від сплати внесків, позбавлення підприємців права брати участь у страхових органах та об'єднання страховими органами всіх видів страхування [4, с. 34].

Таким чином, у тезах РКП(б) було викладено основні принципи побудови та організації соціального страхування. Основний акцент робився на те, що в умовах диктатури пролетаріату страхування не може бути незалежним від органів пролетарської влади. Об'єднання соціального страхування в державних органах соцзабезу, на думку більшовиків, забезпечувало єдність керівництва всіма видами соціального страхування, гарантувало стабільне становище фондів страхування та максимальну економію їх витрат. Така економія досягалася встановленням єдиного запасного фонду з усіх видів страхування, скороченням організаційних витрат і недопущенням подвійного забезпечення. Для безпосереднього запровадження в життя соціального страхування пропонувалося організовувати страхові каси, підпорядковані НКЗ та контрольовані профспілками, яким відводилася роль "організатора та ідейного керівника страхових організацій". На профспілки покладалося формування складу страхових органів шляхом виборів членів комітетів кас на загальносоюзних чи спеціально скликаних профспілками конференціях. Між страховими органами і органами охорони здоров'я мала бути встановлена тісна співпраця шляхом активної участі страхових органів у розробці та реалізації плану організації медичної допомоги застрахованим та обслуговуванні застрахованих лікувальними установами. Робота страхових кас та страхових управлінь із тарифікації підприємств мала проводитися спільно з органами охорони праці, що сприяло зменшенню витрат на страхування [4, с. 35].

Викладені в тезах РКП(б) основні положення з організації соціального страхування визначали його місце у загальній системі державних та профспілкових органів. Запорука успіху соціального страхування вбачалася в рішучій протидії ідеї незалежності страхових органів від органів пролетарської диктатури, яку проповідували меншовики, свідомій участі робітників у роботі страхових кас. Обіжником ЦК РКП(б) "Про кампанію соціального страхування" від 3 вересня 1922 р. перед місцевими партійними організаціями ставилися завдання із залучення робітничих мас у роботу із соціального страхування. З цією метою пропонувалося розпочати широку агітаційну кампанію з ознайомлення робітничих мас із змістом радянського соціального страхування, проводячи порівняльний аналіз із законодавством європейських країн, царської Росії та тимчасового уряду. Для розгортання пропаганди пропонувалося висвітлення в періодичній пресі найбільш актуальних питань соціального страхування: принципів виборів у страхові каси; зв'язків кас із профспілками та органами соцзабезу. Обіжник містив вказівку про введення в радпартшколах курсу соціального страхування. Питання соціального страхування виносилися на порядок денний партійних і делегатських зборів робітників. Партійним органам на місцях висувалося завдання протидіяти спробам меншовиків потрапити у страхові установи, всіляко розвінчуючи їх "зрадливу тактику". 3

організаційних заходів пропонувалося взяти на облік всіх відповідальних, у тому числі і колишніх працівників страхових органів з метою використання їх для агітаційної діяльності та для роботи у страхових органах. Особлива увага акцентувалася на дотриманні партійними органами класового принципу побудови страхових органів. Організаційну роботу планувалося завершити до кінця жовтня 1922 р. [4, с. 36–37].

За постановою ВУЦВК від 15 січня 1923 р. всі функції із соціального страхування в Україні переходили від Наркомсоцзабезу до Уповноваженого Народного комісаріату праці (УпНКП) [7, ст. 53]. З цього часу, власне, й розпочинається частковий відхід системи соціального страхування від собезвіських принципів соціального забезпечення та її активне становлення. Період 1923–1929 рр. характеризується інтенсивною правотворчістю у сфері соціального страхування. При цьому завданням радянсько-партійного керівництва була спроба забезпечити дотримання класового принципу соціального захисту населення. В нормативних актах того часу декларувалося поширення соціального страхування на всіх осіб найманої праці, незалежно від форм власності підприємств, характеру, тривалості і способів оплати праці. В той же час законодавець чітко визначав категорії працівників, на яких соціальне страхування не поширювалося [10, с. 36].

Позитивні зрушення у розвитку соціального страхування наприкінці 1920-х рр. аж ніяк не підтверджували серйозності намірів більшовиків щодо його подальшого функціонування. Як і неп, соціальне страхування у більшовицькій доктрині було явищем тимчасовим. Колишній народний комісар соціального забезпечення РСФРР Б.Мілютин у 1927 р. писав: "Соціальне страхування як система забезпечення має відмерти разом із закінченням перехідного періоду, причому цей процес повинен був розвиватися поступово, у міру зміни форм господарчого життя країни" [19, с. 48].

Курс на реалізацію вказаних принципів був узятий одночасно із згортанням непу. Визначаючи чергові завдання у сфері страхування робітників, Б.Любимов, один із партійних функціонерів з цього приводу зазначав: "Період соціалістичного наступу, період соціалізму, в який вступила наша держава, докорінним чином змінює завдання соціального страхування, розширює його базу і змушує переглянути у світлі нових фактів всю систему соціального страхування, створену нами за роки непу та пристосовану до часткового збереження приватно-капіталістичних відносин. Соцстрах у період соціалістичного наступу повинен бути опорою робітничого класу і служити йому в боротьбі за соціалістичну перебудову суспільства" [11, с. 18]. Таким чином, у реконструктивний період соціальному страхуванню відводилася роль стимулювального фактора у забезпеченні соціалістичного наступу. Відповідно до цього, соцстрах усю свою роботу акцентував на виробничих функціях, спрямовуючи всі заходи на забезпечення

ефективності виробництва, підвищення продуктивності праці, зміцнення індустріальної бази.

Із вступом до соціалізму, на переконання більшовиків, соціальне страхування із системи переважно індивідуального грошового забезпечення пролетаріату, із системи, пристосованої для здійснення захисних функцій, мало перерости в систему заходів фінансування оздоровлення робітничого класу і соціалістичної реконструкції його побуту. Ці завдання були визнані пріоритетними в умовах індустріалізації країни та соціалістичної перебудови сільського господарства [2, с. 8]. У зв'язку з цим правлячою партією був гостро розкритикований проект першого п'ятирічного плану, який передбачав збільшення витрат на надання допомог застрахованим.

Подальші завдання для страхових органів вбачалися у проведенні більш чіткої класової лінії із забезпечення пролетарських кадрів, а також здійсненні ряду заходів із переходу від грошових та індивідуальних до трудових та колективних видів допомоги. Пропагуючи інтенсифікацію праці в умовах соціалістичного наступу, державна партія різко засудила необґрунтовані пропуски через хворобу та відмови без поважних причин від запропонованої роботи як негативні явища, що завдавали істотну шкоду соціалістичному виробництву, та закликала керівництво соцстраху переглянути існуючу систему виплати допомог із тимчасової непрацездатності, безробіття, інвалідності та медичної допомоги [1, с. 3]. Страховим органам на місцях пропонувалося посилити лікарський контроль та боротьбу із "симулянством та членушкодженням"; не видавати допомогу із безробіття "вихідцям із дрібнобуржуазного середовища" та особам, що відмовлялися від запропонованої роботи; організувати кращий контроль за використанням фонду медичної допомоги [5, арк. 14]. Для більш чіткого проведення класової лінії ставилося завдання із покращення та зміцнення страхового апарату. Для цього при вишах і промислово-економічних інститутах засновувалися кафедри та цикли соціального страхування, розширювалася мережа курсів для підготовки та перепідготовки страхових працівників, запроваджувалася в практику контрактація студентів вишів [6, с. 589–590].

Таким чином, визначаючи роль і місце соціального страхування у більшовицькій доктрині суспільного розвитку, можемо стверджувати, що перехід до вказаної організаційно-правової форми соціального захисту робітників та службовців в умовах непу був вимушеним кроком. Головним завданням пристосованого до нових умов "буржуазного інституту" було прагнення більшовиків не допустити декласування пролетаріату в умовах ринкової економіки. Із згоранням непу та відновленням комуністичного штурму в кінці 20-х – на початку 30-х рр. соціальне страхування втрачає свої захисні функції та перетворюється на систему матеріально-побутового забезпечення робітників провідних галузей економіки в умовах соціалістичного наступу.

Література

1. Алуф А. Социальное страхование на службу индустриализации / А. Алуф // Вопросы страхования. – 1930. – № 32. – С. 3–5.
2. Барит А. Задания соцстраха из вступлением в социализм // Вопросы страхования / А. Барит, Б. Милютин. – 1931. – № 34–35. – С. 7–8.
3. Барит А. В. Основные принципы социального страхования : лекции / А. В. Барит, Б. Милютин. – М. ; Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – 88 с.
4. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании : сборник документов / [подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский]. – М. : Профиздат, 1940. – 112 с.
5. Державний архів Вінницької області (ДАВО), ф. Р. 155, оп. 2, спр. 2.
6. Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам. – М. : Профиздат, 1931. – 628 с.
7. Збірник узаконень УСРР. – 1923. – № 4.
8. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971) : переклад з дев'ятого російського видання. – К. : Політвидав України, 1978.
Т. 2. – 1978. – 574 с.
9. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України, 1976.
Т. 1 : 1918–1941. – 1976. – 1062 с.
10. Котов В. А. Соцстрах в социалистическом строительстве / В. А. Котов. – М. : Профиздат, 1953. – 56 с.
11. Любимов Б. Против оппортунистических и буржуазных теорий / Б. Любимов // Вопросы страхования. – 1931. – № 36. – С. 18–20.
12. Материалы по истории социального страхования. Сборник первый. – М. : Вопросы труда, 1928. – 384 с.
13. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. XX ст.) / О. А. Мельничук. – Вінниця : Едельвейс і К, 2009. – 372 с.
14. Мовчан О. М. Соціальне страхування робітників УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) / О. М. Мовчан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія "Історія". – 2009.
Вип. 2. – 2009. – С. 105–116.
15. Рогачевская Л. С. Ликвидация безработицы в СССР 1917–1930 гг. / Л. С. Рогачевская. – М. : Наука, 1973. – 382 с.
16. Родионова Е. И. История социального страхования в СССР : Учебное пособие для врачей / [под ред. Н.А. Виноградова]. – М. : Профиздат, 1966.
Вып. 1. – 1966. – 34 с.
17. Тезисы о социальном страховании, утвержденные ЦК РКП 4.IX.1922 г. // Вопросы страхования. – 1922. – № 1. – С. 6–8.
18. Теттенборн З. Р. Советское социальное страхование / З. Р. Теттенборн. – Л. : Тип им. Гуттенберга, 1926. – 139 с.

19. Трефилов И. М. Страховик : справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным / И. М. Трефилов. – [2-е изд.]. – М. : Вопросы труда, 1927. – 428 с.
20. ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 1338.
21. ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 59.
22. ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 91.
23. ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 29.
24. Шарпаций В. Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.) / В. Г. Шарпаций. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 268 с.

УДК 94(477.7):31

В.М.Константінова

**Розвиток шляхів сполучення і транспорту як складова
урбанізаційних процесів на Півдні України
другої половини ХІХ – початку ХХ ст.**

Стаття присвячена аналізу взаємозв'язків між розвитком шляхів сполучення і транспорту та урбанізаційними процесами в південно-українському регіоні 1861–1904 рр. Розбудова транспортної сфери розглянута як важлива складова і в той же час доволі чітко відображення в цілому модернізаційних процесів, які мали місце на Півдні України.

Ключові слова: шляхи сполучення, транспорт, урбанізація, Південна Україна.

Статья посвящена анализу взаимосвязей между развитием путей сообщения и транспорта и урбанизационными процессами в южно-украинском регионе 1861–1904 гг. Расширение транспортной сферы рассматривается как важная составляющая и в то же время довольно четкое отображение в целом модернизационных процессов, имевших место на Юге Украины.

Ключевые слова: пути сообщения, транспорт, урбанизация, Южная Украина.

The article is devoted to the analysis of interrelations between development of lines of communication and transport and urban processes in the South Ukrainian region of 1861–1904 years. Expansion of the transport sphere is considered as an important component, and at the same time quite clearly display of the urban processes in the whole, which were taking place in the South of Ukraine.

Key words: lines of communication, transport, urbanization, Southern Ukraine.

Зміна ролі міських поселень у господарському розвитку Південної України найтіснішим чином була пов'язана з розбудовою шляхів сполучення в регіоні, які доцільно розглядати як складову загальноімперської, а в деяких аспектах – і світової транспортної мережі, що формувалася. Попри доволі розлогу історіографію окремих видів шляхів сполучення в регіоні, під кутом зору, заявленим у тематиці нашої розвідки, проблема досі розглядалася лише побіжно. Тож метою нашої статті і є простеження взаємозв'язку розвитку шляхів сполучення і транспорту та урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні 1861–1904 рр.

Знаковою характеристикою цікавого нам періоду стало бурхливе зростання залізничної мережі.

Певним індикатором такого зростання служить рівень тієї уваги, який приділявся будівництву залізниць законодавчою владою, що простежений нами за матеріалами Повного Зібрання. Зокрема, в період з 19 лютого 1861 р. до 15 червня 1870 р. побачили світ 27 узакошень щодо залізниць на території Південної України, з 16 червня 1870 р. до 28 лютого 1881 р. – 32, з 1 березня 1881 р. до 10 червня 1892 р. – 47, з 11 червня 1892 р. до 31 грудня 1904 р. – аж 121 узаконення. Серед аспектів, стосовно яких з'явилося найбільше законодавчих документів, назвемо відчуження земель під залізниці та залізничні станції (87 узакошень), утворення та діяльність товариств із прокладення та експлуатації залізниць (41), безпосередньо прокладення та експлуатацію залізниць (35), організацію перевезення залізницями речей та пошти (15), викуп залізниць державою (5).

Не зупиняючись на динаміці розбудови залізничної мережі Півдня, що вже знайшла докладне викладення в історіографії, приділимо увагу ряду моментів, принципово важливих при вивченні урбанізаційних процесів.

Ми не можемо погодитись із тезою в цілому доволі глибокої і продуманої монографії І.В.Довжука про те, що конфігурація залізниць в Україні визначалася, передусім, військово-стратегічними міркуваннями імперського уряду, який не цікавили потреби місцевого економічного життя [11, с. 4].

У цьому плані заслуговує на увагу висновок Лінднера Райнера, що будівництво залізниць і мостів аж ніяк не було інструментом імперських територіальних амбіцій, який насаджувався "згори" [22, с. 300].

Не будучи великою прихильницею методу "заперечення одного авторитету посиланням на іншого", для аргументації нашої незгоди з позицією І.В. Довжука звернемо увагу на два аспекти.

По-перше, сама практика прокладання залізничних гілок на Півдні демонструвала зростаючу роль економічного, а не військово-стратегіч-

ного фактору в цьому процесі, і прокладання залізниць до промислових поселень Донбасу – яскравий тому приклад (при цьому ми аж ніяк не заперечуємо зв'язок економічних і військово-стратегічних інтересів милітаризованої Російської імперії).

По-друге, міські громади не залишались осторонь обговорення питання про напрямок прокладення залізниць. Більше того, як свідчать і матеріали місцевої та регіональної преси, і документи органів міського самоврядування чи не більшості міст Півдня, сама міська історія другої половини XIX – початку XX ст. певною мірою може розглядатися саме як історія боротьби навколо відповідного питання. Зокрема, досить показовим образчиком тієї полеміки, що іноді доходила до справжньої "інформативної війни", яка супроводжувала, а точніше, передувала прокладенню тієї чи іншої залізничної гілки територією Південної України, служать систематизовані і видані нами публікації "Одеського Вісника" щодо Бердянська 1861–1893 рр. [14, с. 360; 20, с. 339].

Причина ж такої небайдужості городян до питання залізничного будівництва цілком очевидна – від того, чи пройде залізниця через конкретний населений пункт великою мірою залежали перспективи економічного (та й не тільки) розвитку останнього. В цікавий нам період в багатьох відношеннях деградував Перекоп, значною мірою – і через його "обійденість" залізницею з материка в Крим. Натомість міста, через які залізниця пройшла, стрімко розвивалися. Показовим є формулювання, вжите купцями та промисловцями Олександрівська у 1902 р. у клопотанні до міського голови про відкриття в місті відділення Державного банку: "До 1873 року, тобто до будівництва Лозово-Севастопольської залізниці, Олександрівськ був незначним городком з населенням в 6000 душ, в якому не було жодного фабричного підприємства, торгівля була в зародковому стані, рух по Дніпру був самий мізерний" [4].

При вирішенні питання про напрямок прокладення залізниці офіційний Петербург цікавився думкою місцевих органів самоврядування. Була здійснена і спроба впорядкування подання відповідних клопотань: у 1899 р. губернські і повітові земські управи, міські управи і старости через губернські правління одержали циркуляр, у якому повідомлялося, що при розгляді в спеціальній комісії Міністерства фінансів справ про будівництво нових залізниць, а також при їх обговоренні в інженерній раді Міністерства шляхів сполучення нерідко викликані для з'ясування місцевих обставин представники самоврядування висловлюють думки і клопотання, невідомі присутнім у цих комісії та інженерній раді представникам Міністерства внутрішніх справ. Тож, зокрема, Херсонський віце губернатор розпорядився, аби відтепер земські і міські заклади передавали через губернське керівництво всі

наявні у них відомості в господарській департамент Міністерства внутрішніх справ [5, арк. 10–10 зв.].

Для характеристики урбанізаційних процесів украї важливо, що розгортання залізниць служило потужним фактором урбанізації регіону в цілому, а не лише економічного розвитку безпосередньо міст. Такі населені пункти несільськогосподарського спрямування, як залізничні станції, ставали центрами економічного життя округи, оскільки саме до них спрямовувалися товаропотоки (навіть певною недооцінкою можна вважати тезу про те, що з проведенням "Бердянської залізниці" навколо залізничних станцій утворилися райони притягіння до неї хлібних потоків діаметром 15–20 верст [3, арк. 42–42 зв.]). Саме прокладання залізниці через той чи інший повіт служило формуванню важливого каналу зв'язку населення останнього з навколишнім світом, передусім із містами, що, у свою чергу, сприяло поширенню міського образу життя. Якщо підсумовувати, маємо констатувати, що завдяки залізницям місто ставало "ближчим" до села, хоча ми аж ніяк не схильні переоцінювати масштаби такого "зближення".

Симптоматично, що переваги, які дають залізниці, чудово усвідомлювали не тільки городяни, а й мешканці сільської місцевості, у тому числі – і землевласники.

Заслуговує на увагу висновок Л.Г.Мельника про те, що головним результатом технічного перевороту на транспорті, який мав місце у 1860–1890-х рр., стало утворення залізницями, річковим і морським (каботажним) пароплаванням "єдиної механічної транспортної мережі" України, внаслідок чого виникли транспортні вузли, в яких сходилися різні шляхи сполучення (Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Олександрівськ, Маріуполь, Херсон та інші). Сам "механічний транспорт", тобто залізниці і пароплави, сприяв прискоренню та поглибленню технічної революції, викликав до життя ряд галузей важкої індустрії (виробництво рейок, транспортне машинобудування тощо) [17, с. 33]. Висновок у цілому слушний, хоча виникає сумнів щодо доцільності включення в перелік транспортних вузлів Херсона. Адже дослідження, а отже, і висновки Л.Г.Мельника стосуються 60-х – початку 90-х рр. XIX ст., тоді як залізниця пройшла через Херсон лише на початку XX ст., хоча боротьба навколо відповідного питання почалася ще з 1870-х рр. [18, с. 277–294]. Тож Херсон до 1907 р. залишався важливим центром водного, але не залізничного сполучення, тоді як усі інші перелічені міста насправді були транспортними вузлами, де перетиналися водні та залізничні шляхи.

Така комбінація була вельми бажаною фактично для кожного міста-порту.

З огляду на значення залізниць цілком зрозуміле те незадоволення мешканців Севастополя, який був "незаслужено обділений" проведенням до нього залізниці на користь Азовських портів (Таганрогу), що, на думку севастопольців, переслідувало особисті інтереси деяких можновладців і було безглуздим, оскільки порти цього "озера" чи не на півроку замерзають [19, с. 199–203].

Зрозумілі і мотиви клопотання уповноважених Херсонської міської думи перед головою Ради Міністрів, які просили відхилити клопотання Фальц-Фейна і Скадовського про прокладення залізниці до Скадовського порту, що могло відтягнути товаропотоки від Херсона [7, арк. 5–6 зв.].

Що ж стосується безпосередньо водного сполучення в регіоні, то в його розвитку ще більше, ніж у перипетіях розбудови залізничної мережі, відбилися складності переходу імперії до індустріального суспільства, пов'язані з розгортанням модернізаційних процесів у межах старих політичних і суспільних структур, в умовах збереження поліцейсько-авторитарного режиму; з прагненням держави тримати під цілковитим контролем розвиток економіки; з непослідовністю і незавершеністю реформ; нарешті, з недостатньою розвиненістю внутрішнього ринку і перманентним браком капіталів [24, с. 16–17; 25, с. 16–17].

Ці складності певною мірою відбилися і в законодавстві, що регулювало експлуатацію водних шляхів сполучення Південної України (у Повному Зібранні нами виявлено 47 узакошень щодо пароплавств і товариств, які займалися водними перевезеннями в регіоні; 19 узакошень щодо ліній водного сполучення в регіоні та зв'язків портів Півдня з іншими портами; 25 – стосовно суден південноукраїнських портів Чорного та Азовського морів).

Серед важливих проблем, пов'язаних із розвитком водного сполучення в регіоні, дослідники звертають увагу на його значно меншу державну підтримку порівняно з тією підтримкою, що надавалася розвитку залізниць, на суперечливість поєднання протекціоністських заходів щодо малого каботажу і відсутності відповідних обмежень щодо великого каботажу і тим більше – "далекого плавання", на недостатню продуманість митної політики, що суттєво впливала на економічне благополуччя портів, на недоліки річкових комунікацій тощо [13, с. 16–18; 15, с. 75]. Одночасно звертається увага і на ряд досягнень південноукраїнського регіону у відповідній галузі, зокрема на те, що до середини 80-х рр. XIX ст. пароплави вже практично витіснили вітрильники із закордонного плавання; що за темпами технічного перевороту Чорноморсько-Азовський торговий флот помітно випереджав інші басейни імперії, так само як стрімкими темпами розвитку парового флоту позначилось і судноплавство ріками регіону [13, с. 18–19; 12, с. 25–26]; на те, що зростання інтенсивності річкового судноплавства

було сталим фактором зростання товарообігу та пасажироперевезень [22, с. 307]; нарешті, на те, що чорноморські і азоровські порти спрямували лівобережну і правобережну торгівлю, яка до того була зорієнтована відповідно на Росію і Польщу, в одному, південному напрямку, що було вирішальним кроком до економічної інтеграції українських земель; через ці ж порти економіка України включилася у міжнародний розподіл праці [16, с. 155; 23, с. 31].

Ми ж наголосимо на обставині, принципово важливій для розуміння специфіки саме урбанізаційних процесів: центрами морського мореплавства на Півдні України в абсолютній більшості були офіційні міста і лише як виключення – населені пункти, які ще не мали такого статусу (йдеться, зокрема, про Скадовськ). У той же час ми не можемо зробити такого узагальнення щодо ролі офіційних міст у розвитку річкового сполучення. Тут у утриманні пристаней, суден помітною була роль поселень з іншим статусом. Між іншим, це уможливлювало виконання річковою мережею функції каналу взаємин "село – місто". В цьому плані показовим було укладення договорів між Херсонською міською управою і Голопристанською сільською громадою про здачу селянам в оренду частини міської пристані Херсона для швартування там їх пароплавів, а також про здачу в оренду місту частини пристані в Голій Пристані для швартування суден, що курсують між цим населеним пунктом та Херсоном [18, с. 61–69].

Маємо підстави стверджувати, що в період, який нас цікавить, прокладання та модернізація сухопутних шляхів на півдні України відігравали порівняно з розбудовою залізничної мережі другорядне значення. Певною мірою це відбилось і в матеріалах Повного Зібрання, де за період з 19 лютого 1861 р. до 15 червня 1870 р. нами виявлено лише 2 узаконення щодо сухопутних шляхів сполучення на території Південної України (обидва стосуються Сімферопольського шосе), з 16 червня 1870 р. до 28 лютого 1881 р. – 5 (також переважно щодо кримських шосейних доріг), з 1 березня 1881 р. до 10 червня 1892 р. – 3, з 11 червня 1892 р. до 31 грудня 1904 р. – 3 законодавчі документи. Попри це, ми вважаємо неприпустимим ігнорування ролі сухопутних шляхів у розвитку міст.

Безумовно, стан шляхів Південної України впродовж усього періоду, який нас цікавить, мав би бути кращим, що негативно відбивалося на багатьох аспектах життя навіть тих міських поселень регіону, які мали вихід до водних шляхів сполучення, не кажучи вже про населені пункти, що знаходилися далеко від водних шляхів і залізниць. Досить показовими є кореспонденції газети "Юр" від 26 лютого і 13 листопада 1903 р. щодо міста Берислава: "Нарешті відкрилась навігація, і бериславцям видалася давно очікувана можливість

подивитися на світ Божий, який за кілька зимових місяців геть був від нас відрізаний, й ті, кого невимолима доля змушувала здійснити подорож до Херсона, на відстань 70 вер. від нашого міста, мав би, про всяк випадок, залишити удома дружині духовний заповіт, бо у горезвісних омнібусах їхати було небезпечно" [10, с. 14]; "3 1-го листопада припинилося у нас доставка поштової кореспонденції на пароплавах РТПіТ, і ми пошту отримуємо лише 3 рази на тиждень, а якщо поштові коні де-небудь по дорозі зав'януть, то пошта отримується і раз на тиждень. Таким чином, з 1-го листопада на цілих 5 місяців ми геть відрізані від усього світу" [10, с. 72].

Про те, що ситуація в Бериславі не була чимось унікальним, свідчить вивчення публікацій бердянських кореспондентів "Одеського Вісника", які багато чого кажуть про специфіку "життя провінційного міста". Наведемо лише кілька цитат: "Зима – мертвий сезон для нашого міста: пароплавство припиняється, шляхи робляться неможливими, місто ізолюється від зовнішнього світу, діяльність припиняється, і громада засинає до нової навігації" [9, с. 3]; "Зимомо загалом, а особливо восени і навесні, коли настає бездоріжжя, всякі зносини із зовнішнім світом у нас припиняються; шлях робиться настільки поганим, що на проїзд від Бердянська до Мелітополя (відстань 110 верст) іноді треба витратити тиждень часу і заплатити за проїзд не менше 70 або 100 крб." [8, с. 3].

Заслугує на увагу спостереження, зроблене Юрієм Присяжнюком: "Відстані, що розділяли села, волості, регіони, були ще "надмірно великими", дороги – "надто довгими". Рішення міряти їх власними ногами виникали хіба що за крайньої господарської (матеріальної) чи лікувальної потреби". І попри це, за офіційними даними, у першій половині 1890-х рр. близько 450 тис. селян лівобережних та правобережних губерній щорічно ходили на сезонні роботи, передусім – до Південної України [21, с. 143–144].

Разом із тим за недостатньої розгалуженості залізниць саме ці сухопутні шляхи сполучення відігравали важливу роль транспортних артерій регіону, які з'єднували порти із внутрішніми районами.

І ці шляхи сполучення згодом зазнали впливу модернізаційних процесів: поряд із диліжансами [2, арк. 9], омнібусами і каретами [1, арк. 151–151 зв.] на міжміських шляхах стали з'являтися і автомобілі. Зокрема, у вересні 1904 р. як експеримент Херсонський губернатор дозволив підданому Великої Британії організувати автомобільне сполучення між Херсоном, Миколаєвом і Одесою [6, арк. 10–10 зв].

Важливим аспектом розвитку сухопутних шляхів у регіоні було влаштування й утримання мостів і переправ, які сприяли покращанню регіонального та міжміського сполучення і пожвавленню економічної

діяльності місцевостей, розташованих уздовж річок [22, с. 307]. Між іншим, саме спорудження й утримання мостів і переправ, як і облаштування шляхів, було однією зі сфер взаємин сільського населення і городян.

Таким чином, транспортна сфера, яка поряд із промисловістю, торгівлею, фінансами, сільським господарством, слідом за Б.М.Мироновим, розглядалася як та функція, що "виправдовує буття міста", оскільки спрямована на зовні, на зв'язок із зовнішнім для міста світом, стала і важливою складовою, і в той же час доволі чітким відображенням у цілому модернізаційних процесів, які мали місце на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. В еволюції шляхів сполучення і транспорту наочно виявлялася та зміна ролі міст у господарському розвитку Півдня, що відбувалась упродовж періоду, який нас цікавить. Перспектива ж подальших досліджень у цьому напрямку полягає у створенні комплексного дослідження з історії урбаністичних процесів на Півдні України.

Література

1. ДААРК, ф. 26, оп. 2, спр. 1532.
2. ДАДО, ф. 113, оп. 1, спр. 52.
3. ДАЗО, ф. 24, оп. 1, спр. 113.
4. ДАЗО, ф. 24, оп. 1, спр. 166.
5. ДАКО, ф. 78, оп. 1, спр. 34.
6. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 1296.
7. ДАХО, ф. 4, оп. 1, спр. 5.
8. Бердянск // Одесский Вестник. – № 80. – 24.III.1889. – С. 3.
9. Бердянск // Одесский Вестник. – № 347. – 28.XII.1888. – С. 3.
10. Бериславщина: рік 1903 // Нариси з історії Бериславщини. Вип. 6. – К. ; Херсон-Берислав : Просвіта, 2006. – 79 с., іл.
11. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): [монографія] / І. В. Довжук. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 364 с.
12. Золотов В. А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII – XX вв.: автореф. дис. ... д.и.н. / Золотов В. А. – Ростов-на-Дону, 1966. – 47 с.
13. Коновалов Ю. П. Морской торговый флот России в период промышленного капитализма. 60-е – середина 90-х гг. XIX в. (На материалах Черноморско-Азовского бассейна): автореф. дис. ... к.и.н.; спец. 07.00.02 / Коновалов Ю. П. – Одесса, 1981. – 25 с.
14. "Кращий порт Азовського моря". Літопис історії Бердянська очима кореспондентів "Одеського Вісника" (1861–1875 рр.) / [упоряд. : І. І. Лиман, В. М. Константинова]. – Бердянськ; Таганрог : РА "Тандем – У", 2007. – 360 с.

15. Кривко І. М. Розвиток річкового транспорту на півдні України у другій половині XIX ст. / І. М. Кривко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. Вип. XX. – 2006. – С. 74–79.
16. Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – (Історичні есе ; Т. 1).
17. Мельник Л. Г. Промышленный переворот на Украине (60-е – начало 90-х XIX столетия) : автореф. дис. ... д.и.н. / Мельник Л. Г. – К., 1972. – 48 с.
18. Отчет Херсонской городской управы за 1900 год. – Херсон : Типо-литография О.Д.Ходушиной, 1901. – XV+586+120+X с.
19. Палимпсестов И. Возраждающийся Севастополь. Путевые наброски / И. Палимпсестов // Русский вестник. – 1885. – Март. Т. 176. – 1885. – С. 198–218.
20. "Повітова столиця". Літопис історії Бердянська очима кореспондентів "Одеського Вісника" (1876 – 1893 рр.) / [упоряд. : І. І. Лиман, В. М. Константінова]. – Бердянськ ; Невинномиськ : РА "Тандем – У", 2007. – 339 с.
21. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с., іл.
22. Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / [за ред. О. М. Доніка] / Райнер Лінднер. – Київ ; Донецьк : ТОВ "ВПП "Промінь"", 2008. – 496 с.
23. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.) : [історичні нариси] / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
24. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. : [монографія] / О. Б. Шляхов. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 366 с.
25. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст. : автореф. д-ра іст. наук : 07.00.01 / Шляхов О. Б. Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2004. – 35 с.

**"Окопна графіка" як джерело
з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.**

У статті розглядаються методологічні проблеми аналізу й використання в історичних дослідженнях одного з візуальних джерел з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – "окопної графіки".

Ключові слова: "окопна графіка", Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр., візуальні джерела.

В статье рассматриваются методологические проблемы анализа и использования в исторических исследованиях одного из визуальных источников по истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – "окопной графики".

Ключевые слова: "окопная графика", Великая Отечественная война 1941–1945 гг., визуальный источник.

The article is about methodological problems of analysis and use are examined in historical researches of one of visual sources on history of Great Patriotic war 1941–1945 – "trench graphic arts".

Key words: "trench graphic arts", Great Patriotic war 1941–1945, visual source.

Зазвичай до групи візуальних джерел з історії Великої Вітчизняної війни першочергово зараховують кінофотодокументи та плакатну продукцію. Саме зазначені види джерел є широко дослідженими та давно посіли своє поважне місце у джерелознавстві воєнної проблематики [1]. Натомість у сучасній вітчизняній історіографії недостатньо розкритий потенціал ще однієї важливої групи візуальних джерел: т.зв. "окопної графіки" [2, с. 14–23]. Цей феномен не є новим для періоду 1941–1945 рр. Його витоки принаймні у Західній Європі сягають епохи Тридцятилітньої війни (1618–1648). Саме тоді серія гравюр француза Жана Калло "Жахиття війни", виконаних фактичним очевидцем описуваних подій, сколихнула цех істориків небаченою до цього історичністю віддзеркалення війни.

Істотний вплив справила "окопна графіка" на дослідження подій Першої світової війни (1914–1918). У повоєнні часи у західній історіографії роботи художників, що були безпосередніми учасниками воєнних дій на Західному фронті, стали не менш важливим історичним джерелом, ніж звичні для дослідників документальні масиви. Зрештою, якщо нарівну сторону Першої світової вивчають за істориками

Хобсбаумом, Кларком або Брігз, то образ війни як "реальної події" належить Жоржу Гроссу, Ернсту Барлаху та Отто Діксу – тобто художникам-фронтовикам. За силою впливу на побутову історичну свідомість "окопна графіка" може поступитися хіба що "великий" повоєнній літературі – Еріку-Марія Ремарку, Анрі Барбюсу, Хемінгуею та ін.

У професійному колі джерелознавців та історіографів феномен "окопної графіки" Великої Вітчизняної війни до сьогоднішнього часу лишається об'єктом дискусій. Вочевидь, не викликає сумніву потенціал візуальних джерел як таких, що уособлюють "живий образ війни", на відміну від образу, "сконструйованого" документами та текстами [3]. Так, М.Коваль свого часу метафорично охарактеризував проблему якості історичних джерел з історії війни терміном "міноване поле", стверджуючи, що нагромадження документальних масивів відбувалося у воєнні та повоєнні роки радше за принципом "штабної правди", а не "окопної" [4, с. 9].

Утім, особливості "прочитання" джерел візуального типу, їхня "нетрадиційність" часто стають перешкодою для серйозного аналізу, та, у кращому разі, перетворюють візуальний матеріал на ілюстративний ряд у дослідницькому тексті.

Об'єктом історичного дослідження виступають процеси та явища, які є повторювальними, а відтак, можуть бути піддані типологізації. Натомість образотворче мистецтво (живопис, графіка), навпаки, прагне створювати образи неповторні, унікальні, використовуючи інструментарію художню уяву. Відтак, використання творів мистецтва як історичних джерел має свою специфіку, перш за все, пов'язану з оцінкою ступеня вірогідності та репрезентативності візуальних джерел. Утім, саме те, що, на перший погляд, становить перешкоду для серйозного дослідження воєнних подій, деякі дослідники вважають необхідним для фахового аналізу, однак наголошуючи на тому, що репрезентативними можуть вважатися лише ті візуальні джерела, які водночас мають якості унікальності і типовості (О.Коляструк) [5, с. 260–261].

Що ж стосується іншого боку "візуальності" – художньої уяви, то її "неісторичність" уже давно не є доведеним фактом у середовищі істориків. В.Підгаєцький, історик, що займався математичним моделюванням як методом історичного дослідження, свого часу підкреслював: "... Ми, з одного боку, усвідомлюємо дієвість уяви як методу художнього пізнання світу, а з іншого – розуміємо, що цю художню уяву не можна (оскільки вона саме художня, а не наукова) використовувати як провідний, базовий метод історичного дослідження – нам потрібна не "художня", а така ж дієва "історична уява", яка допомагала б істориківі у пізнанні минулого". Такою "історичною уявою" В.Підгаєцький називав "історичне моделювання", яке, на його думку, на відміну від "художньо-

го моделювання" є ближчим до наукового, позаяк його правила і норми "визначені й алгоритмізовані більш жорстко і чітко". Поза тим, підкреслював В.Підгаєцький, "... і "історичне", і "художнє" моделювання базуються на загальнонауковому принципі аналогії, суть якого – в аксіоматичному твердженні про те, що знання про ознаки, характеристики, властивості певного об'єкта можна отримати, вивчаючи ознаки та властивості іншого об'єкта, за умови, що ці два об'єкти схожі між собою". Зрештою, міркування про властивості історичного пізнання, його методологічні відозміни під впливом різноманітних сторонніх "викликів", призвели В.Підгаєцького до несподіваного висновку: історикам слід очікувати "виклику з боку мистецтва (музики, поезії, малярства тощо), яке може проголосити "власні" носії інформації єдиними носіями інформації про "справжню", тобто інтелектуальну історію людства, розглядаючи себе як рафіновану, витончену історію його кращих представників" [6, с. 32]. Зрештою, візуальні джерела з історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни – серед яких і "окопна графіка" – вже сприймаються науковою спільнотою як обов'язкова джерельна ланка для реконструкції війни, як "реальної події" [7].

Сучасну "моду на візуальність" можна пояснити й особливостями радянського історіографічного процесу, зокрема у царині подій 1941–1945 рр., коли історіографічна гігантоманія призвела, зрештою, до того, що сьогодні "емоційно-інтуїтивний, художній підхід здається більш результативним, ніж порівняльно-історичний чи структуралістський" (В.Булдакова) [8, с. 7].

Водночас саме візуальні джерела є одним із найкращих способів антропологізації історії війни, коли у центрі дослідження перебуває "не війна, а гама свідчень про війну, ... не вчинки, а клубок мотивацій і намірів довкола вчинків" (Н.Яковенко) [9, с. 386].

У цілому, визначаючи місце "окопної графіки" серед інших історичних джерел з історії Великої Вітчизняної війни, слід мати на увазі загальні типологічні риси візуальних джерел:

1. Вони є особливим поглядом на події із власною методологією формування (власне творення образу).
2. Їхні властивості історичного джерела часто не є самоочевидними та потребують "розшифрування" істориком.
3. Історичний пласт візуального джерела потребує окремого аналізу та зіставлення із його художніми властивостями та цінностями, проте у розрізі конкретно-історичного аналізу друге не повинне заступати собою перше.

Чимало вітчизняних істориків вважають, що питання історичної пам'яті про війну є прямим віддзеркаленням якості сучасних досліджень з проблематики історії 1941–1945 рр. Як стверджують В.Іваненко

та В.Якунін, існує велика ймовірність того, що тенденція протистояння різних "правд історії" збережеться "ще мінімум на найближчі півстоліття, незважаючи на цілком закономірну зміну поколінь й поступове витіснення "живого образу" війни із масової свідомості українців" [10, с. 158].

У цьому контексті візуальні джерела, поряд із "усною історією", є своєрідними природними "бібліотеками" тієї інформаційної аури Великої Вітчизняної війни, що у формі прямої пам'яті рано чи пізно припинить своє існування.

Література

1. Легасова Л. Досвід візуалізації історії Другої світової війни (на матеріалах радянської плакатної продукції) / Л. Легасова, О. Лисенко // Воєнна історія Поділля та Буковини : матер. Всеукр. наук. військ.-іст. конф., 25–26 листопада 2009. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 419–425 ; Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності / О. Коляструк // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2008. – Вип. 14. – С. 260–261.

2. Дерев'яно П. Наша Перемога: візуальні та нарративні джерела з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : документальний зб. [текст] / Павло Дерев'яно, Андрій Корнєв, Володимир Тарасов. – Х. : Раритети України, 2010. – 36 с. – (Серія "Історії "Про Наше").

3. Іваненко В. Образ війни у масовій свідомості: Велика Вітчизняна війна в осягненні посттоталітарного українського суспільства / В. Іваненко, М. Кавун // Генеза. – 2005. – № 1(10).

4. Коваль М. Друга світова війна та історична пам'ять / М. Коваль // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 10–11.

5. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності / О. Коляструк // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2008.

Вип. 14. – 2008.

6. Підгаєцький В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст. / В. Підгаєцький. – Д. : Вид-во ДНУ, 2000. – 392 с.

7. Легасова Л. Досвід візуалізації історії Другої світової війни (на матеріалах радянської плакатної продукції) / Л. Легасова, О. Лисенко // Воєнна історія Поділля та Буковини : матер. Всеукр. наук. військ.-іст. конф., 25–26 листопада 2009. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 419–425 ; Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності / О. Коляструк // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2008. – Вип. 14. – С. 260–261 ; Дерев'яно П. Наша Перемога: візуальні та нарративні джерела з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : документальний зб. [текст] / Павло Дерев'яно, Андрій Корнєв, Володимир Тарасов. – Х. : Раритети України, 2010. – 36 с. – (Серія "Історії "Про Наше").

8. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Лисенко // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 3–16.

9. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 374–381 ; Див. для прикладу колекцію "окопної графіки" харківського художника Євгена Павловича Єгорова: Рисунок (натура). Папір, олівець, 36,5x26. Підпис: "Е.Егоров. Здесь прогнали танкисты [далі нерозб.] 23.7.1944 под Люблином". І Білоруський фронт, 2-га танкова армія; Атака (В Польще). Рисунок по пам'яті. Папір, олівець, 26x32. Підпис: "Е.Егоров". І Білоруський фронт, 2-га танкова армія. Недатов. 1944 р. (?); На марші. Підготовчий рисунок, без підп. Папір, олівець. Сітка призначена для перенесення малюнку в інший масштаб. І Білоруський фронт. 1944 р. (?); Портрет офіцера. Підготовчий рисунок (натура). Папір, олівець, 36x27. Підпис: "Белорусский фронт, июнь 1944 г. Е.Егоров". І Білоруський фронт, 2-га танкова армія. Усі згадані матеріали опубліковані у зб.: Дерев'яно П. Наша Перемога... / Дерев'яно П., Корнев А., Тарасов В. – С. 18–21, 1 стор. обклад.

10. Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблема історіографії та методології / В. Іваненко, В. Якунін. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2006. – 424 с.

УДК 94(477.52/6) "1941/1943"

Д.М.Титаренко

Пропагандистська діяльність ОУН на Донбасі в період нацистської окупації

У статті на основі аналізу публікацій вітчизняних та закордонних авторів, матеріалів українських та німецьких архівів охарактеризовано пропагандистську діяльність ОУН на теренах Донбасу в період нацистської окупації. Здійснено спробу визначити особливості реалізації пропаганди націоналістами, основні засоби пропагандистського впливу, проаналізувати реакцію німецької окупаційної влади та місцевого населення на діяльність ОУН.

Ключові слова: ОУН, нацисти, пропаганда, листівки, репресії.

В статье на основе анализа публикаций отечественных и зарубежных авторов, материалов украинских и немецких архивов охарактеризована пропагандистская деятельность ОУН на территории Донбасса в период нацистской оккупации. Сделана попытка определить особенности осуществления пропаганды националистами, основные средства пропагандистского воздействия, проана-

лизировать реакцию немецких оккупационных властей и местного населения на деятельность ОУН.

Ключевые слова: ОУН, нацисты, пропаганда, листовки, репрессии.

In the article, based on the materials of archives of Ukraine and Germany, the papers of the Ukrainian and foreign scholars, the activity of OUN in Donbas during the Nazi occupation is examined. The attempt was made to characterize the peculiarities of OUN's propaganda, the means of propaganda influence to characterize, the reaction of Germany authorities and local population on the activity of OUN to investigate.

Key words: OUN, Nazi occupation, propaganda, leaflets, repressions.

Висвітлення діяльності ОУН у період нацистської окупації і до сьогодні характеризується полярністю оцінок науковців та громадськості, які досить часто залежать від політичних позицій та уподобань, ніж від знання джерел та контексту подій. При цьому дослідниками, що репрезентують ці полярні точки зору, не завжди враховуються такі чинники, як умови діяльності членів ОУН у тій чи іншій зоні окупації, особливості етнічного складу регіону, реакція як населення, так і окупаційних властей на заходи, що здійснювалися українськими націоналістами. Безумовно, всі ці фактори в комплексі не могли не справляти безпосередній вплив на тактику діяльності українських націоналістів у різних областях України, зокрема у галузі пропаганди. Досить показовим у цьому плані є приклад Донбасу.

Незважаючи на те, що окремі аспекти діяльності Організації українських націоналістів на теренах регіону вже знайшли певне висвітлення як у вітчизняній [1–3], так і в зарубіжній історіографії [4, с. 395–402; 5, с. 388–389; 6, р. 272–273; 7, с. 20–22], саме пропагандистська діяльність не була поки що предметом окремого дослідження. Виходячи з цього, мета даної розвідки полягає у тому, щоб визначити основні напрямки пропагандистської роботи українських націоналістів на теренах Донбасу, охарактеризувати ставлення окупаційних властей та місцевого населення до неї.

Нацистська окупація України відкрила для ОУН досить широкі можливості для розгортання своєї діяльності на тій території, яка внаслідок об'єктивних чинників у довоєнний період не зазнавала впливу націоналістичної пропаганди. Особливу увагу було звернуто на Східну Україну, зокрема на Донбас, що входив до зони військової адміністрації. Враховуючи властивий цій території поліетнічний склад населення, високу питому вагу міських жителів, домінування російської культури, акцент у своїй діяльності члени ОУН (як мельниківці, так і бандерівці) зробили на пропагандистській роботі.

Поява на цій території оунівських емісарів, які проникали сюди нелегальним або напівлегальним шляхом і досить часто використовували виготовлені ними власноруч документи, що містили звернення до представників вермахту про надання їм допомоги, вже невдовзі викликала певне занепокоєння органів військової адміністрації. В січні 1942 р. командуванням тилового району групи армій "Південь" було видано розпорядження, в якому наголошувалося на тому, що поява оунівців, які не виконують доручень німецької сторони, в окупованих східних областях, особливо в оперативному районі, є забороненою [8, ВІ.114]. Це, безперечно, зумовлювалося прагненням перешкодити обробці населення в найближчому тилу вермахту потенційно небезпечною націоналістичною пропагандою.

Слід зазначити, що з самого початку в націоналістичній пропаганді значну увагу було приділено необхідності боротьби проти радянської влади, що відповідало цілям і нацистів. Проте головними акцентами все ж таки стали турбота про зростання рівня національної самосвідомості місцевого населення передусім шляхом популяризації української культури, прагнення привернути його увагу до думки про необхідність боротьби за побудову власної держави, що викликало насторожене ставлення, а згодом і репресії з боку нацистських спецслужб.

Головним джерелом поширення оунівських ідей серед широких верств населення стала преса. Використовуючи свою службу в підрозділах вермахту, органах місцевого самоврядування члени ОУН, представники національно свідомої місцевої інтелігенції одержали можливість впливати на процес виникнення газет та журналів, що, зокрема, відображалось як на мовному режимі (близько 70% періодичних видань регіону друкувалося українською), так і на змістовному рівні і навіть оформленні (в декількох виданнях поруч із назвою певний час друкувався і тризуб).

Це не могло не відбиватися, перш за все, на публікації матеріалів проукраїнського змісту, доборі кадрів до газет. Найсильнішими позиції української громадськості були в газетах "Нове життя" (Ворошиловград), "Український Донбас" (Горлівка), "Костянтинівські вісті", "Донецька газета" (Слов'янськ), "Краматорська газета", особливо у виданні "Маріупільська газета", яке небезпідставно вважають поряд із харківською газетою "Нова Україна" найкращим україномовним виданням на окупованій території [9, с. 171]. У цьому плані достатньо сумнівним видається твердження львівської дослідниці О.Стасюк відносно того, що "... їхні редактори (газет, що виходили у Донбасі – *Д.Т.*), хоч і вітали повалення радянської влади, були налаштовані проімперськи" [10, с. 22].

Яскравим свідченням, яке допомагає з'ясувати роль та місце періодичної преси в комплексі засобів націоналістичної пропаганди, можуть служити рядки з протоколу допиту органами НКДБ редактора ворошиловградського видання "Нове життя" М.Бернацького: "...[переді мною] було поставлене завдання забезпечити роботу газети таким чином, щоб у ній крізь межі німецької цензури висвітлювалися питання націоналістичного руху і навкруги неї збиралися кадри українських націоналістів" [11, арк. 24–26, 124]. У тих межах, у яких це не стояло на заваді цілям окупантів і відповідало задачам антирадянської пропаганди, розкриттю сутності "злочинного сталінського режиму", вони ставилися до такого роду матеріалів лояльно. Проте водночас нацисти стояли на перешкоді публікацій відверто самостійницького характеру. Так, коли в Горлівці за редакцією колишнього полковника армії УНР І.О.Голуба [12, с. 227] наприкінці 1941 р. вийшло декілька номерів газети "Український Донбас" з поміщеними в них відозвами бандерівців щодо необхідності боротьби за власну державу, місцева комендатура виступила проти цього, і вже з січня 1942 р. редагування цієї газети здійснює особа за прізвищем (або псевдонімом) Бутвин [13]. Відомо, що керівництво, співробітники таких видань, як "Маріупільська газета" та "Хлібороб", брали активну участь у зборі коштів для підтримки оунівського підпілля. Зокрема, редактор останнього видання К.Сокольський доставив до Маріуполя коло 3 тис. крб., зібраних для цієї мети [14, арк. 14].

У своїх свідченнях слідству один із керівників націоналістів у Маріуполі А.Ірій повідомив, що оунівці намагалися також українізувати наймасовіше за накладом видання регіону – газету "Донецкий вестник". У червні 1942 р. до редакції "Маріупільської газети" прибув у службових справах співробітник "Донецкого вестника". Завідувач типографії маріупольського друкованого органу Я.Жижур в бесіді з ним висловив незадоволення тим, що "Донецкий вестник" виходить російською мовою. Він написав різкого листа на ім'я заступника редактора, сподіваючись на те, що це сприятиме переходу газети на українську мову. Проте бажаних наслідків цей лист не дав, а редактор "Маріупільської газети" М.Стасюк, якому підлягав Жижур, навіть одержав за цю ініціативу підлеглого 10 днів арешту [14, арк. 58].

Одним з основних джерел пропагандистського впливу націоналістів на населення і, відповідно, наповнення періодичних видань, що знаходилися під впливом оунівців, матеріалами, була друкована продукція, яка надходила з інших областей через зв'язківців. Так до регіону поступали періодичні видання "Вільна Україна", "Молодий націоналіст", "Бюлетень", "Інформатор", "Ідея і чин", "Наша боротьба", "Вісті", брошури, в яких містився виклад програмних положень ОУН,

висвітлювалися невідомі або маловідомі сторінки історії України [15, арк. 15].

Ураховуючи характер та контекст дій оунівського підпілля у Донбасі, можна констатувати, що українська громадськість, члени ОУН доклали значних зусиль до українізації газетно-видавничої справи в регіоні і в цьому плані досягли певних успіхів. Проте за умов жорсткої нацистської цензури вони не могли кардинально впливати на політичну спрямованість газет і безперешкодно формувати в населення почуття національної самосвідомості.

З метою позиціонування себе в очах місцевого населення як опозиційної щодо нацистського, так і комуністичного режимів сили, популяризації своїх ідей члени ОУН(б) з кінця 1942 – початку 1943 рр. вдалися до виготовлення і поширення листівок, лейтмотивом яких стало гасло "Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну!" Є документальні свідчення щодо появи цих листівок у Маріуполі, Горлівці та прилеглому районі, Краматорську. Як дозволяє судити аналіз змісту листівок, зроблений органами військової адміністрації, в них містилися заклики "... боротися лише за українську справу, а саме проти німців, а також проти Москви і приєднуватися до бойових підрозділів ОУН" [16, ВІ.212]. Здебільшого ці листівки друкувалися на території Західної України і надсилалися нелегальним шляхом через кур'єрів, проте частина виходила і на місці. Так, зокрема, у м.Комсомольське Сталінської області членами місцевого осередку було надруковано на друкарській машинці декілька назв листівок, зокрема "Громадянам України", "10 заповідей ОУН" [15, арк. 21].

Очевидно, що в ряді випадків текст листівок редагувався на місці з метою адаптування мови, зокрема галицького діалекту, для місцевого населення. Частина листівок (за оцінками Є.Стахіва, одного з організаторів націоналістичного підпілля на Донбасі, – близько 50%) видавалася російською мовою [17, с. 157]. Поява оунівських листівок була зустрінута окупантами із занепокоєнням, на місцях пропонувалося усіма засобами перешкоджати їхньому поширенню, а пропагандистів передавати органам ГФП (таємної польової поліції). Проте брак поліграфічних можливостей для їх виготовлення і кадрів для розповсюдження серед населення став на заваді поширенню цієї форми друкованої пропаганди.

Вагомим фактором впливу на українську громадськість за цих умов стала діяльність організацій культурницького спрямування, які також давали можливість для реалізації ідеологічних установок ОУН легальним шляхом. Заборонені радянською владою і відновлені за нацистів "Просвіти" ставали центрами не лише культурного, але й громадсько-політичного життя, осередками проведення пропагандист-

ської та вербувальної роботи ОУН. Вони влаштовували лекції, концерти, виставки, вели видавничу роботу, намагалися встановити контроль над закладами освіти. Найактивніше діяли "Просвіти" в Маріуполі, Ворошиловграді, Краматорську. Водночас з метою набуття легітимності з боку окупаційних властей "Просвіти" мусили декларувати свою лояльність стосовно окупантів і водночас наголошувати на своїй антирадянській спрямованості.

Дещо складнішою була ситуація з театрами, оскільки вони передусім мусили проводити свою роботу в напрямку задоволення культурних запитів військовослужбовців вермахту і будували свій репертуар відповідним чином. Проте завдяки позиції керівництва деяких театрів, зокрема у Маріуполі, вдавалося вносити до репертуару і постановки за творами українських драматургів та композиторів, які відвідувалися передусім цивільним населенням.

У планах оунівських осередків було передбачено використання (після проведення відповідної реекспозиції) і музеїв з метою показу минулого українського народу та вивчення "... національних утисків, більшовицьких репресій і економічної експлуатації України" [18], але реалізувати цю ідею вдалося лише в Маріуполі.

Ураховуючи те, що в період нацистської окупації Донбасу пропагандистська діяльність, робота з вербування до лав організації нових членів були найпоширенішими напрямками дій ОУН, саме вони і слугували приводом до репресивних акцій стосовно оунівців. Яскравим прикладом усвідомлення нацистами джерел потенційної загрози стали арешт восени 1942 р. редактора місцевої газети у Маріуполі М.Стасюка та голови місцевої "Просвіти", одного з керівників театру А.Ірія [19], арешти ряду членів маріупольського осередку організації в травні-червні 1943 р.

Варто зазначити, що, діючи в індустріальних районах Сходу України серед міського населення, яке особливо важко переживало окупацію (в основному, через хронічний брак продовольства), оунівські емісари, безперечно, мусили враховувати при проведенні пропагандистської діяльності багатонаціональний етнічний склад населення, причому спроби внести певні корективи при проведенні пропаганди було здійснено ще до того, як надійшли відповідні інструкції з боку центрального проводу ОУН [9, с. 163].

Наразі досить складно встановити, якою мірою на теренах Донбасу поширювані ОУН ідеологеми мали вплив на організацію збройної боротьби або економічного саботажу антифашистським підпіллям, якою мірою пропагандисти ОУН враховували власне бачення місцевим населенням боротьби проти загарбників заради створення незалежної держави. Але принаймні в одному випадку гасла боротьби саме за "...

вільну українську державу" було використано в діяльності викритої групою таємної польової поліції 739 підпільної організації в селищі Червона Зірка на Донеччині. Як зазначалося, стратегічною метою цієї групи було шляхом використання цього гасла охопити членством в організації робітників шахти "Червона Зірка", здійснювати саботаж на вугільному підприємстві та диверсії на всіх електростанціях в районі Чистякового та Лисичанська [20, Gr. Geh. Feldpolizei. Tätigkeitsbericht für die Zeit vom 26 Nov. bis 25 Dez. 1942]. Прямих свідчень про приналежність цієї організації до оунівського підпілля немає, але не виключено, що гасло було сформульовано не без впливу націоналістів.

Проте не завжди практична діяльність українських націоналістів створювала сприятливий ґрунт для поширення своїх ідей і сприйняття їх місцевим населенням. Так, житель м.Макіївка Є.Фурсов згадував, що у школі, де він навчався під час окупації, класи було поділено на український та російський. Більш привілейоване становище учнів українського класу (в школі їх харчували) стало причиною для сварок і підґрунтям для подальшого ворожого ставлення щодо будь-яких гасел та дій націоналістів [21].

Безперечно, орієнтація націоналістів переважно на український загал (принаймні до кінця 1942 – початку 1943 рр.) стала на заваді сприйняттю їхньої пропаганди. І хоча під впливом місцевих реалій пропаганда, здійснювана українськими націоналістами на теренах Донбасу, певною мірою еволюціонувала, зокрема в напрямку висунення на чільне місце гасел щодо радикальної демократизації соціально-економічного та політичного життя, сприятливий час для того, щоб вона знайшла таку кількість прихильників, яка б змогла вплинути на перебіг подій, було втрачено.

Необхідно визнати, що мета пропаганди націоналістів у Донбасі під час нацистської окупації – вербування в члени ОУН значної кількості нових членів, створення потужних місцевих осередків організації, – залишилася нереалізованою. Прорахунки оунівського керівництва, яке недооцінило важливість проведення роботи серед представників інших національностей, насторожене ставлення місцевого населення до гасел ОУН, пріоритетність для нього задач виживання за жорстоких умов окупаційного режиму, певною мірою компрометація частини українських націоналістів в очах місцевої людності через факти співробітництва, хоча й вимушеного, з окупаційними властями – з одного боку, та репресії нацистських спецслужб відносно прихильників ідей створення української держави – з іншого – призвели до того, що на теренах регіону гасла та ідеї ОУН не знайшли тієї масової підтримки, на яку розраховували її лідери.

Література

1. Volodymyr Semystyaha. New documentary Information about Maksym Bernats'kyi, A leader of the Ukrainian Underground in Eastern Ukraine during World War II / Volodymyr Semystyaha // *Harvard Ukrainian Studies* 18(3/4), December 1994. – P. 303–326.
2. Нікольський В. М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі / В. М. Нікольський – К. : Б.в., 2001. – 178 с.
3. Титаренко Д. М. Людський фактор в окупаційній періодичній пресі Східної України (1941–1943 рр.) / Д. М. Титаренко // *Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки*. – Острого ; Торонто ; Нью-Йорк, 2006. Вип. 7. – 2006. – С. 216–237.
4. Куромія Гіроакі. Свобода і терор в Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Куромія Гіроакі ; [пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв ; передм. Г. Немирї]. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. – 510 с.
5. Frank Grelka. Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/4 / Frank Grelka. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2005. – 507 s.
6. John A. Armstrong. Ukrainian Nationalism / John A. Armstrong. – New-York ; London : Columbia University Press, 1963. – 361 p.
7. Krawchenko Bohdan. Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941–4 / Krawchenko Bohdan // *Ukraine during World War II. History and its aftermath. A Symposium*. – Edmonton, 1986. – p. 15–37.
8. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (далі – ВА–МА). – RH 22/19.
9. Шанковський Л. Похідні групи ОУН / Л. Шанковський. – Мюнхен : Український самостійник, 1958. – 369 с.
10. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) / О. Стасюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. – 384 с.
11. Архів УСБУ в Луганській області, спр. 5204.
12. Денисенко Б. И. Так велело серце / Б. И. Денисенко // *Герои подполья. О борьбе советских патриотов в тылу нем.-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны*. – М., 1972. Вип. 2. – 1972. – С. 206–233.
13. Український Донбас. – 1942. – 18 січ.
14. Архів УСБУ в Донецькій області, спр. 36824-пф.
15. Архів УСБУ в Донецькій області, спр. 34465-пф.
16. ВА–МА. – RH 23/18.
17. Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 роках) / Є. Стахів // *Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні: збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції*. Львів, 25–26 червня 1991 р. – Київ ; Львів, 1992.
18. Маріупільська газета. – 1942. – 4 серп.

19. У лютому 1943 р. їх було звільнено із вимогою протягом 24 годин залишити межі міста.

20. ВА-МА. – РН 22/200.

21. Інтерв'ю із Фурсовим Є.М., 1928 р.н. (м.Донецьк, квітень 2004 р.) // 3 особистого архіву автора.

УДК 929:069.8:902(477)"192/193"

А.С.Пудовкіна

Особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр.

У статті розглядаються кількісні та якісні характеристики персонального складу музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. Аналізується освітній рівень дослідників, окреслюється низка наукових регіональних осередків, зазначаються їх наукові лідери.

Ключові слова: музейна археологія, персоналії, Радянська Україна, наукові осередки.

В статье рассматриваются количественные и качественные характеристики персонального состава музейной археологии Советской Украины 1920-х – начала 1930-х гг. Анализируется образовательный уровень исследователей, очерчивается ряд научных региональных центров, указываются их научные лидеры.

Ключевые слова: музейная археология, персоналии, Советская Украина, научные центры.

The article discusses the quantitative and qualitative characteristics of the Museum Archaeology staff in Soviet Ukraine in 1920s – early 1930s. The educational level of the researchers is analyzed, a number of regional research centers is identified, and their research leaders are listed.

Key words: museum archeology, personalities, Soviet Ukraine, research centers.

Музейна археологія Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. – це невід’ємна складова вітчизняної археології. Дослідження науково-дослідної діяльності музеїв у галузі археології у міжвоєнний період – вивчення організації і проведення польових досліджень, лабораторно-камеральної обробки здобутих матеріалів, введення їх у науковий обіг, використання у експозиційній діяльності музейної установи – лише нещодавно стало предметом окремих наукових розвідок

[5; 17; 18; 23]. Як і будь-яке явище суспільно-наукового життя, музейна археологія має свій особистісний вимір – за кожним польовим дослідженням, публікацією археологічного матеріалу, артефактом у експозиції стоїть дослідник, його професіоналізм, ідеї, інтереси.

Сьогодні ми маємо значну кількість праць довідниково-енциклопедичного характеру, присвячених діячам вітчизняної науки 1920-х – початку 1930-х рр., у тому числі й археологам. Наприклад, словник-довідник "Дослідники археології України" [12] та енциклопедичний довідник "Сумщина в іменах" [20]. Біографії українських археологів є об'єктом дослідження С.Н.Ляшко [10], О.Б.Супруненко, В.І.Граба [2; 3], Г.О.Станиціної [19] та інших.

Метою цього дослідження є кількісний та якісний аналіз персонального складу музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр., відтворення особливого інтелектуального світу музейників-археологів, повернення імен та персональних здобутків вітчизняної археологічної науки міжвоєнної доби.

За різними даними, у 1920-х роках у Радянській Україні діяло близько сотні музеїв (наприклад, на 1925 р. Ю.А.Омельченко нараховує 111 музеїв [16, с. 123], С.З.Заремба наводить кількість 115 [7, с. 401], В.В.Дубровський говорить лише про 76 [21, с. 180] тощо). Різниця в кількісних показниках обумовлена, ймовірно, такою групою закладів, як "музеї істпарту" або "куточки" Леніна, що носили агітаційний характер. Найбільш об'єктивними є дані, що надаються В.В.Дубровським, оскільки він брав безпосередню участь у створенні музейної мережі, а також формуванні законодавчих засад пам'яткоохоронної діяльності у 1920-х рр. Серед загальної кількості музеїв, що існували в Радянській Україні у 1920-х – на початку 1930-х рр., археологічні дослідження (розвідки-"екскурсії", рекогносцировки, шурфування, розкопки) проводили близько 55 осередків.

На підставі аналізу комплексу архівних джерел [14; 22], а також із залученням праці В.В.Дубровського [6] нам вдалося встановити, що до процесу творення і розвитку музейної археології 1920-х – початку 1930-х рр. на теренах Радянської України було залучено близько 85 науковців. Серед них є як доволі відомі постаті – Олександр Семенович Федоровський, Михайло Якович Рудинський, Євфим Юхимович Сіцінський, Сергій Свиридович Гамченко, Дмитро Іванович Яворницький, Валерія Євгенівна Козловська, Петро Іванович Смолічев тощо, так і "забуті імена" вітчизняної науки доби українізації – Павло Васильович Харлампович, Петро Максимович Коренев, Василь Іванович Кочубей, Микола Іванович Пархунов, Дмитро Опанасович Бочков, Борис Петрович Безвенглінський, Борис Кузьмич Руднів та інші.

Найстарший представник музейників-археологів – Яків Павлович Новицький – народився 1847 року в с.Аули Катеринославського повіту, Катеринославської губернії. У 1920-ті рр. Я.П.Новицький уже увійшов досвідченим сформованим науковцем, за плечима якого були дослідження о.Хортиця, Великого Лугу, руїн всіх Запорізьких Січей, розкопки більше ста курганів [1]. У 1922 р. його було запрошено до організації музею у м.Запоріжжі. Я.П.Новицький так описував ці події: "Будучи приглашенным для постановки дела, я уделил несколько объектов лично добытых путем курганных раскопок и приобретений и затем собрал все, что хранилось в наших средних учебных заведениях и Центральной Библиотеке Рабочего клуба (из последней имелись несколько предметов эпохи каменного и бронзового века, кости доисторических животных и прочие объекты древности, сданные в 1916 году гражданином Майдачевским, имевшем в виду открыть Музей при техническом училище или гимназии). В дальнейшем, благодаря деятельному участию Заведующего музейной секцией И.И.Чаплинского, коллекция музея значительно пополнилась посудой, медными монетами, картинами, военным оружием и прочим. Из публики являлись лица, дарившие вещи по мелочам и имена их зарегистрированы в списках" [9]. На жаль, 19 травня 1925 р. Я.П.Новицький пішов із життя. Музей було розформовано, частину колекцій передано до фондів Дніпропетровського історико-археологічного музею [23, с. 195]. Цей трагічний факт є доказом вагомості особистісного чинника у розвитку музейної археології.

Наймолодший представник музейної археології Радянської України Володимир Антонович Грінченко народився у 1900 р. Археологічну діяльність він розпочав на початку 1920-х рр. лаборантом Центрального пролетарського музею Полтавщини. Згодом брав участь у роботі Дніпрельстанівської археологічної експедиції, очоленої Д.І.Яворницьким [11]. У 1930 р. В.А.Грінченку разом із М.О.Міллером (на той час співробітником Дніпропетровського історико-археологічного музею), П.І.Смолічевим (співробітником Чернігівського державного музею), М.Т.Кирановим (співробітником Нікопольського музею), а також працівником Центрального пролетарського музею Полтавщини П.М.Ковтуном, асистентами-практикантами Т.Д.Бондаренком та Г.Г.Мартенсом вдалося виявити і дослідити унікальну пам'ятку "неподалеку від "Довгої могили" на північ від неї, на території майбутнього металургійного заводу" [8, с. 83–89], якій судилося увійти до історіографії як "Вознесенський скарб" [4].

Персоніфікований інтелектуальний світ музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. умовно може бути поділений за освітньо-віковим принципом на вчителів та учнівство. До

вчителів, на наш погляд, правомірно віднести більшість дослідників, які отримали вищу освіту до 1918 р. включно. Майбутні українські археологи-музейники міжвоєнної доби, що народились у 1850-ті – на початку 1890-х рр., здобували освіту в археологічному, політехнічному, історико-філологічному інститутах Петербурга, у Московському, Петербурзькому, Київському, Харківському, Новоросійському університетах, на Вищих жіночих курсах у Петербурзі та Києві, у Московському імператорському археологічному інституті, Київському археологічному інституті, Академії мистецтв у Петербурзі, Московській художній школі, Одеському художньому училищі. Професійною археологію у 1920-х – на початку 1930-х рр. займалися випускники історико-філологічних, юридичних, фізико-математичних, природничих, мистецтвознавчих факультетів. Низка дослідників отримували освіту на вищих учительських курсах у Харкові та Глухові. Саме вони склали основу музейної археології Радянської України. Близько 50 дослідників-енциклопедистів упродовж 1920-х рр. розпочали формування власного учнівського покоління, послідовників у музейних археологічних дослідженнях.

Учнівство здобувало вищу освіту вже за часів радянської влади, відповідно навчаючись в Інститутах народної освіти Києва, Харкова, Одеси. З середини 1920-х рр. у молодого покоління музейників-археологів з'явилася можливість навчатись в аспірантурах науково-дослідчих кафедр та музеїв. Наприклад, Е.Г.Оксман, В.О.Пора-Леонович, В.О.Венямінова, О.Ф.Лагодовська навчались в аспірантурі Одеського історико-археологічного музею, їхніми науковими наставниками були С.С.Дложевський, М.Ф.Болтенко, К.М.Милисавлевич. О.О.Потопов [Потапів] – співробітник Харківського історико-археологічного музею – був аспірантом археологічної секції науково-дослідної кафедри географії та антропології, спеціалізувався на археології України і Кавказу. Г.І.Тесленко, також співробітниця Харківського історико-археологічного музею, студіювала геологію четвертинних відкладів і археологію доби палеоліту в аспірантурі науково-дослідної кафедри геології [13]. Їхнім науковим наставником був Олександр Семенович Федоровський.

Особистісні організаційні якості окремих дослідників, їхні наукові інтереси та високий освітній рівень створили сприятливі умови для консолідації кількох регіональних наукових осередків музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. Потужним центром вивчення пам'яток передісторичної доби (палеоліту, мезоліту, неоліту) став Музей (Кабінет) антропології та етнології ім. Хв.Вовка, очолений М.Я.Рудинський. Михайло Якович встановив постійний науковий зв'язок з археологами-музейниками Чернігово-Сіверщини (С.Г.Баран-Бутовичем, С.Ю.Виноградським, О.В.Маліношевським,

Я.М.Морачевським та ін.) і Поділля (Є.Ю.Сіцінським), підготував у гуртку-практикумі низку професійних археологів – спеціалістів з кам'яної доби – М.С.Мушкет, А.М.Вороного, О.В.Якубського тощо [15, 32]. Сергій Степанович Дложевський – директор Одеського історико-археологічного музею – і Михайло Федорович Болтенко – вчений хранитель музею – стали лідерами античної музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр., об'єднавши навколо себе археологів-античників Миколаївського і Херсонського музеїв. Скіфо-сарматський напрямок музейної археології Півдня України сфокусувався у Херсонському музеї в особі Ірини Василівни Конопуло-Фабриціус. На особливу увагу заслуговує Харківський археологічний науковий осередок Олександра Семеновича Федоровського. Це співтовариство музеїв Харківщини досліджувало археологічні пам'ятки регіону від палеоліту до пізнього середньовіччя. Регіональним центром дослідження пам'яток давньоруської доби впродовж 1920-х рр. став Чернігівський державний музей. Протягом 1925–1927 рр. розгорнулися розкопки Шестовицького комплексу, очолювані Іваном Петровичем Смолічевим. Подальше дослідження музейної археології Радянської України дасть можливість збільшити список тогочасних науково-дослідних осередків.

Підсумовуючи, наголосимо, що особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. – це багатограний інтелектуальний світ, створений понад 85 дослідниками пам'яток вітчизняної археології від палеоліту до пізнього середньовіччя. Науковці двох поколінь й водночас однієї наукової традиції впродовж зазначеного періоду змогли створити потужні регіональні центри досліджень і визначити основні напрями музейної археології, що й до сьогодні не втрачають своєї актуальності.

Література

1. Бойко А. Яків Новицький – видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю / А. Бойко, А. Бровко, Б. Бровко, Л. Іваннікова // Новицький Я. Твори : в 5 т. – Запоріжжя, 2007.
Т. 1. – 2007. – С. 10–47.
2. Граб В. І. Археолог Олександр Тахтаї / В. І. Граб, О. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 68 с.
3. Граб В. І. Доля М. Я. Рудинського / В. І. Граб, О. Б. Супруненко // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 91–100.
4. Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В. А. Грінченко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 37–63.
5. Дмитренко Н. М. Археологічні дослідження місцевих музеїв Північного Лівобережжя (у 20-х роках ХХ ст.) / Н. М. Дмитренко // Сіверщина в історії України : збірник наукових праць. – К. ; Глухів, 2009.
Вип. 2 : Матеріали Восьмої науково-практичної конференції "Сіверщина в історії України". – 2009. – С. 198–201.

6. Дубровський В. В. Музеї на Україні / В. В. Дубровський. – Х., 1929. – 60 с.
7. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К., 1995 – 448 с.
8. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. Х. № 13930–13959. – 93 арк.
9. ІР НБУВ, ф. 202, № 43, 2 арк.
10. Ляшко С. Н. Днепрогэсовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки / С. Н. Ляшко // Проблеми археології Подніпров'я : міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 14–27.
11. Маньковська Р. В. Грінченко Володимир Антонович [Електронний ресурс] / Р. В. Маньковська. – Режим доступу:
http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Grinchenko_V&abcvar=4&bbcvar=20
12. Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник / Г. Г. Мезенцева. – Чернігів, 1997. – 205 с.
13. Наука и научные работники СССР / [сост. С. Ф. Ольденбург, Е. Ф. Карский]. – Ленинград, 1928.
Ч. VI : Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – 1928. – 810 с.
14. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі НА – ІА НАНУ), ф. ВУАК.
15. НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 437 г., 40 арк.
16. Омельченко Ю. А. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 рр. / Ю. А. Омельченко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 122–128.
17. Пудовкіна А. С. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х рр. / А. С. Пудовкіна // Ніжинська старовина. – 2010. – У друці.
18. Пудовкіна А. С. Глухівський музей в археологічних дослідженнях 1920-х рр. / А. С. Пудовкіна // Сіверщина в історії України : збірник наукових праць. – К. ; Глухів, 2010.
Вип. 3. – 2010. – С. 330–332.
19. Станіцина Г. О. Петро Іванович Смолічев / Г. О. Станіцина // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 101–111.
20. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник / [голов. ред. В. Б. Звагельський]. – Суми, 2004. – 776 с. (CLXVIII+608).
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 456, 195 арк.
22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12.
23. Шевчук С. П. Археологічна діяльність краєзнавчих музеїв на Запоріжжі в 20–30 рр. / С. П. Шевчук // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 1999.
Т. VII. – 1999. – С. 194–199.

Ідейна складова розвитку українського села у 60–80-х рр. ХХ ст.

У статті аналізується політична стратегія держави з питань розвитку українського села 60–80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: політична стратегія, українське село.

В статье анализируется политическая стратегия государства в вопросе развития украинского села в 60–80-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: политическая стратегия, украинское село.

In the article political strategy of the state is analysed in the question of development of the Ukrainian village in 60–80th rr. ХХ v.

Key words: political strategy, ukrainian village.

У 60–80-ті рр. компартія, не маючи чіткої, виваженої політичної стратегії розвитку українського села, продовжувала експериментаторство, яке підпорядковувалося меті вироблення механізму державної експлуатації його потенціалу. З приходом до влади нового партійного керівника чи проведенням чергової загальнополітичної акції відразу пропонувались і реалізовувалися зміни в аграрній політиці. Таких компаній у відповідних хронологічних межах було проведено кілька: перша – друга половина 60-х – початок 70-х років, коли політичне керівництво з метою збереження влади змушене було проаналізувати стан справ у сільському господарстві та прийняти рішення, які могли б забезпечити його поступ; друга – середина 70-х – перша половина 80-х рр., коли наростання консервативних тенденцій у політиці держави в цілому змусили владу шукати нові варіанти ефективного розвитку села – сільське господарство переводилося на рейки екстенсивного розвитку; третя – друга половина 80-х – початок 90-х рр., коли в умовах спроби перебудувати радянську політичну систему партійно-державне керівництво ініціювало відпрацювання на селі моделі господарювання, побудованої на основі плюралізму форм власності.

Криза аграрної політики була одним із факторів, що справив вирішальний вплив на зміну політичного керівництва в СРСР. У жовтні 1964 р. Л.Брежнєв та його прибічники у боротьбі за владу вдало використали ситуацію, що склалась у 1958–1964 рр., коли обсяги валової продукції колгоспів і радгоспів збільшилися лише на 3% і село було неспроможне забезпечити населення продуктами харчування. Нова партійно-державна влада не мала власної програми та ідей змін на селі. В рішеннях березневого 1965 р. пленуму ЦК КПРС, по суті, були повторені положення Постанови лютневого 1964 р. пленуму ЦК

"Про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації та впровадження досягнень науки і передового досвіду для найшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції". В Постанові "Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства" найважливішим завданням партії та народу оголошувалося прискорене піднесення сільського господарства, значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, здешевлення її вартості та забезпечення рентабельності галузей господарювання. Ідентичними були і контрольні цифри обох постанов. Для того щоб догодити партійному керівництву чимало істориків, економістів, учених-аграрників назвали цей пленум епохальним, рубіжним в економічній політиці партії й держави, не бажаючи помічати неоригінальності, спадкоємності його рішень.

У постанові пленуму робилася спроба об'єктивно оцінити недоліки й перешкоди, що призвели до гальмування галузі, визначити шляхи їх усунення. Серед чинників, що стримували аграрний розвиток, називалися: порушення принципу матеріальної зацікавленості, суб'єктивізм керівництва, невідповідність капітальних вкладень реальним потребам виробництва і культурно-побутового будівництва, недостатня увага до поліпшення матеріально-технічної бази, прорахунки в заготівлі й закупках сільськогосподарської продукції, нерішучість у справі піднесення культури землеробства, надмірне командування господарствами, упущення в кадрових питаннях. Накреслювалися першочергові завдання: "Відмовитися від адміністрування, відродити колективістську природу колгоспів, ширше залучати рядових виробничників до управління, викоренити парадність, наблизити науку до виробництва, боротися з розкраданням власності господарств" [1]. Як бачимо, загалом постанова виявляла ключові проблеми аграрного виробництва й орієнтувала на зміну курсу в розвитку села.

Відповідно до рішень союзного пленуму у квітні 1965 р. відбувся пленум ЦК компартії України. Він розглянув наступні питання: 1. "Про план закупки сільськогосподарських продуктів на 1965–1970 рр. і заходи щодо подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва Української РСР"; 2. "Про організаційно-господарські заходи республіки із забезпечення виконання постанови березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС". Доповідь із першого питання зробив Голова Ради Міністрів УРСР І.Казанець, з другого – міністр сільського господарства В.Ком'яхов.

Доповідачі основним завданням аграрного сектора вбачали збільшення виробництва зерна – саме цей показник продовжує вважатися головним критерієм під час оцінки інтенсифікації сільського господарства. Планувалося до 1970 р. підвищити врожайність зернових

культур на 30%, а валовий їх збір мав сягнути 2,2 млрд. пудів. Передбачалося для збільшення виробництва продовольчого зерна розширити посівні площі озимої пшениці, відвівши під неї до 25% оброблюваних земель. Відповідно скорочувалися посіви кукурудзи й гороху. Заготівля цукрових буряків мала збільшитися до 41,6 млн. т, картоплі – з 1,8 до 2,2 млн. т, тобто в 1,2 рази. Виробництво м'яса в живій вазі повинно було зрости на 38% і досягти 2,3 млн. т (1,7 млн. т у 1965 р.), молока – з 7,4 до 10 млн. т (тобто на 54%), яєць – з 2,3 до 3,4 млрд. шт. (на 79%). Намічалось також розширити фінансову допомогу підприємствам сільськогосподарського машинобудування, обсяг їх продукції мав зрости у 2,2 рази. Харківський тракторний завод зобов'язувався збільшити випуск тракторів із 43 тис. у 1965 р. до 80 тис. у 1970 р. [2].

Перший секретар ЦК КПУ П.Шелест, виступаючи на пленумі, схарактеризував березневий пленум ЦК КПРС як "важливий поворот у науково обґрунтованій економічній політиці", оскільки "останнім часом в окремих галузях промисловості, й особливо в сільському господарстві, часто нав'язувалися суб'єктивістські, економічно не обґрунтовані рішення, що завдавали великих збитків державі й колгоспам" [3]. Піддавалася критиці аграрна політика М.Хрущова, започаткований ним курс оцінювався як небувалий. Українське керівництво з великим ентузіазмом прийняло ініціативи союзного керівництва, в першу чергу, з огляду на одержання додаткових можливостей для розв'язання економічних проблем республіки. П.Шелест, особисто недолюблюючи М.Хрущова, відстоював принцип паритету, прагнув домогтися більшої ролі України у процесі планування, розподілу ресурсів у Радянському Союзі, коли вони відповідали б вартості внеску до загальносоюзного фонду. Поштовх для вияву ініціативи в господарській діяльності, лібералізації економічного життя, що був даний рішеннями пленуму, відповідав прагненню української влади.

Крім того, аби забезпечити ідеологічну підтримку майбутніх змін, вона намагалася якомога ширше організувати роз'яснення суті нових завдань серед громадськості, трудівників села. Особливо опікувалася збиранням даних про результати обговорень на селі матеріалів березневого пленуму: інформацію треба було подавати в Москву. Але у селян, які зневірилися в ефективності нав'язуваних згори програм, чергові реформаційні перетворення викликали прохолодну реакцію. П.Шелест зазначав у доповіді, що деякі парторганізації припинили роз'яснення рішень пленуму, а інші займаються озокамилюванням. Він поділився своїми враженнями від спілкування з селянами Кагарлицького району Київщини: "На запитання, що їм відомо про рішення пленуму ЦК КПРС, члени ланки колгоспу "Ленінський шлях" відповіли, що було прийнято постанову про присадибні ділянки. В інших господарствах керівництво обіцяло провести роботу з людьми тоді, коли

будуть одержані плани здачі продукції державі" [4]. Практика декларування партійними органами власних рішень без особливого ентузіазму сприймалася їх безпосередніми виконавцями, оскільки для них залишалася незрозумілою їх суть, не проглядалась кінцева мета та наслідки.

У комплексі запропонованих компартією заходів щодо перебудови аграрного виробництва провідна роль належала державному інвестуванню. Рішення справді були багатообіцяючими. Спочатку новий порядок планування, підвищення закупівельних цін на сільгоспродукцію, зняття обмежень з особистих господарств сприяли росту сільськогосподарського виробництва. Але незабаром виявилось, що державна планова система господарювання, практика ціноутворення до нововведення виявилися несприйнятливими, вступаючи з ними у протиріччя.

До того ж на пленумі була зроблена заява щодо необхідності розвитку у сільськогосподарському виробництві товарних відносин. Цю ідею активно підтримали радянські економісти-аграрники (В.Венжер, М.Лемешев та ін.), які відразу розпочали теоретичні розробки механізму впровадження в економічні відносини елементів ринку, виробничої демократії, кооперації, управління на основі гнучкої цінової, податкової і кредитної політики. Але насправді це виявилось черговим хитрощами вищого партійного керівництва, яке непорушно стояло на позиціях доцільності адміністративно-примусових засад і принципів, ігнорувало всілякі об'єктивні економічні закони.

Звичайно ж, такі підходи не могли забезпечити ефективне інвестування сільського господарства, яке мало стати основним фактором розширеного відтворення виробництва, підвищити темпи науково-технічного прогресу. Було очевидним, що воно потребує індустріалізації, яка б включала систему засобів на використання в ньому досягнень науки і техніки, нової техніки та відповідала б потребам не лише діючих форм виробництва, але й індивідуальному селянському господарству.

У березні 1966 р. XXIII з'їздом КПУ ставилося нове завдання – за наступне п'ятиріччя довести виробництво зерна до 37–38 млн. т [5]. Як засіб його розв'язання визначалися заходи з поліпшення культури землеробства. Але партійне керівництво почало надавати переваги екстенсивному шляху розвитку галузі – тобто за рахунок розширення земельної площі та залучення додаткових трудових ресурсів. Справжній інтенсивний шлях, коли площа землі, що використовується, не збільшується, але підвищується її родючість за рахунок застосування більш удосконаленої техніки і прогресивних технологій, використання нових досягнень науково-технічного прогресу, успішно використо-

ували наші сусіди в Угорщині, Чехословаччині та інших країнах Європи.

У червні 1966 р. пленум ЦК КПУ розглянув питання "Про заходи щодо виконання постанови травневого пленуму ЦК КПРС "Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і стійких урожаїв зернових і сільськогосподарських культур" та прийняв рішення: за п'ять років побудувати в Україні зрошувальні системи на площі 650 тис. га і довести їх до 1,2 млн. га, тобто збільшити у 2,2 рази; осушення земель провести на площі 700 тис. га, що в 1,5 рази більше, ніж за попередню п'ятирічку. Для цього намічалось виконати 2 млрд. кубометрів земельних робіт, виготовити й укласти близько 6 млн. кубометрів бетону й залізобетону (це відповідно у дев'ять разів та вдвічі більше того, що було зроблено на будівництві каскаду всіх дніпровських гідроелектростанцій). Планувалось також подвоїти потужність існуючої матеріально-технічної бази водогосподарських організацій. Загальна сума асигнувань, виділених на розвиток меліорації, становила понад 2 млрд. крб. [6]. Це майже стільки, скільки було вкладено державою в усе сільське господарство республіки протягом семирічки.

На середину 70-х рр., в умовах зростання поставок продукції до союзного фонду, колгоспи й радгоспи виявилися неспроможними постачати необхідну їй кількість для внутрішніх потреб республіки. Особливо це відчувалось у неврожайні роки. У 1977 р. компартією приймаються рішення, у яких ставилося питання про створення сприятливих умов для розвитку особистих підсобних господарств селян. Для їх підтримки планувалось продати селу близько 4 млн. порослят і 130 млн. курчат [7]. Але ці кроки виявилися половинчастими, оскільки ними не забезпечувалась зміна принципу панування колективного виробництва. Його існування поряд із напівприватним особистим господарством було несумісним.

У 1978 р. партійне керівництво вкотре вдається до спроби вплинути на сільськогосподарське виробництво через систему адміністративно-директивних важелів. У липні ЦК КПРС і ЦК КПУ провели пленуми, на яких обговорювалось питання "Про дальший розвиток сільського господарства", а їх постанови були названі історичними, за значенням прирівнювалися до рішень березневого пленуму 1965 р. З матеріалів пленуму видно, що партія цілком втратила розуміння реальності, продуктивні пропозиції підмінялися політичними гаслами, деклараціями, які постійно повторювалися. Констатувалися "великі досягнення" сільського господарства, здобуті протягом останнього десятиліття. Період з 1965–1978 рр. характеризувався як такий, коли партія бачила "своїм першочерговим завданням" зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва "шляхом

прискорення темпів механізації, хімізації, меліорації земель, комплексного розвитку галузі" [8]. Так, партійне керівництво відносило досягнуте цілком на свій рахунок; про недоліки ж говорилося опосередковано, як про те, що начебто не залежало від волі верхів. Насправді ж у другій половині 70-х рр. був втрачений контроль над процесами в економіці, самопливом поглиблювалася непаритетність обміну між промисловим і аграрним секторами виробництва.

З початку 80-х рр. економіка СРСР усе швидше скочувалася на екстенсивний шлях розвитку, все відчутніше позначалася на її стані невідповідність обсягів виробництва рівню продуктивності праці, розпорошеність капіталовкладень. Стрижнем господарської політики стає реалізація ідеї Л.Брежнєва, підказаної радниками: "економіка повинна бути економною", розгорталася заходи із заощадження матеріально-технічних, трудових ресурсів, робочого часу тощо. Залунали заклики до економного витрачання продуктів харчування, особливо хліба, дбайливішого ставлення до вирощеного врожаю. Об'єктивно поставало завдання вироблення нової стратегії розвитку сільського господарства.

17 лютого 1981 р. політбюро схвалило постанову ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР "Про порядок розробки Продовольчої програми республіки на XI п'ятирічку і на період до 1990 року".

У травні 1982 р. пленум ЦК КППС розглянув питання "Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року і заходи з її реалізації", а в червні ЦК КПУ на своєму пленумі обговорив його постанови і вперше в практиці прийняття партійних рішень дав об'єктивну оцінку стану продовольчого забезпечення населення.

Істотний спад сільськогосподарського виробництва в кінці 70-х – першій половині 80-х рр. поглиблювався у зв'язку з дефіцитом трудових ресурсів на селі (темпи їх скорочення зростали щороку). Крім цього, у багатьох керівників колгоспів і радгоспів виробилося небажання працювати на перспективу, байдужість до рядових трудівників, зрештою – до виробництва взагалі. З одного боку, все це переставало сприйматися як щось своє, кровне, що завжди хвилює і непокоїть, а з іншого – тут позначалася ментальність селян, яким судилося опинитися на керівних посадах за часів панування тоталітарної системи.

Незабаром, із зміною в березні 1985 р. союзного керівництва, меліорація як інтенсифікувальний чинник землеробства втрачає своє особливе значення. На перший план виходять інші кардинальні завдання. Генсек М.Горбачов започаткував у господарсько-політичному житті держави новий курс, який отримав назву "перебудова", передбачав прискорення науково-технічного прогресу і формування на цій основі шляхів подальшого розвитку СРСР.

Республіканське керівництво підтримало зміни як "давню назрілі". У виступі на квітневому (1985) пленумі ЦК КПУ В.Щербицький зазначав: "Ми не можемо не рахуватися з тим, що за останні роки в економічному розвитку склалися несприятливі тенденції. Якщо говорити прямо і відверто, то ефективність нашого виробництва не відповідає сучасним вимогам" [9]. Він повідомив дані, які наводилися в Москві, застерігаючи при цьому, що вони адресовані лише членам ЦК і не повинні потрапити у пресу. Це були порівняльні показники розвитку СРСР і США. "Наблизившись до США за об'ємними показниками, а за деякими позиціями навіть перегнавши їх, – сповістив перший секретар ЦК КПУ, – ми в 2,5 рази відстаємо від них за рівнем продуктивності праці. На одиницю виробленого національного доходу у нас витрачається у два рази більше металу, у півтора – сировини і на третину – палива. За техніко-економічними параметрами і якістю багатьох видів продукції ми суттєво поступаємося кращим світовим стандартам". Причини такого стану, на думку керівника республіки, полягали в тому, що "своєчасно не були належним чином оцінені зміни в об'єктивних умовах розвитку виробництва" [10].

У лютому 1986 р. XXVII з'їзд КПРС закріпив курс партії на перебудову і визначив завдання за 15 років створити такий виробничий потенціал, який приблизно дорівнював би накопиченому за весь радянський період. Подвоєння національного доходу передбачалося досягти за рахунок підвищення в 2,3–2,5 рази продуктивності праці. Ці плани викликали в деяких економістів і суспільствознавців нерозуміння й подив. Було очевидно, що протягом тривалого часу "хвора" економіка просто не в змозі досягти таких рубежів. По суті, зафіксовані у рішеннях з'їзду перспективи стали черговою риторикою, за допомогою якої керівництво КПРС намагалось зберегти свій контроль над суспільством. Нічого нового в економічне становище СРСР, у тому числі України, ці проекти не вносили.

У грудні 1986 р. пленум ЦК КПУ розглядав (уже вкотре!) питання про збільшення виробництва й заготівлі зерна. Партійно-державна верхівка, як завжди, демонструвала свою рішучість, щоб не допустити зниження обсягів сільськогосподарського виробництва. В.Щербицький запевняв членів ЦК: "Ми цього не допустимо або ославімося перед народом. Це провал" [11]. Керівництво республіки виявляло свою безпорадність перед проблемами економіки. Вичерпалися всі наявні в його інтелектуальному потенціалі засоби впливу на виробництво, нововведення катастрофічно не спрацьовували. Директивне нав'язування форм, методів і напрямів роботи не відповідало бажанням і можливостям безпосередніх виробників.

Заходи з реформування системи управління агропромисловим комплексом не дали позитивних змін. Було створено додаткову

управлінську структуру – Держагропром – своєрідну бюрократичну надбудову над господарствами, обслуговуючими й переробними підприємствами галузі. У березні 1987 р. пленум ЦК КПУ зазначив, що перелому в роботі АПК не сталося. Більшість главків і управлінь Держагропрому копіювали методи роботи колишніх міністерств і виявилися неготовими до переходу на госпрозрахункові принципи діяльності [12]. Говорилося і про необхідність повернутися до невинуватого забутої спеціалізації та міжгосподарської кооперації. Московське керівництво звинувачувалося в недостатньому виділенні коштів для потреб АПК республіки. В.Щербицький обурено заявляв: "Що ми будемо ховати голову під крило? Якщо немає ресурсів, значить, тоді потрібно площу посівів скоротити..." [13].

Прийнятий у квітні 1988 року на IX сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання Закон СРСР про кооперацію мав на меті відновлення кооперативної природи колгоспного виробництва. Але сила переростання колгоспно-кооперативної власності в державну виявилася такою, що його дія не змогла їх роз'єднати. Кооперативний рух активно поширювався у сфері послуг (лише в першій половині 1988 р. тут виникло майже 5 тис. кооперативів), а в матеріальному виробництві його паростки не пробілися зовсім.

Ідея створення виробничих кооперативів була прогресивною на тлі існуючої господарчої практики і передбачала відносно ефективний шлях покращання справ у сільському господарстві. Але, з іншого боку, вона була приреченою з самого початку, оскільки, по суті, була опозицією до все ще пануючої командної економіки. Підприємства не могли стати кооперативами в умовах відсутності приватної власності, оскільки були не власниками, а користувачами засобів виробництва, не могли самостійно розпоряджатися кінцевим продуктом. Кооперативи, що створювалися, функціонували як підприємства, орієнтовані на прибуток, і не мали нічого спільного із загальноновизнаними у світі принципами організації кооперативних підприємств. Але сам факт відродження інтересу до кооперативної ідеї є одним із результатів політики перебудови.

Гострота продовольчого питання стала додатковим фактором зростання соціальної напруги і змусила партійно-державні верхи прискорити пошук нових підходів в аграрній політиці. Важливу роль у її розробці мав відіграти березневий (1989) пленум ЦК КПРС. Його роботі передувало напрацювання пропозицій, які надходили до ЦК КПУ з усіх областей України. Так, Полтавським обкомом партії пропонувалося: "В основу подальшого розвитку АПК покласти більш повне задоволення економічних і соціальних інтересів трудівників села. З цією метою слід домогтися цінового паритету на промислову й сільськогосподарську продукцію, зміцнити еквівалентний обмін між містом і селом" [14]. Цим

самим частково демократизувалися підходи до вироблення партрішень, урахувались ініціативи та інтереси регіональних органів.

У лютому 1989 р. в Україні утворюється комісія з підготовки концепції розвитку зернового господарства, до складу якої увійшли працівники партійних і радянських органів, керівники міністерств і відомств, учені-аграрники. Їй належало проаналізувати причини невдач і прорахунків у розвитку зернового господарства і виробити ефективну стратегію піднесення зернового виробництва. Але досягти декларованих успіхів у зборі зернових протягом останніх 25 років не вдавалося. Валовий збір у 48–50 млн. т, отриманий у 1987–1988 рр., був лише повторенням показників 1973, 1977, 1978 рр. Середньорічне виробництво зерна в 1985–1988 рр. становило 46,9 млн. т. На думку доктора сільськогосподарських наук, професора В.Крутя, яку він виклав Комісії, основні причини невдач у цій сфері були такими:

- невідповідність реальній обстановці концепції інтенсифікації зернового господарства, згідно з якою ресурсний потенціал (мінеральні добрива, засоби захисту рослин тощо) здатний забезпечити на обмеженій площі максимальний приріст валового збору зерна і високий рівень відшкодування затрат;

- завищення врожайності від упровадження інтенсивних технологій: у колгоспах і радгоспах під час оцінки технологій допускалися помилки, інтенсивну технологію щодо чистих і зайнятих парів порівнювали з посівами на неудообрених ґрунтах, непарових попередниках;

- невдало вибрані напрямки інтенсифікації зернового господарства: у республіці щорічно відчувалася гостра нестача зерна фуражних культур, однак у Лісостепу й Поліссі, де вони найбільш урожайні, було взято орієнтир на вирощування озимої пшениці. Її валовий збір у цих зонах за 1985–1988 рр. зріс відповідно на 16% і 33%, хоча вирощена тут пшениця, як правило, не мала цінності не тільки для продовольчого, а й для кормового використання [15].

Спроба науково-аналітичним шляхом визначити причини невдач у сільськогосподарському виробництві була зроблена і на високому республіканському рівні. За дорученням ЦК КПУ було створено експертну групу, до якої увійшли вчені А.Созінов, А.Онищенко, П.Саблук, В.Гревцов, Д.Мельничук, В.Смоляр, Ф.Дудинець. У жовтні 1988 р. вона представила ЦК свої висновки. З документа випливало, що незадовільна обстановка в аграрному виробництві 80-х рр. була результатом сукупності політичних і економічних причин:

- необґрунтований відхід від принципів непу, застосування насильницьких методів впливу на процес становлення кооперативного сектора сільського господарства, експропріація при цьому великих мас середнього селянства, зведення організаційних форм соціалістичного господарювання лише до колгоспів і радгоспів, одержавлення колгосп-

ного сектора, непослідовна й суперечлива політика щодо особистого селянського господарства;

– ігнорування госпрозрахункових принципів господарювання та економічних методів управління сільськогосподарським виробництвом, порушення принципу раціонального поєднання централізму й самостійності в управлінні виробництвом;

– недотримання еквівалентності обміну між містом і селом;

– нераціональна структурна та інвестиційна політика щодо АПК, яка спричинила недостатній рівень розвитку фондів виробничих галузей комплексу й істотне відставання галузей інфраструктури; монополізм галузей, що постачають засоби виробництва сільському господарству, і диктат стосовно колгоспів та радгоспів, що стало однією з істотних причин низької якості поставлених селу засобів і предметів праці;

– недооцінка протягом тривалого часу соціального розвитку села як фактора інтенсифікації виробництва, що виражалося в мізерних (за залишковим принципом) асигнуваннях, спрямованих державою на ці потреби; реалізація на практиці помилкової концепції скорочення сільської поселенської мережі, якою передбачалося поступове відмирання малих сіл, віднесення їх до розряду неперспективних [16].

Як бачимо, вчені правильно визначали корені проблеми на селі. Проте компартія на них не зважала.

Отже, компартія не мала науково обґрунтованих ідей і концепцій щодо розвитку українського села, яке у своєму поступі слідувало за партійними директивами, що були безсистемними, непослідовними. Партія так і не створила структурної моделі аграрної політики.

Література

1. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам : сб. документов. – М. : Политиздат, 1968.

Т. 5. – 1968. – С. 606–608.

2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1918, арк. 4–10.

3. Там само, арк. 141.

4. Там само, арк. 159.

5. Там само, спр. 1937, арк. 50.

6. Там само, спр. 2011, арк. 242.

7. Там само, спр. 342, арк. 22.

8. Там само, спр. 423, арк. 7–8.

9. Там само, спр. 818, арк. 6.

10. Там само, арк. 7.

11. ЦДАГО Укр., ф. 1, оп. 2, спр. 9270, арк. 163.

12. Там само, спр. 944, арк. 13.

13. Там само, арк. 31.

14. Там само, оп. 32, спр. 2624, арк. 14–16.

15. Там само, спр. 2621, арк. 24.

16. Там само, оп. 25, спр. 3351, арк. 18–19.

УДК 94(477.51)"18/19"

О.О.Хаценко

П.Я.Дорошенко і розвиток музейної справи у Чернігівській губернії

Стаття присвячена аналізу діяльності П.Я.Дорошенка зі створення музеїв у Чернігівській губернії. Особлива увага приділяється його роботі над створенням музею ім. В.В.Тарновського.

Ключові слова: П.Дорошенко, музейна комісія, музей, губернія, колекція.

Статья посвящена анализу деятельности П.Я.Дорошенко по созданию музеев в Черниговской губернии. Особое внимание уделяется его работе по созданию музея им. В.В.Тарновского.

Ключевые слова: П.Дорошенко, музейная комиссия, музей, губерния, коллекция.

The article is devoted to analysis of P.Doroshenko's activity in creation of museums in Chernigiv region. The special attention is devoted to the analysis of his work upon creating the museum V.V.Tarnovskiy.

Key words: P.Doroshenko, museum commission, museum, province, collection.

Петро Якович Дорошенко (1858–1919) – видатний громадський діяч не лише Чернігівщини, але й України в цілому. Втім, його діяльність із розвитку музейної справи у Чернігівській губернії ще не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

П.Я.Дорошенко народився 22 листопада 1858 р. Його родовим гніздом був хутір Дорошенків Глухівського повіту Чернігівської губернії. Середню освіту він здобув у Новгород-Сіверській гімназії, а потім навчався на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира. Після закінчення університету П.Я.Дорошенко оселився у рідному Глухові і віддався професії практичного лікаря.

П.Я.Дорошенко брав активну участь у громадському житті не лише міста, а й Чернігівської губернії. Він неодноразово з 1890 р.

обирався гласним повітового й губернського земства і брав активну участь у роботі численних земських комісій – з народної освіти, медичної, будівельної, емеритальної, із влаштування музею українських старожитностей у Чернігові, очолював постійну музейну комісію губернського земства.

Родинні зв'язки з дворянськими колами Глухівського повіту і всієї Чернігівської губернії прихилили П.Я.Дорошенка до діяльної участі в місцевому громадському житті, у дворянських й земських зібраннях повіту та губернії. А малоросійські легенди, спогади про історичних предків як з боку самого П.Я.Дорошенка, так і з боку його дружини М.П.Маркович, пробудили у нього пристрасть до збирання всілякої речової та писемної старовини [1].

Згодом П.Я.Дорошенко зібрав у своїй оселі дуже цінний музей і архів для вивчення старовини. Окрасою архіву були товсті зошити "Щоденника" Якова Марковича.

Приїхавши до рідного Глухова, молодий П.Я.Дорошенко всього себе віддав тому, щоб збирати розсіяні по маєтках папери і рукописи про українську минувшину. Він кинувся рятувати те, що ще можна, не шкодував для того зусиль і коштів. Так складалася його безцінна колекція українських старожитностей. Одних універсалів, підписаних гетьманами Богданом Хмельницьким, Петром Дорошенком, Дем'яном Многогрішним, Іваном Самойловичем, Іваном Брюховецьким, Іваном Скоропадським та іншими керманічами козацької України, у нього опинилося майже 50. Автографи козацької старшини і духовенства XVII–XVIII ст. були переплетені в томи збірки давніх документів. Документи були успадковані від батька і діда, деякі він купував сам, інші дарували люди. Від колишнього миргородського полкового писаря Павла Коропчевського він отримав 286 документів, а ще в його колекції були рукописи М.Гоголя, П.Куліша, М.Максимовича [2].

П.Я.Дорошенко не тільки створив архів документів, але й зібрав друковану продукцію, що стосувалась України. Дорошенківська бібліотека мала всі видання М.І.Костомарова, П.О.Куліша, О.М.Лазаревського (включно з окремими відбитками, які друкувалися українським накладом), усі видання Київської археографічної комісії, Чернігівського губернського статистичного комітету, а також номери журналів "Основа", "Киевская старина", альманаху "Молодик". Він увів докладний облік статей і заміток про Глухів [3].

Колекція мала вироби зі срібла та українського скла, порцеляни, побутові речі, портрети історичних діячів України (кілька малюнків Т.Г.Шевченка, старі гравіровані та олійні портрети гетьманів з XVII ст.). Ці колекції використовували історик О.М.Лазаревський під час написання "Опису Старої Малоросії", історик Ф.М.Уманець під час

підготовки монографії "Гетьман Мазепа". Спількуючись із П.Я.Дорошенком, видатний український графік Г.І.Нарбут одержав перші знання про українську геральдику.

Помітний внесок П.Я.Дорошенка у створення музеїв як у Глухові, так і у Чернігові. Не без підстав згодом називали його видатним знавцем української старовини, давнього побуту. Необхідність створення у Глухові краєзнавчого музею відчувалася давно. У Західній Європі кожне невеличке старовинне містечко мало свій музей, а в Глухові його не було. Це дуже турбувало П.Я.Дорошенка.

20 вересня 1902 р. на засіданні Глухівського повітового земського зібрання голова повітової управи В.Аммосов зачитав листа вдови М.Шугурова, в якому вона, виконуючи волю чоловіка, пропонувала земству прийняти у дарунок його бібліотеку, зібрання гравюр і давніх документів, які стосувалися місцевого краю. На цьому зібранні П.Я.Дорошенко підкреслив, що такий дарунок, така бібліотека справлять значний вплив на розвиток історичної самосвідомості населення краю і найкраще було б скористатися цим, щоб заснувати у Глухові краєзнавчий музей. Гласні повітового земства підтримали його і подали це питання для подальшого розгляду в комісію з народної освіти [4]. Через три дні П.Я.Дорошенко, який був членом цієї комісії, на земському зібранні оголосив програму щодо створення музею, яка була схвалена. У першому пункті програми зазначалося: "Основная цель создания музея – собрать и сохранить от уничтожения различного рода памятники местной старины как вещественные, так и письменные" [5].

Створення музею тривало майже півтора роки. Увесь тягар узяв на свої плечі П.Я.Дорошенко. Він був ініціатором і головним організатором створення музею. В лютому 1903 р. було перевезено з Києва шугуровський дарунок – 1348 книг, 53 гравюри і фототипії та інші речі. Вони склали основу музейної колекції Глухівського музею. Несподіваним був результат звернення до населення Глухівщини з проханням допомогти у збиранні експонатів. Щедро дарували і дворяни, і селяни. П.Скоропадський подарував два старовинні портрети – гетьмана І.Скоропадського і його дружини Насті, В.Аммосов – колекцію старовинних монет загальною вартістю близько 2000 крб., Олександр фон-дер-Брігген – ряд цінних документів, селянин Гаврило Шемшук – знайдені кістки викопних тварин, усілякі личмани [6]. Вагомий внесок зробив і сам П.Я.Дорошенко, передавши чимало медалей, монет та інших речей [7]. Відкрити музей запланували у новозбудованому будинку міської бібліотеки, в одній з чотирьох його кімнат.

18 червня 1903 р. будинок було освячено і краєзнавчий музей було відкрито. 25 вересня 1903 р. на засіданні Глухівського повітового

земського зібрання було підкреслено, що відкриття музею передусім забов'язано турботам П.Я.Дорошенка, як керівника справи. Зібрання висловило йому подяку і обрало його першим головою музейної комісії [8].

Організація музею в Глухові збагатила П.Я.Дорошенка досвідом, який він використовував пізніше, коли займався музейною роботою у Чернігові.

Багато зусиль доклав П.Я.Дорошенко, щоб земське зібрання ухвалило постанову про прийняття земством колекції В.В.Тарновського і визначило кошти на її утримання [9].

3 лютого 1899 р. було запропоновано створити комісію із заснування музею В.В.Тарновського, а 11 грудня 1899 р. П.Я.Дорошенко став членом цієї комісії [10].

26 листопада 1900 р. управа доповіла, що приміщення для музею буде навесні 1901 р., і запропонувала загальні правила і правила для відвідувачів музею. Музей В.В.Тарновського повинен був бути власністю Чернігівського губернського земства, без права відчуження та переміщення з Чернігова. Попечителем мав бути старший із роду В.В.Тарновського. Загальні правила музею були такі: музей повинен носити ім'я В.В.Тарновського; він може приймати пожертвування; експонатами можна користуватися тільки в приміщенні музею; в музеї повинен бути кабінет для наукових та художніх занять. Для відвідувачів правила були такі: вхід безкоштовний; дітям до 12 років дозволяється відвідувати музей тільки в супроводі дорослих; вхід у верхньому одязі та з будь-якими предметами забороняється; забороняється тютюнопаління у музеї; потрібно зберігати тишу; торкатися експонатів забороняється; працювати в кабінеті музею можна тільки з дозволу губернської управи; музей працює щоденно, крім понеділка; у кабінеті можна займатися з 18 до 22 години щовівторка та щосереди; відвідувачі повинні працювати з речами дуже обережно; одночасно можна видавати не більше 3-х томів або 3-х рукописів та ін. Зібрання ухвалило всі пропозиції комісії, над якими плідно працював П.Я.Дорошенко, і затвердило правила користування музеєм із доповненням, що музей улітку закривається на місяць із попередженням населення [11]. П.Я.Дорошенко 28 листопада 1901 р., як голова музейної комісії, запропонував навесні 1902 р. продовжити будівлю тротуару та огорожі біля будинку музею.

7 грудня 1902 р. на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання П.Я.Дорошенко, як член музейної комісії, доповів про клопотання Комітету Міжнародної виставки історичного одягу про надання йому речей з музею. Після дискусії зібрання доручило П.Я.Дорошенку відібрати деякі речі, але особливо цінні, рідкісні заборонило. Речі дозволяли взяти тільки до 9 лютого 1903 р., після чого вони

терміново повинні повернутися до Чернігова. Дозволені до видачі речі повинні бути застраховані та знаходитися у спеціальних вітринах. На цьому ж зібранні П.Я.Дорошенко запропонував побудувати додаткові будівлі біля музею (сарай, погріб, льодовик), а також земляного підвищення, де розмішувалися б старовинні гармати. Збори ухвалили виділити 200 крб. на будівлю огорожі, але 30 травня 1903 р. було додатково асигновано 260 крб. [12].

10 грудня 1902 р. була заслухана доповідь П.Я.Дорошенка про перебудову колишнього ремісничого класу сирітського будинку для музею В.В.Тарновського. На будівлю було витрачено 15160 крб. 160 коп. [13].

8 грудня 1903 р. на підставі спільного обговорення музейної та юридичної комісії зібрання ухвалило відкрити музей терміново без чекання присвоєння йому імені В.В.Тарновського, а урочисте відкриття відкласти. Присвоєння музею імені В.В.Тарновського було проголошено на зібранні 31 січня 1905 р. П.Я.Дорошенко запропонував для популярності музею в широких колах громадськості провести урочисте відкриття. Для цього він просив зібрання асигнувати 700 крб.

15 травня 1905 р. на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання П.Я.Дорошенко підкреслив, що приміщень для музею недостатньо, колекція розміщується тісно, тому неможливо розглядати предмети. Оскільки музей мав дублікати деяких портретів, то П.Я.Дорошенко запропонував обмінювати їх на інші, які необхідні музею.

Було дуже незручно, що приміщення кабінету для занять знаходилось окремо від музею. Тому книжки, рукописи потрібно було переносити з одного приміщення в інше за будь-якої погоди, відвідувачі, які займалися у кабінеті в той час, знаходилися без нагляду. П.Я.Дорошенко вважав, що музею потрібне й електричне освітлення [14]. Для роботи музею були потрібні меблі, шафи, вітрини, коробки для рукописів. Також необхідно було придбати спеціальні книжки довідкового характеру. Тому музейна комісія просила зібрання асигнувати 715 крб. [15].

19 травня 1905 р. згідно з висновком музейної комісії Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило: на закупівлю меблів та обладнання для музею асигнувати 742 крб.; на закупівлю предметів українського побуту виділити 300 крб.; надати музею право безкоштовного обміну кореспонденцією. Тоді ж було ухвалено створити спеціальний фонд для Музею українських старожитностей у розмірі 600 крб. [16].

П.Я.Дорошенко не залишав поза увагою і музей Чернігівської архівної комісії. Він передав музею цінні речі зі свого зібрання, зокрема залізний ключ великокнязівської епохи [17].

П.Я.Дорошенка – історика та колекціонера – ввели до спеціальної комісії, що розглядала питання об'єднання чернігівських музеїв. Так, 7 червня 1909 р. на засіданні архівної комісії розглядалося питання про злиття музейних колекцій. На той час у Чернігові існувало 3 музеї: Історичний музей архівної комісії, відкритий у 1896 р., Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського, створений у 1899 р., і Музей церковних старожитностей при духовній семінарії, створений у 1907 р. Усі музеї прагнули до однієї мети – збирання та зберігання пам'яток старовини та служіння культурно-просвітницьким цілям, надаючи можливість населенню міста оглядати зібрані пам'ятки. В усіх музеях була значна кількість пам'яток писемності, за якими можна було вивчати минуле рідного краю. Нарешті, при музеях були особливі зібрання книг історичного змісту, ґрунтовні видання археологічних, історичних та інших учених товариств, комітетів і комісій, необхідних для використання в наукових та інших цілях. Уважно ознайомившись з колекціями всіх трьох музеїв Чернігова, можна зробити висновок, що особливої, суттєвої різниці між ними не було. Під час порівняння пам'яток музеїв часто виявлялися повторення. Так, у Музеї ім. В.В.Тарновського було зібрано більше пам'яток часів Гетьманщини, але можна було зустріти й предмети з розкопок на "Княжій горі" і дуже рідкісні знахідки, як, наприклад, череп ділювіального носорога. Були пам'ятки церковної старовини, етнографічні рукописи, первісна старовина тощо. У Музеї архівної комісії теж можна було зустріти і церковні старожитності, і етнографічні пам'ятки, портрети місцевих діячів. У Музеї церковних старожитностей, головним чином, були зосереджені церковні старожитності, що і було головною метою цього музею, там також були пам'ятки нумізматики, сфрагістики, зразки українських костюмів, монети, бивень мамонта. Тому всі музеї мали різноманітні пам'ятки, але майже у всіх була відсутня класифікація. Відвідувачам було важко зосередитися і побачити різницю між музеями.

Розташовані музеї були в різних кінцях міста, що ускладнювало їх відвідування. Лише Музей ім. В.В.Тарновського мав власну, спеціально зведену будівлю під музей, але і її було недостатньо. Виникало багато сумнівів щодо об'єднання музеїв. Експонати, які залишилися після XIV Археологічного з'їзду, стали підставою для організації у місті ще одного музею. Знаходилися прихильники старовини, які були готові подарувати музею свої колекції. Була надія отримати картини Імператорської академії художеств. Але виникало питання: чи потрібно 4 музеї у місті?

Музейна комісія, знаходячись під впливом XIV Археологічного з'їзду, вважала необхідним об'єднати музеї.

П.Я.Дорошенко запропонував, що доки немає об'єданого обласного музею, немає власної юридичної особи музею, неможливо відмовитися від права власності на колекції. Після обговорення було ухвалено розмістити колекцію у приміщенні, де розміщувалася Чернігівська губернська архівна комісія [18].

П.Я.Дорошенко став і одним із фундаторів сформованого в травні 1917 р. Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині [19].

В усіх музеях, які діяли на початку ХХ ст. у Чернігові, був помітний внесок П.Я.Дорошенка. Він був добре освіченим, знавцем історії і старовини і значною мірою прислужився розвитку музейної справи на Чернігівщині.

Література

1. Петров Г. З гетманського роду / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1992. – 9 липня.
2. Там само.
3. Там само.
4. Петров Г. Вони з тих, що уміли берегти Україну // Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1993. – 18 серпня.
5. Там само.
6. Там само.
7. Доклад Глуховской уездной земской управы об учреждении в г.Глухове собрания предметов местной старины и искусств. – Чернигов, 1903. – С. 13–15.
8. Петров Г. Вони з тих, що уміли берегти Україну / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1993. – 18 серпня.
9. Забаревський М. Памяти П.Я.Дорошенко // М. Забаревський // Хліборобська Україна, 1920. – Зб. 1. – С. 99–102.
10. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII сс.) / [составил по поручению губернской земской управы С. В. Сотников]. – Чернигов, 1903. Вып. 3. – 1903. – С. 121.
11. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / [составил по поручению губернской земской управы В. М. Хижняков]. – Чернигов, 1912. Т.1. – 1912. – С. 349.
12. Там само. – С. 354.

13. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / [составил по поручению губернской земской управы В. М. Хижняков]. – Чернигов, 1912.
Т. 1. – 1912. – С. 353.
14. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 1905 года, состоявшейся 15–23 мая 1905 года. – Чернигов, 1905. – С. 139.
15. Там само. – С. 143.
16. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / [составил по поручению губернской земской управы В. М. Хижняков]. – Чернигов, 1912.
Т. 1. – 1912. – С. 356.
17. Отчёт Черниговской губернской архивной комиссии за 1912 г. – Чернигов, 1913. – С. 15.
18. Протокол заседания комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1911.
Вып. 8. – 1911. – С. 55.
19. Заседания комитета // Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – 8 июня. – С. 8.

УДК 94(477)"1945/1953":316.343.652

Д.І.Малежик

Українська творча інтелігенція повоєнного періоду в радянській історіографії

*Проаналізовано історіографічний доробок науковців радянської доби з різних аспектів життя та діяльності української творчої інтелігенції. Визначено основні напрямки вивчення цієї проблеми. Особливу увагу зосереджено на працях, присвячених соціальному складу творчої інтелігенції, її культурній та суспільній діяльності.
Ключові слова: творча інтелігенція, повоєнний період, радянська історіографія, заідеологізованість.*

*Проанализирована историографическая база советского периода по разным аспектам жизни и деятельности украинской творческой интеллигенции. Определены основные направления изучения этой проблемы. Особое внимание уделено трудам, посвященным социальному составу творческой интеллигенции, ее культурной и общественной деятельности.
Ключевые слова: творческая интеллигенция, послевоенный период, советская историография, заидеологизованность.*

Soviet scientific literature devoted to the Ukrainian arts intelligentsia has been analyzed. The main tendencies of this problem has been revealed. The special note have been given to the researches which is devoted to the social structure of arts intelligentsia and its cultural and public activity.

Key words: arts intelligentsia, post-war period, soviet historiography, ideologizing.

Історична наука незалежної України все частіше звертається до дослідження періоду перших повоєнних років. Саме тоді відбулися кардинальні зміни в усіх сферах життя українського суспільства, що було співзвучним зі сподіванням народу.

Тема інтелігенції, яка активно розробляється останніми роками в українській та зарубіжній історіографії, привертала увагу дослідників у різні часи, зокрема, досить плідною була її розробка в другій половині 1940-х – 1980-х рр. На жаль, більшість сучасних науковців недостатньо приділили увагу дослідженню історіографічного доробку вчених радянської доби.

Зважаючи на відсутність попередніх комплексних досліджень з означеної теми, автор ставить за мету проаналізувати основні тенденції радянської історіографії стосовно дослідження української творчої інтелігенції повоєнного періоду, визначити трансформацію поглядів науковців на досліджувану проблему. Завданнями даної розвідки є вивчення й систематизація історіографічної бази радянського періоду, присвячених українським діячам літератури й мистецтва, аналіз вказаних праць.

Проблеми української творчої інтелігенції 1945–1953 рр. відображено в монографіях, статтях, брошурах радянських істориків, філософів, соціологів, літературних критиків та мистецтвознавців.

Аналізуючи широкий масив праць другої половини 1940-х – 1980-х рр., у яких досліджуються питання творчої інтелігенції, їх варто поділити на загальні та спеціальні. Перші характеризуються зверненням уваги на характеристики суспільного життя повоєнного періоду, розвитку культури, освіти в Україні. Другі присвячені проблемам творчої інтелігенції, джерелам її формування та поповнення, функціям, основним напрямкам діяльності та ролі в суспільстві.

До першої групи належать узагальнювальні праці, що охоплюють переважно великі хронологічні відрізки часу. У них предметом дослідження є радянське повоєнне суспільство, культурний розвиток держави, стан освіти, міжнародні зв'язки. Узагальнювальними працями радянської історіографії, у яких відображено найтиповіші підходи до наукового висвітлення історії українського суспільства, є багатотомна праця "Історія Української РСР", створена колективом авторів Інституту історії АН УРСР (том 9 присвячений Українській РСР періоду 1945–

1960-х рр.) [1], монографія В.Юрчука та І.Кожукала, присвячена діяльності КП(б)У в цей період [2], колективні роботи "Розвиток української культури за роки Радянської влади", "Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР" тощо.

У фундаментальному виданні "Історія Української РСР" (том 9) зосереджено увагу на участі митців України в піднесенні культурного рівня населення, подано матеріал про конкретну участь творчої інтелігенції у відбудові культурно-освітньої сфери в означений період. Авторами залучено фактичний матеріал про розширення мережі вищих навчальних закладів, зростання кількості викладачів та студентів, зокрема й мистецьких ВНЗ. Значне місце дослідники відводять культурному розвитку західних областей України, стверджуючи, що він став можливим завдяки допомозі вихідців зі східних областей та інших регіонів СРСР [1].

У радянській історіографії багато уваги було приділено "соціалістичним перетворенням" в економіці, соціальній сфері, освіті, культурі, у яких тією чи іншою мірою відображалися питання історії української творчої інтелігенції. Однак ці проблеми подавалися схематично, спрощено, в апологетичній манері.

Необхідно також відзначити ряд публікацій, які відтворюють механізми контролю над культурними процесами в державі. Вони висвітлюють діяльність творчих організацій УРСР та їх взаємодію з партійно-державними органами, містять багато фактичного матеріалу. Зокрема, В.Бадяк у роботі "Партійное руководство творческими организациями" аналізує партійне керівництво творчими організаціями [3]. В.Сиснев приділяє увагу роботі профспілок, зокрема їх співпраці з творчими спілками [4]. Ці публікації мали на меті переконати громадськість у тому, що для прогресивного розвитку культури необхідне керівництво Комуністичної партії, без чого творча інтелігенція не спроможна виконувати активну суспільно-культурну роль.

Незважаючи на тенденційність та упередженість історіографії радянського періоду, у деяких працях наявні важливі фактичні дані з культурницької та громадсько-політичної діяльності митців України. Перш за все, необхідно відзначити роботу "Суспільно-політичне життя трудящих УРСР". У ній міститься багато фактичного матеріалу щодо діяльності творчих спілок у роки Другої світової війни, зокрема й суспільно-політичної. Однак ця робота не виходила за межі встановлених тогочасних доктрин, відтак була позбавлена критичності та об'єктивності. Авторська упередженість та заідеологізованість не дозволяють з'ясувати справжню суть діяльності митців [5].

Чимало публікацій присвячено розвитку української літератури і мистецтва. Серед них варто відзначити багатотомні дослідження

"Історія українського мистецтва" [6], "Історія української музики" [7], "Історія української літератури" [8]. Ці роботи дають великий фактичний матеріал щодо творчої діяльності митців України повоєнного періоду, показують основні здобутки української літератури та мистецтва того часу. Так, у 8-му томі праці "Історія української літератури" аналізується творчий доробок видатних постатей українського письменства. Багато уваги автори приділяють умовам творчого формування митців слова, вказують на наступність у розвитку письменницьких поколінь. Знижує наукову вартісність таких робіт наявність прорадянської патетики та необ'єктивність в аналізі творчості.

Цікавий інформативний матеріал містять статті та монографії, присвячені визначним подіям культурного життя України. Це, зокрема, робота "Розвиток української культури за роки радянської влади" [9], праця К.Литвина "Развитие социалистической культуры УССР в послевоенный период (1945–1962 гг.)" [10]. Незважаючи на перевантаженість ідеологічними нашаруваннями, у вказаних працях показано внесок творчої інтелігенції в розвиток української культури, схематично представлено форми діяльності митців України, що сприяли швидкій відбудові мистецьких установ та організацій після звільнення українських земель від німецьких військ.

Важливою складовою радянської історіографії є біографічні дослідження діячів української творчої інтелігенції, представлені монографіями, розвідками, статтями. Разом із викладом біографічних даних, детальним аналізом творчого доробку митців ці студії містять відомості про їхню участь у громадській роботі, внесок у культурне життя України. Зокрема, це праці Л.Владича, присвячені українським художникам О.Шовкуненку, О.Пашенку, В.Касіяну [11]. М.Куценко досліджував життєвий і творчий шлях О.Довженка, розглядаючи й замовчувані твори літератора в припустимих межах [12]. М.Наєнко поряд із дослідженням творчого доробку О.Гончара вказував на окремі аспекти його громадської та культурницької роботи [13]. Аналіз творчого процесу підготовки молодих митців, виявлення характеру й сутності впливу П.Панча на них знайшли відображення в збірці статей і нарисів "Про Петра Панча" [14].

Праці першої групи дозволяють простежити загальну картину розвитку суспільно-культурного та освітнього життя, проаналізувати організаційну та масову роботу серед інтелігенції та вплив на їхню діяльність, розглянути внесок інтелігенції в розвиток культури. Однак поодинокі факти, представлені в цих роботах, не дозволяють скласти цілісне уявлення про діяльність митців України в перші повоєнні роки.

Більш важливими для розкриття нашої теми є праці другої групи, предметом яких є безпосередньо проблеми інтелігенції, зокрема її

творчої групи. Особливого значення набуло питання методологічного вивчення соціальної структури в цілому та інтелігенції зокрема. Протягом радянського періоду історики, філософи і соціологи УРСР дотримувалися принципу партійності, класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, фактів і явищ. У повоєнній літературі радянське суспільство чітко поділене на соціально-класові групи: пролетаріат, селянство та інтелігенцію.

У літературі немає загальноприйнятого визначення сутності інтелігенції, мало вивчено питання її складу і структури у цілому та творчої групи зокрема. Деякі дослідники, зокрема В.Вігдорчик і В.Астахова, відносять творчу інтелігенцію до так званої науково-культурної інтелігенції (поряд з ученими, культосвітпрацівниками, учителями, вихователями) [15, с. 167–170; 16, с. 127]. Вивчення структури творчої інтелігенції ускладнюється відсутністю статистичних даних, які дозволяли б достатньо точно визначити її чисельність.

Радянський дослідник О.Копирін у праці "Художественная интеллигенция как социально-профессиональная группа советского общества" відзначав, що творча інтелігенція (автор вживає поняття "художня") – це представники розумової праці кількох професій. Він включає до цієї групи діячів літератури та мистецтва, художників, акторів, літераторів, музикантів-виконавців, композиторів тощо, які "зайняті кваліфікованою розумовою працею із художнього освоєння (відтворення) образів" [17, с. 25].

На думку Є.Голоти, інтелігенція є особливою професійною групою, але в соціально-економічному відношенні включена до складу робітничого чи селянського класу залежно від того, з якою формою суспільної власності пов'язана її праця [18, с. 122]. Натомість М.Зезіна в роботі "Советская интеллигенция в условиях развитого социализма" зазначала, що такий підхід ігнорує роль інтелігенції в суспільній організації праці та вказує на відмінності між працівниками розумової сфери й робітничим класом і колгоспним селянством [19, с. 11].

Дослідник А.В.Санцевич відзначав, що "в українській і радянській історіографії велике місце, і цілком обґрунтовано, відводиться історії двох дружніх класів нашого суспільства – робітників і селян, а також прошарку народної інтелігенції" [20, с. 102]. Першою узагальнювальною працею повоєнного часу, що присвячена проблемам інтелігенції, стала робота "Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917–1965 г.)". У ній авторами намічено основні тенденції і напрямки вивчення цієї верстви населення, зміни в чисельності її складу [21].

З утвердженням тези про "стирання меж між розумовою та фізичною працею" актуальними стали дослідження суспільної ролі інтелігенції в повоєнний період. У радянській історіографії сформу-

валося два підходи до визначення суспільної ролі інтелігенції: 1) розгляд її як суб'єкта виключно професійної діяльності (праці 1950-х – 1960-х рр.); 2) наголошення на її специфіці як соціальної групи, що сприяє духовному розвитку представників робітничого і селянського класів (роботи 1970–1980-х рр.). Однак обидва ці підходи є неточними, тому потрібне додатковий аналіз для вироблення більш виваженої позиції. Серед досліджень цієї проблеми варто відзначити працю Р.Карапетяна "Становление и развитие интеллигенции как особого социального слоя" та роботу Ц.Степаняна "Советская интеллигенция и ее роль в коммунистическом строительстве в СССР". Перша базується на матеріалі переважно РРФСР, а дані щодо України автор подає частково [22].

Науковець Ц.Степанян наголошував на тому, що інтелігенція є багатонаціональною, інтернаціональною та багатогалузевою за структурою, масовою соціальною верствою, яка стрімко співпрацює в міцному союзі з робітничим класом і колгоспним селянством [23, с. 58].

В дослідженнях Ю.Курносова й А.Бондаря [25], В.Даниленка [26] та О.Шокалюка [27] проаналізовано напрямки впливу партійно-державного керівництва в питаннях підготовки і виховання українських митців, висвітлено деякі аспекти цієї політики, переважно ідеологічного впливу. Зокрема, в одній зі своїх праць В.М.Даниленко висвітлює роль і місце робітничого класу у формуванні радянської інтелігенції, значення профспілок у залученні "старої" інтелігенції до соціалістичного будівництва, а також індустріальних робітників у зміцненні матеріальної бази культури [26].

Чільне місце в історіографії досліджуваної проблеми посідали соціологічні праці. У монографіях С.Сенявського [28] та А.Амвросова [29] висвітлюються проблеми трансформації соціального складу суспільства. Розглядаючи інтелігенцію в цілому, автори не виокремлюють у її складі творчу групу. У праці В.Войнова та М.Зезіної "Советская многонациональная интеллигенция" дослідники, поверхово охарактеризувавши основні соціально-професійні групи інтелігенції, наголошують на зростанні її суспільної ролі [30].

Великий інтерес становить ряд соціологічних праць, присвячених статистичним дослідженням інтелігенції. Зокрема, М.Зезіна робить спробу показати динаміку кількісно-якісних показників різних груп інтелігенції. Однак, як слушно зазначає автор, у статистичних даних існувало багато неточностей, що частково унеможливило точне встановлення чисельності складу [19, с. 56].

Радянська наука 70–80-х рр. ХХ ст. зосередилася на з'ясуванні соціальної природи інтелігенції. Її роль у суспільстві показала В.І.Астахова; аналіз внеску інтелігенції в розбудову суспільства в 1950–1970-х рр.

став предметом дослідження Л.І.Ткачової. Так, В.Астахова звертає увагу на зростання суспільної ролі творчої інтелігенції [16], В.Войнов та М.Зезіна – на зміни в її національному складі [30]. Л.Ткачова на матеріалі УРСР розглядає шляхи формування інтелігенції, визначає форми та методи її діяльності [31]. Заслужує на увагу те, що автори виділяють творчу інтелігенцію в окрему групу, яку визначають як "художня інтелігенція". Щоправда, до неї включено не лише діячів літератури та мистецтва, але й працівників культурно-освітніх установ, а також частково представників сфери обслуговування. Такий підхід не дозволяє з'ясувати специфіку творчої інтелігенції як самодостатньої соціально-професійної групи.

Підсумковою й узагальнювальною працею з історії дослідження української інтелігенції повоєнного періоду стала монографія "Интеллигенция Советской Украины. Некоторые вопросы историографии и методологии исследования", підготовлена істориками М.М.Варварцевим, Г.С.Брегою, Л.І.Ткачовою, Ю.О.Курносим, В.М.Шейком у 1988 р. У ній розглядалися окремі аспекти історіографії і методології дослідження різних категорій інтелігенції. Зокрема, аналізується ступінь розробки проблеми, відзначається брак висвітлення питання діяльності інтелігенції України у повоєнний період. У праці переважають догматичні стереотипи, які перешкоджають об'єктивному науковому підходу до виявлення істини. Це дослідження дає можливість проаналізувати радянську наукову літературу з досліджуваної проблеми [32]. Однак у цій роботі все ще переважають ідеологічні стереотипи. Недоліком є відсутність аналізу творчої інтелігенції як окремої соціально-професійної групи.

Світова наукова громадськість, яка спеціалізувалася на вивченні радянського суспільства, критикувала політику партійно-державних органів, висвітлюючи власний погляд на природу, роль і місце інтелігенції, зокрема й творчої, в житті суспільства. Відповіддю радянських науковців стали монографії та статті контрпропагандистського спрямування, тобто суто ідеологічні. До такого кола робіт належать, наприклад, дослідження Л.Доброхотова [33], М.Варварцева [34], М.Добрускіна [35], Б.Ноткіна [36]. Незважаючи на ідеологічне призначення, ці праці ознайомлюють читачів із найновішими на той час розробками зарубіжних дослідників з питань розвитку суспільства в СРСР. Особливо актуальними такі роботи були для періоду "застою", оскільки дозволяли показати альтернативні підходи до проблем суспільства. Зокрема, в праці М.Добрускіна "Несостоятельность антикоммунистических концепций роли советской интеллигенции" наводиться огляд робіт західних дослідників щодо проблеми соціальної стратифікації митців України [35, с. 84–85].

Нові підходи в оцінці ролі творчої інтелігенції в житті суспільства з'явилися лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. і пов'язані з процесами перебудови. Зокрема, перегляд радянської історіографії знайшов відображення у праці "Про минуле – заради майбутнього" [37]. Автори, наприклад, приділяють увагу впливу сталінських репресій на долю творчої інтелігенції, необґрунтованим заходам влади щодо боротьби з українським "буржуазним націоналізмом" та космополітизмом. Переосмисленню в різних сферах культурного будівництва перших повоєнних років присвячено дослідження В.Юрчука та І.Кожукала [38]. У ньому науковці на основі введення до наукового обігу нових джерел розкривають здобутки та прорахунки повоєнного партійного керівництва культурною сферою.

Отже, за радянський період вітчизняна історіографія поповнилася змістовними працями, які містять важливі статистичні і фактологічні матеріали, але їм притаманні надмірна ідеологічна заангажованість, перебільшення ролі Комуністичної партії в житті суспільства, недостатня увага до вивчення матеріалів окремих соціалістичних республік. Навіть радянські науковці відзначали, що в дослідженні історії повоєнного суспільства мають місце "лакування дійсності, суб'єктивізм у відборі і трактуванні фактів, поширення цитатницького методу. "Варто зазначити, що працям радянських істориків були притаманні й суттєві методологічні вади. Мистецькі кадри здебільшого сприймалися як об'єкт партійного впливу, а не суб'єкт історичного процесу; більш пріоритетними виявилися питання розвитку народного господарства та соціалістичного будівництва.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз свідчить, що проблема української творчої інтелігенції повоєнного десятиліття була об'єктом вивчення широкого кола науковців. Проте, не було створено комплексного історичного дослідження, присвяченого творчій інтелігенції як окремій соціально-професійній групі. Більшість праць висвітлювали переважно участь інтелігенції в культурницькому розвитку суспільства. Інші аспекти діяльності митців України розкриті фрагментарно. Також не проведено статистичного підрахунку їх складу. Необ'єктивною була оцінка місця та ролі діячів літератури та мистецтва.

Література

1. История Украинской ССР : в 10 т. / А. В. Лихолат. – К. : Наукова думка, 1985.

Т. 9. – 1985. – 582 с.

2. Юрчук В. И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.) / В. И. Юрчук. – К. : Політвидав України, 1986. – 365 с.

3. Бадяк В. П. Партийное руководство творческими организациями / В.П. Бадяк. – Львов : Выща шк. ; Изд-во при Львовском ун-те, 1988. – 184 с.
4. Сиснев В. А. Культура и общественность. Из опыта работы органов народного контроля и профсоюзов / В. А. Сиснев. – М. : Профиздат, 1971. – 215 с.
5. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР : у 2 т. / [ред. кол. : А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973.
 - Т. 1. – 1973. – 319 с.
 - Т. 6 : Радянське мистецтво 1941–1967 рр. – К. : Наукова думка, 1968. – 451 с.
7. Історія української музики : в 6 т. / [ред. кол. : М. М. Гордійчук та ін.]. – К. : Наукова думка, 1990. – 568 с.
8. Історія української літератури : у 8 т. / Д. Т. Вакуленко, К. П. Волинський, В. Г. Дончик. – К. : Наукова думка. – 1971. – 574 с.
9. Розвиток української культури за роки Радянської влади / [ред. кол. : П. П. Гудзенко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1967. – 368 с.
10. Литвин К. З. Развитие социалистической культуры УССР в послевоенный период (1945–1962 гг.) / К. З. Литвин. – К. : КГУ, 1963. – 53 с.
11. Владич Л. В. Алексей Шовкуненко / Л. В. Владич. – М. : Советский художник, 1983. – 135 с.
12. Куценко М. В. Сторінки життя і творчості О.П.Довженка / М. В. Куценко. – К. : Дніпро, 1975. – 341 с.
13. Наєнко М. К. Краса вірності: У творчому світі Олеся Гончара / М. К. Наєнко. – К. : Дніпро, 1981. – 216 с.
14. Про Петра Панча: Спогади. Роздуми / [упор. Б. С. Буряк]. – К. : Рад. письменник, 1981. – 384 с.
15. Вигдорчик В. Интеллигенция и ее структура / В. Е. Вигдорчик // Классы, социальные слои и группы в СССР. – М. : Наука, 1968. – С. 167–170.
16. Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе / В. И. Астахова. – Харьков : Вища школа, 1976. – 154 с.
17. Копырин В. А. Художественная интеллигенция как социально-профессиональная группа советского общества / В. А. Копырин. – Свердловск : УГУ, 1979. – 85 с.
18. Процессы изменения социальной структуры в советском обществе / [под ред. М. Н. Руткевича]. – Свердловск : УГУ, 1967. – 265 с.
19. Зезина М. Р. Советская интеллигенция в условиях развитого социализма / М. Р. Зезина. – М. : Изд-во университета, 1982. – 142 с.
20. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української СРСР післявоєнного періоду (1945–1970) / А. В. Санцевич. – К. : Наукова думка, 1972. – 203 с.
21. Советская интеллигенция. (История формирования и роста. 1917–1965 гг.) / [редкол. С. Федюкин и др.]. – М. : Наука, 1968. – 145 с.

22. Карапетян Р. О. Становление и развитие интеллигенции как особого социального слоя / Р. О. Карапетян. – М. : Изд-во МГУ, 1974. – 147 с.
23. Советская интеллигенция и ее роль в коммунистическом строительстве в СССР / [под ред. Ц. А. Степаняна]. – М. : Наука, 1983. – 389 с.
24. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории. (1917–1975 гг.) / [редкол. : М. П. Ким (отв. ред.) и др.]. – М. : Политиздат, 1977. – 318 с.
25. Курносков Ю. О. У навчання та праці. (Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР) / Ю. О. Курносков, А. Г. Бондар. – К. : Наукова думка, 1964. – 343 с.
26. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине / В. М. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1986. – 213 с.
27. Шокалюк А. И. На принципах интернационализма. Подготовка кадров интеллигенции в СССР, 1951–1958 гг. / А. И. Шокалюк. – Львов : Вища школа ; Изд-во при Львов. ГУ, 1981. – 127 с.
28. Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938–1970. / С. Л. Сенявский. – М. : Мысль, 1973. – 447 с.
29. Амвросов А. А. Социальная структура советского общества / А. А. Амвросов. – М. : Политиздат, 1975. – 120 с.
30. Войнов В. А. Советская многонациональная интеллигенция / В. А. Войнов, М. Р. Зезина. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1983. – 64 с.
31. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. – К. : Наукова думка, 1985. – 191 с.
32. Интеллигенция советской Украины: Некоторые вопросы историографии и методологии исследования / [редкол. : Ю. А. Курносков (отв. ред.) и др.]. – К. : Наукова думка, 1988. – 189 с.
33. Доброхотов Л. Н. Советская интеллигенция: вопросы идеологической борьбы и критики буржуазных теорий / Л. Н. Доброхотов, В. Ф. Сбытов. – М. : Политиздат, 1986. – 75 с.
34. Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии : Критика современной буржуазной историографии Украины / Н. Н. Варварцев. – К. : Наукова думка, 1984. – 262 с.
35. Добрускин М. Е. Несостоятельность антикоммунистических концепций роли советской интеллигенции / М. Е. Добрускин. – К. : Вища школа, 1983. – 196 с.
36. Ноткин Б. Советская интеллигенция в освещении современной буржуазной англо-американской историографии / Б. Ноткин // Вопросы истории. – Ташкент, 1972. – № 3. – С. 160.
37. Про минуле – заради майбутнього / [упоряд. Ю. І. Шаповал ; редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К. : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – 408 с.
38. Юрчук В. И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины. (1946–1950 гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало. – К. : Политиздат, 1986. – 365 с.

**Ніжинська минувщина у дослідженнях
краєзнавця Ю.С.Москаленка**

У статті розглянуто основні напрями ніжинознавчих студій краєзнавця Ю.С.Москаленка. Чільне місце приділене питанню історії заснування та функціонування в Ніжині поштової станції, створенню на базі її історичних приміщень відділу краєзнавчого музею.

Ключові слова: краєзнавець Ю.С.Москаленко, краєзнавчий музей, поштова станція.

В статье рассмотрены основные направления неживоучедческих студий краеведа Ю.С.Москаленко. Видное место уделено вопросу истории создания и функционирования в Нежине почтовой станции, созданию на базе ее исторических помещений отдела краеведческого музея.

Ключевые слова: краевед Ю.С.Москаленко, краеведческий музей, почтовая станция.

The article deals with the main directions of research work by O.Yu.Moscalenko devoting to the history of Nizhyn. It is investigated a question about the formation and function of the post-office station in Nizhyn. The museum of Regional studies is located in the historical rooms of the post-office station.

Key words: student of local lore, O.Yu.Moscalenko, Museum of Regional Studies, post-office station.

Ніжинська краєзнавча школа є однією з найпотужніших на Чернігівщині. Впродовж багатьох років її організуючим і спрямовуючим осередком лишається Краєзнавчий музей, біля витоків якого ще у далекі 20-ті рр. стояли художник В.І.Лесючевський та студент Ніжинського інституту народної освіти І.Г.Спаський. У різний час у складі співробітників музею або у тісному контакті з ним працювали А.Андрієвський, Г.Васильківський, В.Ємельянов, Е.Зільберман, С.Зозуля, І.Костенко, В.Кулик, О.Лазоренко, П.Михед, О.Морозов, Ю.Москаленко, Г.Неділько, Н.Оніщенко, О.Пономар, І.Рудик, М.Рудик, Г.Самойленко, В.Симоненко, О.Уривалкін, Р.Шевченко, В.Шоходько, І.Шуст та інші краєзнавці.

Юрій Сергійович Москаленко належав до покоління ніжинських краєзнавців 70–80-х рр. З 1979 до 1986 рр. він працював науковим співробітником краєзнавчого музею. Напрями його краєзнавчих студій були доволі різноманітними, стосувалися різних маловідомих аспектів

ніжинської минувшини. Однією з перших увагу Юрія Сергійовича привернула грецька проблематика. Історично склалося так, що завдяки зручному географічному розташуванню місцевість, на якій знаходиться Ніжин, притягувала до себе вихідців із різних країн світу, зокрема і Греції. Ю.М.Москаленко простежив історію виникнення та існування грецької громади в місті від другої половини XVII і до початку XIX ст. Ним з'ясовані чинники появи греків в місті, оцінено їхній внесок у розвиток економіки та культури [1].

Досліджуючи історію ніжинських греків, краєзнавець знайшов документи про відкриття у Ніжині в 1777 р. першої аптеки. Її засновником виявився грек за походженням, відставний штабс-лікар ізюмського гусарського полку Михайло Лігда. Як з'ясувалося пізніше, це була перша аптека не тільки в місті, а й на всій Лівобережній Україні. Вивчивши і проаналізувавши плани Ніжина XVIII ст. Ю.С.Москаленко встановив, що будинок аптеки зберігся до наших днів. Ця старовинна грецька споруда знаходиться по вулиці Московській, 2. Тепер у ній міститься аптека №14 [2]. За клопотанням Юрія Сергійовича на будівлі аптеки була встановлена меморіальна дошка, приміщення взяте під охорону держави як історична пам'ятка, а в одному з куточків аптечної зали зусиллями краєзнавців, працівників аптеки створено невеликий музей аптечної справи з оригінальними експонатами і фотографіями.

Іншим напрямом досліджень минулого міста, в царині якого працював Ю.С.Москаленко, була тема "Декабристи і Ніжинщина". Інтерес до неї, можна сказати, виник дещо несподівано. Перебуваючи під час зупинки поїзда "Владивосток–Москва" на станції Петровськ-Забайкальський, де на Петровському заводі відбували каторгу декабристи, учасники повстання на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі та Чернігівському полку в Україні, ніжинський краєзнавець серед імен, викарбуваних на мурі, знайшов призабуті прізвища наших земляків – одного з керівників Товариства об'єднаних слов'ян І.І.Горбачевського та активного діяча цього ж товариства М.Й.Мозгалевського. В Ніжинському архіві він знайшов ряд документів, які стосувалися їх родинної історії, здобуття ними освіти та подальшої службової кар'єри. Опрацьований матеріал був викладений у статтях "Імена на мурі" та "Декабрист М.Й.Мозгалевський" [3]. Продовжуючи досліджувати документи і матеріали про життя і діяльність декабристів, він встановив, що один із керівників "Північного Товариства" С.Г.Волконський кілька разів бував у Ніжині проїздом, зупинявся на поштової станції на шляху з Києва до Москви на таємні наради, де декабристи узгоджували плани своїх дій. Про життєвий шлях Сергія Григоровича, про подвиг його дружини Марії Миколаївни Волконської, яка разом з дружинами інших засланих до Сибіру на каторгу декабристів добровільно ділила з

чоловіком увесь тягар життя на засланні, він розповів у статтях "Волконські" [4].

Цікавився Ю.С.Москаленко і персоналістикою, ніжинцями, які творили славу своєму рідному місту. Першою в зазначеному контексті його увагу привернула постать Ю.Ф.Лисянського, капітана корабля "Нева", який у 1803–1806 рр. здійснив разом із капітаном корабля "Надежда" І.Ф.Крузенштерном першу в історії Росії кругосвітню експедицію. Досліджуючи документи, які збереглися у відділі Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжин, він розкрив деякі раніше не відомі сторінки його родини та біографії. Встановлено, зокрема, що народився майбутній мореплавець не у приміщенні цегляного будинку, де тепер розташована канцелярія архіву, а в іншому, дерев'яному будинку, який згорів під час масштабної пожежі в місті у 1797 р. Про це зроблено власноручний запис його батька Федора Лисянського у складеному ним же списку погорілих будинків його приходу. Але найбільшу цінність мали знайдені документи про листування Ю.Ф.Лисянського з дирекцією Ніжинської гімназії вищих наук князя О.А.Безбородька. Зокрема, в листі від 17 квітня 1826 р. до директора гімназії І.С.Орля він повідомляв про посилку на адресу гімназії третьої частини своєї книги "Путешествие вокруг света на корабле "Нева" в 1803–1806 годах" з картами і малюнками. У списках книг бібліотеки гімназії за 1830 р. Юрій Сергійович виявив реєстрацію двох примірників усіх трьох частин книги [5]. Один із них у наш час зберігається в Музеї рідкісної книги НДУ ім. М.Гоголя.

Ще одному славному ніжинцю, який залишив яскравий слід у вітчизняній і світовій медицині, видатному вченому-патафізіологу, академіку, президенту АН УРСР, Герою Соціалістичної Праці, державному і громадському діячеві, директору двох науково-дослідних інститутів – Інституту експериментальної біології і паталогії та Інституту клінічної фізіології – присвячена стаття "Олександр Олександрович Богомолец". Вивчивши його особову справу, Ю.С.Москаленко довів, що своєю блискучою кар'єрою науковця майбутній учений значною мірою завдячує тим ґрунтовним знанням, які отримав у Ніжині під час навчання у гімназії при історико-філологічному інституті. З усіх предметів, крім малювання, він мав відмінні оцінки [6].

До 175-річчя з дня народження відомого письменника М.В.Гоголя Ю.С.Москаленко присвятив цікаву краєзнавчу розвідку "Прізвища в поемі". Вивчаючи інформацію про Ніжин за "Переписними книгами" 1666 рр., він серед імен та прізвищ ніжинських козаків, міщан та селян знайшов такі, як Зиновій Коробочка, Іван Колесо, Микита та Антон Волокити, Петро Неуважний-Корито, котрі Гоголь вживає у поемі "Мертві душі". На думку краєзнавця, письменник, який часто спілкувався з

ніжинцями, зокрема в історичному районі міста Магерки, запозичив цілком реальні прототипи для свого твору [7]. Так, Юрієм Сергійовичем був виявлений "ніжинський слід" безсмертного твору Миколи Васильовича Гоголя.

Тривалий час у Ніжині побутовали перекази і легенди, які передавалися з покоління у покоління, про судноплавність ріки Остер, про великі вантажні купецькі кораблі та навіть пароплави, що плавали його руслом. Деякі з них начебто затонули з величезними скарбами і перебувають десь на дні під товстим шаром мулу. Зацікавившись цим питанням, Ю.С.Москаленко опрацював ряд наявних документів XVII–XVIII ст., топографічних описів намісництв і губерній, спеціальну наукову літературу з гідрологічного режиму річок України в минулому та у наш час. Йому вдалося аргументовано довести, що ріка Остер могла бути судноплавною лише до початку XVII ст. Звичайно, мова могла йти не про великовантажні річкові судна і не про міфічні пароплави, а про відносно невеликі дерев'яні човни з плескатим дном без кіля. Вони мали незначну осадку від ватерлінії, навіть будучи завантажені різним крамом, та могли йти на веслах угору проти течії. Остер і в ті часи рідко де мав глибину більшу за 2,5 м, однак завширшки сягав декількох десятків метрів, тому такі човни могли допливати майже до самого верхів'я поблизу Білих Веж на Бахмаччині, де в болотах починається річка. Проте, підкреслював Юрій Сергійович, вже у першій чверті XVII ст. на Острі від Козельця до Ніжина та від Ніжина до Фастивців починають споруджуватися греблі з водяними млинами. При цьому русло ріки повністю перегороджувалося земляним насипом, що унеможливило плавання руслом Остра навіть на човнах [8]. Водяні млини працювали на Острі впродовж XVII–XVIII ст. і були одним із суттєвих чинників замулення дна, прогресуючого обміління та значного звуження її русла.

Певний внесок Ю.С.Москаленко зробив у справу уточнення історичної топографії середньовічного Ніжина. Він вивчав плани міста XVIII ст., здійснив їх проекцію на сучасну вуличну сітку та особисто обійшов периметр колишнього оборонного валу Верхнього міста. Юрій Сергійович звернув увагу на те, що залишки цього валу ще й досі простежуються вздовж правої сторони вулиць Інтернаціональна, Червона Гребля, Богдана Хмельницького, парку та вулиці Тараса Шевченка, вулиць Набережна, Поліська (нині братів Зосим), а також уздовж лівого берега Остра між Спаським (Московським) та Калиновим мостами, ставив питання про необхідність збереження цієї пам'ятки від остаточного руйнування. Він наголошував на унікальності історичної частини міста, де ще на початку 80-х рр. збереглися без значних змін на вулицях Гоголя, Богушевича, Глібова, Гребінки, Набережної,

провулку Прорізного, вулиць Московської, Батюка, Гербеля, Поштової, Студентської, Радянської, Стефана Яворського (Луначарського), Успенської (Крупської), Лашенка, Леніна, Маяковського, Братів Зосим (Поліської) окремі будинки і навіть архітектурно-будівельні комплекси XVIII – початку XX ст., які потребують дбайливого збереження для нащадків. Свої думки він виклав у статтях "Ніжинський Замок", "Старовинна площа", "Листи з XVII віку", "З часів минулих [9]. Прикро, але з того часу минуло 40 років, однак думки й висновки Юрія Сергійовича не тільки не втратили своєї актуальності, але й звучать з усе більшою гостротою, зважаючи на сучасний стан речей із забудовою і реконструкцією центральної частини Ніжина.

У 80-х рр. XX ст. в Україні розгорнулася масштабна робота з підготовки регіональних енциклопедичних довідників краєзнавчого спрямування. Разом із Г.П.Васильківським, В.І.Симоненком та В.С.Шоходьком Ю.С.Москаленко взяв активну участь у збиранні краєзнавчого матеріалу і написанні ніжинознавчих статей в енциклопедичному довіднику "Чернігівщина" (К., 1990). Його авторству належать статті, присвячені культовим спорудам (Миколаївський собор, Благовіщенський собор і монастир, Введенський собор і монастир, Усіхсвятська, Михайлівська, Успенська, Троїцька, Покровська, Богоявленська (Замова), Іоанна Богослова, Вознесенська, Хрестовоздвиженська церкви, а також про ніжинські ярмарки, історичні райони міста, плани Ніжина, цегельні заводи, пам'ятник Гоголю, вулиці в історичній частині міста, про пошту і поштову станцію й низка інших.

З 1980 рр. наскрізною ідеєю ніжинознавчих досліджень Ю.С.Москаленка стає теза про необхідність створення у Ніжині музею "Поштова станція". Вперше таку думку він висловив у статті з аналогічною назвою, вміщеній в обласній газеті "Деснянська правда" [10]. Варто, однак, зауважити, що пошук документів краєзнавець розпочав за рік до того, перечитав повість О.С.Пушкіна "Станционный смотритель".

Упродовж 1979–1986 рр. Юрій Сергійович працював в архівах і бібліотеках Києва, Москви, Санкт-Петербурга (тоді Ленінграда), Ніжина, Чернігова. Він опрацював чимало документів з історії пошти в Росії, наукової літератури, мемуарів, давніх карт із маршрутними трактами, планів міст Північного Лівобережжя. Він установив, що точкою відліку існування поштової станції в Ніжині є 1669 р., коли, за грамотами російського царя Олексія Михайловича, на Московсько-Київському тракті почали створюватися перші "поштові стани" [11]. На основі аналізу документів, ретельного вивчення стародавніх планів міста Юрій Сергійович дійшов висновку, що спорудження цегляних приміщень поштової станції розпочалося не пізніше 70-х рр. XVIII ст. По завершенню будівництва вона складалася з двох одноповерхових мурованих

будинків (флігелів), які виходили бічними фасадами на вулицю Поштову, стаєнь для коней з протилежного боку подвір'я (на сучасній вулиці Радянській) та великого на півтора поверхи будинку у центрі комплексу, де містилася поштова контора, мешкав поштмейстер з сім'єю і де містилися кімнати для подорожуючих, а також зала відпочинку. У напівпідвальних приміщеннях знаходились ямщицька та кухня, у бічних флігелях відпочивали поштарі. Між флігелями, які об'єднувалися муром, були встановлені металеві ворота, хвіртка.

На час постановки питання про створення в місті музею один із флігелів був уже знесений у ході будівництва кінотеатру "Космос". Тільки вчасне клопотання Ю.С.Москаленка, В.С.Шоходька, Е.Л.Зільбермана перед місцевою владою дало змогу зберегти решту унікальних будівель поштової станції від запланованого знесення.

Водночас Ю.С.Москаленко наполегливо збирав документи і матеріали для експозиції майбутнього музею. Він відвідав селище (містечко) Вира Гатчинського району Ленінградської області, де збереглися типові приміщення поштової станції XVIII ст. у незмінному вигляді та вже діяв єдиний у тодішньому Радянському Союзі Музей історії пошти в Росії, власноруч намалював макети майбутньої експозиції для ніжинського музею. Неодноразово Юрій Сергійович зустрічався з кандидатом технічних наук Олександром Миколайовичем Лазоренком – дядьком відомого конструктора ракетно-космічної техніки С.П.Корольова. О.М.Лазоренко передав майбутньому музею зібрані ним колекції з історії в Україні. В одній із статей він інформував громадськість міста і району про перебіг підготовчої роботи зі створення музею поштової станції, організації в ньому меморіального куточка-експозиції уродженця Ніжина, відомого художника-баталіста Миколи Семеновича Самокиша, батько якого, Семен Захарович, перевозив пошту Київсько-Московським трактом. Юрій Сергійович закликав усіх небайдужих надавати створюваному музею різні речі XVIII–XIX ст. із поштової тематики, а також столи, стільці, дерев'яні дивани, дзеркала, посуд, речі поштарів, дорожні скрині, упряж для коней, хомути, дзвіночки, малюнки, фотографії карет, фур тощо [12]. У наш час ці речі експонуються у музейних залах.

У процесі вивчення мемуарної літератури та документів стосовно історії поштової станції в Ніжині Ю.С.Москаленком встановлено чимало імен відомих діячів науки та культури, які зупинялися за різноманітних життєвих обставин на ній. Зокрема, це М.В.Ломоносов, Д.І.Фонвізін, О.С.Пушкін, О.С.Грибоедов, Т.Г.Шевченко, М.В.Гоголь, М.Г.Глінка, В.Г.Даль, О.С.Афанасьєв-Чужбинський, М.С.Лесков, О.В.Маркович, М.М.Маркович (Марко-Вовчок). Портрети відомих постояльців поштової

станції в Ніжині Юрій Сергійович пропонував також включити до музейної експозиції [13].

Отже, Ю.С.Москаленком було проведено значну пошуково-підготовчу роботу зі створення музею поштової станції в місті Ніжині, розроблено концептуальні засади майбутньої експозиції. Завершити розпочату роботу, на жаль, він не встиг. Передчасна смерть у жовтні 1986 р. вирвала його з лав ніжинських краєзнавців. Сам музей був відкритий у вересні 1993 р. під час святкування 1000-ліття міста зусиллями Ольги Петрівни Пономар, яка є незмінним завідувачем відділу "Поштова станція" Ніжинського краєзнавчого музею імені І.Г.Сапського. Вона провела і продовжує вести разом із невеликим дружнім колективом музею плідну роботу з пошуку нових експонатів й удосконалення експозиції цього унікального музею.

Література

1. Москаленко Ю. С. Греки в Ніжині / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1980. – 12 грудня.
2. Москаленко Ю. С. Перша аптека / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1980. – 20 червня.
3. Москаленко Ю.С. Імена на мурі / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1983. – 12 квітня ; Декабрист М.Й.Мозгалецький / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1985. – 7 червня.
4. Москаленко Ю. С. Волконські / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1983. – 21, 23 липня.
5. Москаленко Ю. С. Нове про Ю.Ф.Лисянського / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1984. – 11 травня.
6. Москаленко Ю. С. Олександр Олександрович Богомолець / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1981. – 23 травня.
7. Москаленко Ю. С. Прізвища в поемі / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1984. – 28 березня.
8. Москаленко Ю. С. Чи був Остер судноплавним? / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1981. – 18 липня ; Млини на Острі // Під прапором Леніна. – 1983. – 22 червня.
9. Москаленко Ю.С. Старовинна площа / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1980. – 29 серпня ; Ніжинський Замок / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1982. – 22 жовтня ; Листи з VII віку // Під прапором Леніна. – 1983. – 26 січня ; 3 часів минулих // Під прапором Леніна. – 1981. – 4 квітня.
10. Москаленко Ю. С. Поштова станція / Ю. С. Москаленко // Деснянська правда. – 1980. – 14 грудня.
11. Москаленко Ю. С. Шляхами через Ніжин / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1981. – 24 березня.

12. Москаленко Ю. С. Новий музей чекає на експонати / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1983. – 1 лютого.

13. Москаленко Ю.С. Шляхами через Ніжин / Ю. С. Москаленко // Під прапором Леніна. – 1981. – 24 березня ; По шляху у Михайлівське // Під прапором Леніна. – 1984. – 8 серпня ; Проїздом через Ніжин. – 1986. – 11 жовтня.

УДК 94 (477)"19/20"

М.В.Семенова

Тенденції розвитку культури України в системі трансформаційних процесів суспільства (90-ті рр. ХХ ст.)

У статті висвітлюється питання ролі та особливостей розвитку культури України в умовах трансформації суспільства періоду 90-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: трансформація, культурна сфера, особливості розвитку.

В статье раскрывается вопрос о роле и особенностях развития культуры Украины в условиях трансформации общества периода 90-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: трансформация, культурная сфера, особенности развития.

The paper is focused on the issue of the role and specifics of the development of the Ukrainian culture in the conditions of societal transformation in 1990th.

Key words: transformation, cultural sphere, specifics of the development.

Суспільно-трансформаційні процеси стали змістом історичних реалій України 90-х рр. ХХ ст. У вітчизняній науці ця проблема активно досліджується науковцями, серед них: М.Михальченко, Е.Головаха, В.Журавський, В.Танчер, В.Кремень, В.Ткаченко, В.Горбатенко, В.Солдатенко [1]. Головна увага науковців зосереджена, звичайно, на суспільно-політичній сфері. Проте висвітлення набувають інші сфери суспільної дійсності, у тому числі й духовно-культурна.

Культура – явище історичне, тенденції її розвитку обумовлені історичними реаліями, а разом з тим рівень культури є індикатором рівня розвитку суспільства. Перехідний же період у розвитку суспільства характеризується станом "плюралістичного світоглядного хаосу" [2]. Доба трансформації суспільства характеризується наростанням

аномії ("розбалансованості") соціальних процесів, коли усталені загальноприйняті норми не відповідають новим цінностям. В умовах дезорієнтації суспільство веде пошук консолідуючої ідеї.

Ідеологія в суспільстві – обов'язкова, оскільки воно потребує усвідомлення минулого, теперішнього та вироблення проектів майбутнього [3]. Ідеології існують у суспільстві завжди: можуть змінюватися економічні, політичні, культурні засади їх формування, проте завжди є потреба ідеологічної (у першу чергу ціннісної) інтерпретації соціальної реальності. Об'єктивність "вічності" існування ідеологій науковцями обґрунтовано доказами: це необхідна складова суспільної свідомості; важливий фактор суспільного розвитку – духовні, політичні та економічні цілі, ідеали, програми, теорії; засіб самоусвідомлення, самовизначення соціальних суб'єктів – держав, націй, партій, соціальних груп, особистостей [4].

Трансформація суспільства, соціальних та інформаційних структур зумовлюють трансформацію ідеологічних конструкцій, появу нових, що відповідають вимогам і завданням нового етапу суспільного розвитку.

Сучасна ідеологічна ситуація в Україні характеризується багатоаспектною ідеологічною дезінтеграцією. А тому вкрай необхідна ідейна основа об'єднання суспільства: таку роль відіграє національна ідея.

Єдність нації навколо національної ідеї можливо досягти у вирішенні завдань: показати "єдність долі" всього українського народу, а також, незважаючи на конфлікти на економічному, політичному, соціальному, етнічному, релігійному підґрунті, довести право народу бути єдиним та розбудовувати державно-суспільні відносини на демократичних засадах.

Ключову роль у розв'язанні даних завдань науковці відводять українській еліті, на яку покладено проведення пропагандистської та просвітницької діяльності щодо втілення в масову свідомість нових ціннісних орієнтацій незалежної України (наприклад, актуально та важливо зруйнувати стереотип поділу українців на "західняків", "східняків", "кримчан" і т.д.) – це ідеї соборності України, цілісності економічного, політико-правового та духовно-культурного простору [5].

Разом із тим в інтегративних процесах в українському суспільстві провідним принципом залишається його поліетнічність та поліконфесійність, що забезпечує розвиток усіх етносів та збереження конфесій в існуванні цілісної української нації. Важливим є утвердження у суспільстві загальнолюдських цінностей та толерантності. Україна активно долучається до загальносвітових процесів як суб'єкт міжнародних відносин, а тому загострюється питання про поєднання національних та міжнародних інтересів (Україна і процес глобалізації).

Дослідники вказують, що в Україні процес державної розбудови випереджає процес формування нації. Тому для формування української політичної нації необхідні зусилля держави, оскільки рівень суспільної свідомості залишається недостатнім, а проблема політичної еліти взагалі для України стоїть гостро [6].

Ключову роль у гальмуванні процесу національної консолідації відігравали: наслідки тривалої русифікації, неповнота соціальної структури українського суспільства (слабкість національної інтелігенції, відсутність національної еліти як суспільної сили), регіонально-культурний поділ країни. Отож, як зауважує Г.Касьянов, українське націотворення у 1990-ті рр. – це був процес українізації самих етнічних українців [7].

У науковій та суспільній думці слушно відмічається, що певні зміни в країні відбулися: Україна 2000 року та Україна 1990 року – суттєво відмінна реальність. Хоча ці зміни – ймовірно результат стихійної трансформації і процесів самовиживання українського народу [8]. Загалом же, незважаючи на відносно тривалу в часі трансформаційну добу, у суспільстві панує масове розчарування, проблема консолідації української нації залишається надзвичайно актуальною.

Отже, Україна, як і решта країн пострадянського простору, з 90-х рр. ХХ ст. опиняється у перехідному стані – відбувається руйнування старої і формування нової системи світоглядних орієнтацій. Трансформація пострадянського простору супроводжується духовною кризою. У такій ситуації важливу роль відіграють традиції, мова, спосіб життя, побут, релігія, моральні засади та родинні звичаї – основи (елементи) національної культури. В умовах трансформації пострадянського суспільства суттєвою рисою стало заглиблення сучасної культури у минуле, відновлення національних традицій.

У загальній періодизації розвитку української культури етап з 90-х рр. ХХ ст. науковці виділяють як період українського національно-культурного відродження. Його проявами стали такі явища: поглиблення інтересу до джерел історії та культури, фольклору, повернення забутих імен діячів культури і залучення їх творчості до сучасного духовного життя, відновлення та створення громадських організацій та установ, що займаються культурно-просвітницькою роботою, розвиток краєзнавчих і народознавчих досліджень, поглиблення зв'язків з культурою української діаспори та входження закордонних наукових українознавчих студій у культурний простір України [9]. Провідними культурними факторами національного самозбереження народу є мова, національно-культурні цінності, фольклор, мистецтво.

Українське національно-культурне відродження розгорталося на теренах пострадянського простору: відсутність державності в минулому, з одного боку, визначало особливу роль української культури як

інтегруючого фактора, з іншого ж – роль культури як національного інтегруючого чинника особливо зростає за умов незавершеності формування національної державності, недостатньої розвиненості почуття національної ідентичності. Попередня історична доба, якій були притаманні витравлення в суспільстві історичної пам'яті та релігійних традицій, підміна їх догматами офіційної ідеології, породила відчуття глибокої духовної спустошеності в умовах переходу до нового історичного етапу [10].

Національним інтегруючим чинником і за умов, коли Україна не мала власної держави, і за умов розвитку процесу децентралізації виступає культура, роль якої особливо зростає в історичній ситуації, що характеризується незавершеністю формування національної державності, недостатньою розвиненістю почуття національної ідентичності [11].

Як зазначає І.Дзюба, культура є виявом сукупної дії нації, і в цьому сенсі старша і суверенніша за державу. Але та переорганізація культурної свідомості й культурної реальності, яка нині відбувається, має багато в чому хаотичний характер [12].

Процес відродження української культури, як наголошують науковці, має ґрунтуватись на компромісній інтеграції національних та загальнолюдських цінностей: "Аби це наше нинішнє відродження відбулося, аби воно не захлинулося, як це уже не раз у нашій історії було, мусимо пам'ятати, що наше відродження – це насамперед відродження культури як форми згармонізованого буття" [13].

Національна культура розглядається як спосіб життєдіяльності нації, комплекс потенційних і творчих сил народу, разом з тим це культуротворення залежить від історично змінюваних суспільних відносин, способу економічного виробництва, базових для національної психології і ментальності звичаїв, традицій та обрядів, смисложиттєвих принципів, що покладені в підвалини світобачення [14].

У науковій та суспільно-політичній думці існують полярні підходи у питанні ключових засад розвитку культури: ряд авторів надає перевагу особливим рисам українського менталітету, абсолютизує національне начало, заявляючи про їх пріоритетність і унікальність. Але ще горбачовська перебудова, серед складових якої – гласність, нове мислення, – зумовила інтерес до загальнолюдських цінностей, орієнтацію на європейські та світові досягнення.

Проголошення незалежності України і розгортання державотворчого процесу мали б означати утвердження переваги прихильників національної ідеї та національних цінностей. Проте національна ейфорія та стан національно-духовного піднесення початку 90-х рр. поступово пішли на спад: давалися ознаки проблеми соціально-економічного життя, кризи суспільно-політичної сфери. Хоча, зрозуміло,

що причини цих проблем полягають не у національних чи загальнолюдських факторах національно-культурної сфери.

Серед ряду причин сучасної складної ситуації в національно-культурній сфері України, дослідники виділяють "культурний шок", зумовлений зіткненням різних способів життя, систем цінностей (отже, різних культур) у ході суспільної трансформації.

За визначенням Ю.Полунєєва та Ю.Загоруйко [15], культурний шок у посткомуністичних суспільствах є результатом колізії та взаємовпливу між трьома культуротворчими векторами: новою системою цінностей, що "імпортується" з країн західної цивілізації разом із ринковими моделями економічної трансформації; старою "совєтською" системою цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які поки що домінують у суспільній свідомості; цінностями традиційної національної культури, яка швидко відроджується в нових незалежних країнах. Загальними рисами, характерними для культурного шоку в більшості країн перехідного періоду, є руйнування системи соціальної мотивації, зростання стресу, моральної перетони, розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищена конфронтаційність суспільства і помітна ностальгія за тоталітарним порядком.

А особливість сучасного етапу розвитку українського суспільства полягає в тому, що початки його незалежного державного існування співпали з глибокими суспільно-економічними та культурними перетвореннями. Позбувшись "залізної завіси", Україна стала відкритою не лише для вільного ринку з його позитивними й негативними аспектами, а й для постіндустріального культурного простору з його глобалізаційними тенденціями. Поряд із процесом відродження національно-культурних традицій українське суспільство 90-х рр. ХХ ст. надзвичайно швидко інтегрується в європейський простір. Французький культуролог Жан-Мішель Гі зазначає, що ці культурні практики в різних країнах дуже подібні; щодо так званої "участі в культурі" – домінування набувають дві моделі: "хатня культура" – полягає головним чином у сидінні перед телевізором, та звичай "кудись ходити" – у театр, кіно, на виставку, до ресторану (ця модель більше поширена серед освіченіших верств суспільства). Друкована продукція читається дедалі менше, домінують електронні засоби "донесення культури" до споживача; елітарна культура швидко втрачає свою суспільну легітимність і престиж порівняно з культурою масовою, комерційною. Водночас помітно змінюється роль суспільних груп, які, як традиційно склалося, продукували культуру – втрачає позиції інтелігенція.

Загалом суспільство постало перед проблемою збереження національної самобутності в умовах незворотного процесу глобалізації. І якщо в суспільно-політичній та соціально-економічній сферах ці явища

можуть знайти компромісне поєднання, то в національно-культурній цей процес виявляється вкрай складним [16].

Дослідники вважають, що такою загальною ознакою, за якою можна судити про рівень і міру культурного розвитку конкретної історичної епохи є розвиток самої людини як суспільного суб'єкту діяльності, як історичного суб'єкта. При цьому сама здатність людини бути суб'єктом діяльності отримує в процесі історичного розвитку все більш загальний, універсальний характер. Та ступінь універсальності, з якою людина перетворює оточуючий світ в об'єкт своєї діяльності, а саму себе в її суб'єкт, і становить дійсну "міру" її культурного розвитку, включає в себе найважливіший і найсуттєвіший показник її загальної культури [17].

Науковці підкреслюють і наявність протилежного аспекту: з одного боку, людина, яка діє універсально, є критерієм культурного розвитку конкретної історичної епохи, а з іншого – існує загальна культурно-історична тенденція – це тенденція до універсалізації суспільного буття людини, що означає й універсалізацію самої людини. Цей об'єктивний процес розвитку характерний також для України на різних етапах її історичного поступу.

Історія, яка є одним із найважливіших компонентів культури, входить до неї з усіма позитивами і негативами, а культура сприймає насамперед ті історичні процеси, які мали позитивне значення для подальшого розвитку суспільства, оскільки будь-яка культура характеризується позитивними суспільними досягненнями, хоча й негативні процеси так чи інакше даються взнаки.

У забезпеченні особистісного розвитку культура має всезагальний зміст і значення. Сутність культури можна зрозуміти в єдності двох протилежних полюсів, що переходять з одного в інший, як постійний процес їх взаємного проникнення: з одного боку, культура – це всезагальне багатство людства, а з другого – вона завжди особистісна – культура є внутрішній багатством особистості [18].

Таким чином, 90-ті рр. ХХ ст. стали початком трансформаційного періоду на теренах пострадянського простору. Суттєві зрушення охопили всі сфери суспільних відносин. У розвитку культури визначились засади комплексного поєднання процесу національного відродження (ідея національного відродження була домінантою та рушійною силою в період боротьби за відновлення державності та початкового етапу її розбудови, коли роль національної культури в системі суспільства була особливо значною) із глобалізаційними процесами (що обумовлено історичними впливами, геополітичним становищем, включенням культурного простору України у загальноєвропейський та загальносвітовий контекст), а також новим явищем постала потреба зміщення акцентів із соціальної групи на особистісний чинник.

Література

1. Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К., 1997 ; Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. Головаха. – К., 1997 ; Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К., 1998 ; Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. Горбатенко. – К., 1999 ; Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К., 2001 ; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К., 2009.
2. Бойко А. І. Світглядні орієнтації пострадянської людини (соціально-філософський аналіз): дис. ... к. філос. н. ; спец. : 09.00.03 / А. І. Бойко / Південноукраїнський держ. Педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2002. – С. 65.
3. Михальченко Н. І. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. – К., 2001. – С. 236.
4. Там само. – С. 242.
5. Там само. – С. 243.
6. Там само. – С. 246.
7. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К., 2008. – С. 131.
8. Михальченко Н. І. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. – К., 2001. – С. 263.
9. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.) / В. М. Шейко, Ю. П. Богуцький. – К., 2005. – С. 447.
10. Дзюба І. Між культурою і політикою / І. Дзюба. – К., 1998. – С. 59.
11. Там само. – С. 28.
12. Там само. – С. 32.
13. Культурне відродження в Україні. Історія і сучасність / [за ред. Т. О. Сілаєвої]. – Тернопіль, 1993. – С. 88.
14. Там само. – С. 211.
15. Полунєєв Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) / Ю. Полунєєв, Ю. Загоруйко // Сучасність. – 1994. – № 10–11. – С. 32–41.
16. Глобалізація і нації / Е. Заграва. – К., 2002. – 64 с.
17. Огневюк В. О. Людина, культура, історія / В. О. Огневюк, П. А. Кравченко. – К., 1999. – 157 с.
18. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. – К., 2004. – С. 9.

УДК 821.161.1.09

Л.Ф.Сиротенко

Еще одна неизвестная повесть Я. де Бальмена

Яков Петрович де Бальмен – художник, писатель, офицер, яркий представитель отечественной культуры 30–40-х гг. XIX века. Широкому кругу читателей он известен посвящением Т.Г.Шевченко к поэме "Кавказ": "Искреннему моему Я.П. де Бальмену".

Родился Я.П. де Бальменов 16 июля 1813 года в семье дворянина, владельца села Линовица Пирятинского уезда Полтавской губернии. Семья де Бальменов, офранцуженных выходцев из Шотландии, тесными узами связана с деятелями отечественной культуры и истории, в частности, декабристами. Многие представители этого рода являлись видными государственными и военными деятелями. После окончания Нежинской гимназии высших наук в 1832 году Яков де Бальмен продолжил семейную традицию, вступив на службу в Белгородский уланский полк.

Семейной чертой де Бальменов была любовь к искусству. Родной дядя Якова, Александр Антонович де Бальмен, сам писал лирические стихи и печатал их в зарубежных журналах и альманахах. Примечательным фактом биографии Александра Антоновича было его пребывание на острове Св. Елены в качестве комиссара для надзора за Наполеоном в 1815 году. Многие деятели культуры бывали в Линовице, которая постепенно становилась средоточием культурной и политической жизни Полтавской и Черниговской губерний.

Большое внимание де Бальмены уделяли воспитанию и образованию своих детей. Так, в числе опытных педагогов, приглашенных в семью, был академик, известный художник К.И.Рабус. Под его руководством Яков успешно овладел мастерством рисовальщика, которое совершенствовал всю свою жизнь, в многочисленных рисунках, отображая самые разнообразные жизненные события и ситуации. Искусствовед Е.Опочинин сравнивал художественную манеру де Бальмена с работами известного художника Федотова.

В 1845 году Я.П. де Бальмен погиб во время военных действий на Кавказе. Известие о его смерти потрясло Т.Г.Шевченко и послужило толчком к написанию поэмы "Кавказ". В начале XX века появились

публикации о Я. де Бальмене как о художнике, друге Т.Г.Шевченко, иллюстраторе его поэм "Гайдамаки" и "Гамалия", а также в связи с деятельностью Кирилло-Мефодиевского братства и малоисследованного пирятинского общества "мочеморд", с которыми де Бальмен был близок.

Лишь в 60-х годах XX века о Я.П. де Бальмене заговорили как о писателе. Это открытие принадлежит исследователю А.Е.Кузьменко, который обнаружил в Полтавском государственном архиве рукописный сборник повестей ("Сборник повестей, одна другой глупее"), принадлежащий, как выяснилось, перу Я.П. де Бальмена. Результатом многолетнего исследовательского труда Кузьменко стали публикации сборника повестей Я.П. де Бальмена и монографии "Друже незабутній...", посвященной жизни и творчеству писателя.

Повесть "Мщение", которую мы предлагаем вниманию читателей, опубликована не была. Она является одной из первых повестей автора, написана в 1833 году, в рукописном сборнике размещена второй. Произведение закончено (ранее нами опубликована незаконченная повесть "Повесть" в издательстве "Література та культура Полісся", выпуск 60). В ходе подготовки произведения к публикации орфография и пунктуация текста были приближены к современным нормам, за исключением случаев, когда отклонения от них имеют экспрессивно-смысловой характер либо передают колорит эпохи. Слова, плохо читаемые в рукописи, заключены в угловые скобки. Многоточиями в угловых скобках обозначены непрочитанные слова.

Повесть "Мщение" написана в традициях "неистового романтизма" под влиянием культовых для поколения "последних романтиков" готических романов, произведений Байрона, автобиографического романа Б.Констана "Адольф". В основу сюжета положен факт биографии Я. де Бальмена – история драматической любви к Софье Вишневской. Автор персонафицирует участников разыгравшейся драмы в образах главных героев любовного треугольника, даже не изменяя имени героини, посвящает повесть виновнице своих страданий Софье Вишневской. Главный герой повести Адольф изображен демонической личностью, падшим ангелом, несущим зло и разрушение, одновременно страдающим и несчастным.

"Мщение"

Шумел на улицах народ, теснился со всех сторон, и подобно двум потокам стремился по двум направлениям. Человеку непривыкшему невозможно пройти в сем хаосе смешения всех классов общества, всех <...> занять своим особым примером, <...> не заботясь о ближнем, <стираясь> в <...> <...> <...> <...та> <...><...> <...> нечего и <...> <...> <по-пустому>, <но> <никто> <...> самое <ясное> доказательство. <Достоинство> того, кто проходит первый. Но часто торжество у такого блаженного смертного кратковременно. Явится всадник, и победитель <...> толпы принуждён сам посторониться.

Так точно думал разодетый франт, который с помощью <хлыста> рук и ног, прорвавшись сквозь <целую> дюжину пьяных мужиков, увидел верхового в нескольких десятках шагов перед собою. Ему было прискорбно так скоро лишиться призрака своего торжества, и он в досаде уже <...> как-нибудь задеть рыцаря, как вдруг узнал своего приятеля, товарища, такого же студента.

- Ба! Сильвестр! Это ты! – вскричал он, протягивая руку, - какой ты молодец! Как ты едешь лихо! Любого кавалериста перещеголяешь!

- Право? – спросил Сильвестр с улыбкой уверенности, – да я и сам заметил, что у меня кавалерийская посадка, – прибавил он, наклонившись к шее лошадиной и подавая ноги вперёд, – самая гусарская.

- Уж не намерен ли ты идти на службу? – подхватил первый студент.

- О нет! – прервал Сильвестр, – нас и без того умеют ценить.

При сих словах он улыбнулся и оборотился лицом к мосту, который оканчивал улицу. За мостом возвышался двухэтажный каменный дом с зелёной крышей, перед ним была площадка, насаженная деревьями, <или> бульвар <для> <конных>. Товарищ его <по...>.

- Видно время тебе дорого, – сказал он значительно, – до свидания.

Они расстались, и студент Сильвестр пустил своего коня в галоп к мосту. Народ расступился перед ним, но, доскакав до мосту, <...> <...> лошадёнка пошла рысью, что привело в отчаяние ездока, ибо он едва мог сидеть, махая руками, как <плетьми>, и <поднимая> <ноги>. Потеряв напрасно много труда, чтобы снова

поднять её в галоп, он <придержал> и пошёл шагом против <самых> окон зелёного дома.

Тогда был уже вечер, и лица всадников в <...> сюртуках <прогуливались> <по> <бульвару> поравнявшись <с> <...> <...> Сильвестр приподнял свою шляпу и поклонился с улыбкой, у окна <...> блондинка в <...> платье <...> его приветствия <...> студент уже <стоял> у стены. – <...> <ещё> не <вышла> <гулять>? – спросил он. – Вечер так <прелестен>, и на бульваре разъезжают так много.

- Я <...> <...>, – отвечала она, – и гуляющих видно отсюда, да, впрочем, мне надоело на них смотреть.

- Так <...><...>..... Сильвестр.

- Отчего же, прогуляйтесь, вечер <...> так хорош, – <...> <...>, – <можно> <как> <...>

Студент закусил себе губы, но, <понадеясь> блеснуть перед девицей, он готовился отъехать, как вдруг услышал по улице конский топот. Он оглянулся, но уже возле него стоял гнедой конь с дымящимися ноздрями и с <...> <...> <...>. На нём ловко <...> молодой улан. Синяя фуражка, слегка набок надетая, осеняла приятное и благородное лицо. Он усмирил лошадь, которая вилась на месте и с нетерпением фыркала и била ногами об землю.

Щёки девицы покрылись ярким румянцем, и студент побледнел, но поклонился с улыбкой и без всякого франтовства. Улан отвечал на его приветствие и снова обратил взоры на девицу. Она ещё больше покраснела, но собравшись с духом <...>

- Куда вы <...> <...> <...>, Адольф, – спросила она, едва переводя дыханье.

- Я был в полку, – отвечал он, – поблизости от города, вчера весь полк сюда пришёл, и мы имеем надежду быть несколько времени вашими соседями.

Он говорил ещё долго, а студент стоял как вкопанный, не зная, что изо всего этого <...> и как прервать неприятный для него разговор. Но между тем, как ум его углубился в изысканья средств, как бы удалить улана, лошадь его отдохнула и качнула головой. Внезапная мысль родилась при сем движении, и он предложил ехать на бульвар. Отказаться было неловко и невозможно, не подавая поводу к насмешкам, и улан, поклонившись девице, повернул коня и поехал <...> <...>.

На бульваре теснились всадники, но ни один не мог без зависти и досады смотреть на улана, который так ловко, так вольно сидел на коне. <...> <...> <все> эти франты старались показать своё искусство, <как> <...> <...> ехал улан и всё оставался первым. Наконец, какой-то молодой человек, славившийся в городе ездоком,

предложил перескочить через <...> <...> <окружил> <...> бульвар. Студент Сильвестр обрадовался случаю, что <...> удержит своего спутника и подъехал к барьеру. Там уже стеснилась гулявшая молодёжь. Славный городской ездок подал пример, но <...> <...> <...>, так неловко заставил лошадь свою перепрыгнуть, что обил ей в кровь задние ноги. Никто не отважился следовать за ним. Сильвестр, видя насмешливую улыбку улана, предложил вместе пуститься и, пришпорив своего коня, подскакал к барьеру, но не выдержал <...> упрямого животного и, как сноп, повалился на землю.

Между тем Адольф ловко поднялся в воздух и, не касаясь барьера, очутился на той стороне. Не оглядываясь, он пришпорил коня и как стрела пустился по набережной. Сильвестр с помощью товарищей встал, но тщетно искал спутника, улан исчез. Солнце село, и сумрак начинал уже рассеивать свою <...> над городом, бульвар опустел. Последний ездок вывел коня за повод и, не отваживаясь сесть, продолжал идти по набережной. Это был студент Сильвестр. Не оглядываясь на окно, он прошёл мимо зелёного дома и направился на мост.

Всё тихо на бульваре, лишь <...> грохот катящейся по мостовой <...> <...> в <...> <...> воздух. Деревья, коими <обнесен> <...>, едва <...> верхушками, ласкаясь с вечерним зефиром. <...> вот человек идёт вдоль по главной аллее и останавливается у решётки <...> густою <...>. Сильвестр <из> <...> <...> <...> <...> <...> <карьерником> <...> <...> <...> он прислонился <...> и равнодушно смотрел на <...> огни <...> <...> <главная> <часть> города.

- Господи, Боже мой! – сказал он вполголоса после долгого молчания, - чтобы Царю поставить нас на фатеры в этих домах, то бы зажили припеваючи! <...><...> <Господи>, так и на <кухню> <...>.

Он замолчал, ибо в это время послышался конский топот, и всадник выехал на аллею.

- Рубакин! – сказал он тихо, подъезжая к <липе>.

- Зуев! – отвечал улан <...> с фуражкой в руке. – Держи здесь лошадь пока я приду, да войди в кустарник.

Адольф <...> <...>, он слез с коня и, бросив повод своему улану, сошёл с бульвара.

Все окна зелёного дома были мрачны, только в одном нижнем этаже горела, чуть дыша, лампада. Из-под опущенной жалюзи рисовалась на бледно светящемся <...> тень женской фигуры, она была облобочена на окошко и казалась задумчива. Адольф долго смотрел на неё, наконец, не мог долее вытерпеть – любопытство, а

может и ещё что-либо другое, влекло его. Он тихо подошёл к стене и, подкрадываясь под деревьями, коими улица была усажена, добрался до таинственного окна и остановился.

Девушка, та самая, которая краснела при его появлении, погружённая в думу, устремляла взоры на далёкую твердь небесную. Она как бы вопрошала светила ночи. И вот лёгкий вздох, теснимый волнением высокой груди, вылетел из улыбающихся уст, и томные голубые глаза опустились с небесной высоты на мрачные аллеи бульвара.

- Ах, – шепнула она, – здесь, здесь! Как он был обворожителен, когда с такой ловкостью, так совершенно <пригнул> самонадеянность этих студентов. Ах, как сердце могло бы противостоять этой очаровательной фигуре, этой благородной осанке, этой огненной душе. А я слабая женщина, как могла не полюбить его, не отдаться ему навеки! Она умолкла. Но грудь её сильно волновалась.

- Какая мысль! – сказала она вдруг, – о! нет! Это невозможно! Мне ли заслужить его внимание? А, однако ж, он подъезжал к окну, он говорил таким голосом – нет! нет! это слишком, это невозможно!

Она заплакала и опять подняла глаза к небу.

- Адольф! – вздохнула она, – если бы ты любил меня так, как я тебя люблю.

- Люблю! – повторило эхо тихо под самым окном.

Девушка остановилась и, перепуганная внезапностью, не знала, что думать. Шутит ли кто-нибудь, подслушивая слова, или то глас с небес, вливающий надежду в её душу? Волнуемая страхом и радостью, она осмелилась высунуть голову в окошко, но быстро бросилась назад и закрыла лицо руками, и подлинно, оно пылало, как раскалённые угли. Но она не успела опомниться, Адольф уже был у окна под самой жалюзи и схватил её руку.

- Что вы делаете? – вскричала она, однако ж, но почти задыхаясь.

- Правду ли я слышал? – прервал он нежно, – неужели все желанья моего сердца исполнились? Скажите, повторите ваши слова – вы меня любите?

- Люблю! – отвечала она замирая.

- Ангел! Ты моя!

- Навек!

Она упала на окно, и голова её опустилась на <лицо> молодого улана. Первый поцелуй любви соединил их уста! Долго ещё они сидели вместе на окне: несколько раз Клара падала в его объятия и прижималась к его груди. Она была блаженна, друг её так нежно целовал, так умильно смотрел на неё!

Наконец, и огни в городе начали потухать, и кареты снова зашевелились, возвращаясь с балов.

- Прощай, вздохнула она, прощай, Адольф! Они скоро будут... ах, когда мы опять увидимся!

Адольф прижал её ещё раз к груди, поцеловал долго-долго и, спрыгнув с окошка, побежал на бульвар.

- Рубакин! – сказал он тихо, подходя к липе, – ты спишь, разбойник!

- Никак нет! Ваше Благородие! – отвечал солдат вскакивая.

- Лошадь!

Адольф сел и поскакал к дальней своей квартире.

Уже было далеко за полночь, когда он, приближаясь к своему жилищу, поравнялся с ярко освещенным домом, где гремела музыка, и в окнах коего мелькали танцующие пары. Он придержал свою лошадь и ударил себя в лоб.

- Боже! Боже! – шепнул он судорожно, – неужели этот образ, эта мысль будут век меня преследовать? Этот дом, этот бал, эта музыка... О! какое сходство. Да! далеко, далеко отсюда..., но, может быть, в этот самый час и тот дом наполнен людьми, и тот дом освещен, и она, о, женщины!.. <...> и сдержу слово! Сегодня одна счастлива, она думает, что любима!.. Пусть и думает! Изменит? Прежде, нежели я захочу ей открыть глаза. Бог с нею! Будет верна – тем лучше! Ба! Да я не узнал этого дома! Я ведь сюда прошен, здесь должна быть Розалья. Она что-то на меня вчера в театре посматривала. Бог мщенья! дай мне искусство овладеть этой душой!

И с этими человеколюбивыми мыслями он подъехал к крыльцу, отдал лошадь человеку и поспешил в зал. Хозяева были очень рады, там не было ни одного военного, и он один обратил на себя взоры всей толпы. Готовились танцевать мазурку. Адольф, не медля, подскокил к милой брюнетке, которая, сидя в углу, из-под чёрных ресниц бросала тайком горящие взгляды на него, и просил её. Но она почти сквозь слёзы отвечала, что уже отпрошена. Улан, не говоря ни слова, поклонился. Но сделал такую убитую, отчаянную фигуру, что та потупила глаза и сильно, тяжело вздохнула.

- По крайней мере, надеюсь, что следующий танец буду иметь такое счастье, – прибавил он, – умолю вас!.. – И взор гремучей змеи не был ядовитее.

- Извольте!.. – отвечала она, задыхаясь, и ушла в другую комнату. Этой мазурки Адольф нарочно не танцевал, но он не долго сидел, его выбирали часто, а Розалья решительно всякий раз, когда до неё доходила очередь. Тогда Адольф говорил ей несколько слов,

но таких сильных и так удачно, что уверил её, что он в неё страстно влюблён.

- Как моя дама молчалива, – говорил тот франт, который с нею танцевал, своему товарищу, студенту Сильвестру,- я думаю, что у неё маленький недостаток – понимаешь!

- Ошибаешься, – отвечал Сильвестр сухо, – она очень умна, ведь с уланом же говорит!

Следующий танец был котильон, и Адольф с Розальей уселся в углу. Никому не слышен был их разговор, но когда разъехались, улан, провожая её в карету, условился следующую ночь видаться с нею в саду её дома. И так он выманил и признание в любви, и достиг в один вечер той цели, до которой другие в целый год не доберутся – тайного свиданья.

- Ещё одна! – сказал, усажив от дома, – эти две в моих руках – та со своим романтическим характером, эта с пылкими, но кратковременными чувствами.

Дни текли за днями. Адольф везде был, везде умел заехать и почти везде успевал. Клара была счастлива. Она видела его часто, и, обнимая его, только и мечтала что о какой-нибудь пустыне, о таинственных приключениях, и всё с ним, всё, имея один только предмет – он. Розалия любила его нежно, страстно, но без мечтаний, без романтизма. Она дрожала, когда после бала встречала его в таинственной аллее обширного сада, когда он брал её за руку, когда целовал разгоревшиеся уста и щёки. Часто в вечернем <...> полуобнажённая грудь её трепетала под его рукой или волновалась, когда, склоняясь на неё, голова его небрежно лежала у пламенного сердца. Обе, хотя и были знакомы, но, не находясь в тесной связи и не поверяя друг другу тайн своих, не подозревали коварного Адольфа. А он? Он успел обольстить их и обещаниями успокоил их совесть, кроме того он имел ещё несколько других связей, которые оставались неизвестными и готовился ещё заводить новые, как вдруг полк получил приказание выступить на перемену квартир. И куда же? На его родину – там, где он взрос, где был некогда счастлив и где узнал муки ада!..

В самый день выступления Адольф на своём коне, уже готовый к походу, подъехал к дому Клары, но ему сказали, что она уехала в загородный сад. Улан повернул лошадь и в несколько минут очутился у ворот сада. Он въехал и, привязав лошадь к дереву, <отправился> во внутренность сада <...> <...> <...> <...> <...> <...> <...> <...> в её подруге узнал Розалию.

- Слава Богу, – <...> сказал он, – вы обе здесь: тем лучше, тем развязка <...>.

И он подошёл к ним. Обе вместе <в...> от радости, тут же посмотрели от удивленья друг на друга.

- Я очень рад, что застал вас вместе, – сказал он <...> после первого приветствия.

- Как? Вы очень рады? – прервали обе в один голос.

- Да! очень рад, ибо имею вам обеим что-то сказать <...> <...> рассказать вам историю моей жизни. Она коротка, но и мертвеца потревожит в гробу – выслушайте!

- Я родом из той страны, куда теперь идёт полк. Там я взрос, там мой <...> характер <...> <...> Я могу полюбить так, как никто на свете не любил и любить не будет, но я мстить могу. О! мстить, но только той, которая меня презрела.

- <...> <...> Вы обе тому доказательство!

- Что вы так смотрите? Выслушайте и увидите!

Там на родине я увидел Софью! Описывать вам её я не намерен и не могу. Скажу только, что её наружность равна была и ужасному нраву, и необыкновенному кокетству. Я был неопытен, молод, и она совершенно овладела душой, сердцем, всем существом моим. Я её любил два года и был блаженнее ангелов небесных! Она меня обманывала, но так удачно, так ловко, что я считал себя исключительно любимым. Пришло время поступить мне на службу. Я избрал военную и, готовясь отъехать в полк, явился к ней, чтобы попрощаться и блеснуть в новом костюме. Я дрожал, я трепетал, меня бросало то в жар, то в холод, когда я переступил порог. Но меня ожидало не счастье, но всеадские муки, там я нашёл гусарского офицера и Софью в его объятьях. Я не помнил, что со мною было, на мне не было никакого оружия, но я бросился на него и схватил за горло. Он был сильнее меня и после упорной борьбы бросил с такой силой, что голова моя ударилась об угол стены, и кровь покрыла моё лицо. Я лишился чувств и только помню, что когда враг мой восторжествовал, Софья громко захохотала и даже поцеловала его! Я покинул отечество и приехал сюда, можете судить с какими чувствами. Я дал себе клятву никого не любить, ибо ещё и до сих пор её одну люблю, но притворяться и таким образом мстить всем женщинам. Спрашиваю вас: сдержал ли я свою клятву?

Девицы молчали, но они были бледны как смерть, и Адольф с наслаждением смотрел на них. Но вдруг слеза блеснула из их очей, и упрёки посыпались на него.

- Изверг! злодей! Обольститель, – вскричали обе в исступлении и, как бы согласившись, ибо тесно обнялись, – Бог праведен! Пусть мщенье неба падёт на тебя! Ты отравил жизнь двух существ,

которые тебе ничего не сделали! Ты наполнил адом сердца тебе преданные, ты их лишил чести, всего, что дорого в мире! Смотри! Наслаждайся своим делом!

И обе покатались в канал, иловатая, грязная вода приняла их и всосала, мигом всё опять стало тихо. Спасти их не могла никакая человеческая сила!

- Я исполняю свою клятву, – вскричал с громким хохотом Адольф и бросился из сада.

Прекрасный вечер венчал знойный день. На дороге пыль оседала, и прохлада разливалась в воздухе. Солнце ещё не закатилось, но из-за багровых туч бросало как бы прощальный взгляд на природу. С востока из-за леса поднимались тучи и угрожали бурной ночью. Из лесу вилась просёлочная тропинка и соединялась с большой дорогой. Там шаги лошади слышались всё явственнее и, наконец, гнедой конь выехал из-за кустов. На нём сидел уланский офицер в сюртуке и едва правил поводьями. Поравнявшись с дорогой, он приподнял голову и окинул быстрым взглядом окрестности. Он был прекрасен, и прекрасен как падший Ангел. Чёрные глаза, чёрные брови и едва показывающиеся чёрные усы придавали нахмуренному и язвительному лицу какое-то ужасное, дикое выражение.

- А! я опять здесь! – бормотал он, как бы узнавая места, – я здесь, я на родине! Проклятье! Я, может быть, опять её увижу! Её! причину всех моих преступлений, всех адских выдумок, всего неистового, безжалостного мщения. <...> столько было жертв. О!.. Ад! он здесь! в душе моей! Проклята, тысяча крат будь проклята адская фурия, которая довела меня до такой степени, до смертоубийства!

И Адольф остановился, замолчал, грёзы совести завлекли его слишком далеко, и он <...> <...> <...> <плети> схватил голову одного из <...> <...> <...> <...>, но как от змия отскочил и замолчал. Он старался развеять свои мысли, но всё, всё напоминало ему прежнее, напоминало ему и счастье, и всё что он потерял. Сердце его рвалось, голова горела, зубы скрежетали невольно.

- Проклятая! – вскричал он вдруг, – фурия! И я тебя любил! Я тебя люблю ещё до сих пор! А он! он! Ад! Поглоти меня!.. Я долго, я много мстил на невинных, а эта чета... Должна ли она жить для того, чтобы смеяться над моим бешенством, над всей кровью, которую я пролил? Нет! нет! нет! Смерть! Уничтожение! И я, и они!

И вот на дороге поднялась пыль. Вот ближе, дорожная коляска несётся вихрем. Шесть молодых резвых лошадей рвутся из рук сильного кучера, и пена брызгает из ртов их. В коляске сидит молодой мужчина в венгерке и ласкает малютку, который засыпает на его коленях. Его мать сидит возле своего супруга и с улыбкой смотрит на эту картину. Она очаровательна!

Голубые глаза наполнены слезами счастья, устремляясь то на дитя, то на отца. Светло-русые кудри падают из-под шляпки на беломраморные плечи и, извиваясь, обнимают высокую грудь. Яркий румянец покрывает белые щёки, и губы тихо, таинственно шевелятся.

- Она прелестна!

И вот коляска поравнялась с Адольфом, и он испустил крик, потом рёв, подобный рыканию тигра в пустынях Африки. И миглом гнедой конь прыгнул со всех ног, и коляска остановилась. Улан уже соскочил и с пламенеющими глазами стоит у дверца.

- Добрый вечер! Софья! Здравствуй N! – вскричал он, задыхаясь и с адским хохотом, – добро пожаловать! Я рад, что встретился с такими добрыми приятелями. А! уже у вас и дитя есть?.., тем лучше! Я очень рад!

- Но что вам угодно? Я вас не знаю! – спросил смущённый мужчина, взглянув на свою подругу, которая, бледная как смерть, лежала в углублении коляски.

- Что мне нужно! вы меня не знаете! – подхватил Адольф, – а! Это очень забавно, очень мило! Вы меня не знаете! О! а я так вас обоих знаю. Я имею на голове память от тебя, а в сердце от неё. Я злодей! Я убийца через вас! О! вы предобрые люди! Я Адольф!

В свою очередь N побледнел.

- Узнал! ха, ха, ха! и струсил! О, я знал, что ты подлец! Ты меня два года тому обидел и не хочешь до сих пор удовлетворить меня!

- Я?

- Да! ты! Что же ты ожидаешь! У меня здесь и оружие есть.

- Я? я не отказываюсь. Но, прибавил он вдруг, надеясь тем смутить своего противника, я иначе не дерусь как на один пистолет, то есть на платок и с одним разряженным пистолетом.

- Изволь! согласен! сей час! А! попался! Признайся, что не в пору храбрился!

- Нет, я не отпираюсь – но...

- А, так ты торгуешься, но я тебя принужу! – И он ударил его по щеке.

- N не вытерпел, он открыл дверцы, но Адольф вырвал его из коляски!

- Что вы делаете, – вскричала Софья, кидаясь с ним, Адольф! умоляю вас! Он мой муж! он отец!..

Она не успела закончить. Молодые лошади, испуганные шумом, давно уже поднимали уши, фыркали, но когда и N выскочил, и Софья кинулась к дверцам, они дёрнули и понесли – несчастная упала. Колёса пронеслись через её голову, и только окровавленные брызги раздавленного мозга взлетели вверх, мешаясь с пылью! Исступление N было неописано, он хотел бежать, но Адольф удержал его.

- Ещё есть справедливость <...>, – вскричал он, смеясь, – через неё много крови невинной пролилось. <Оставь> её, теперь очередь до тебя. Пойдём! или жар твой охладел? Или ты забыл, что я тебя обидел?

- Пойдём! Изверг! – отвечал несчастный вдовец, и сам пошёл впереди. Адольф поймал свою лошадь и, вынув из седла пистолеты, выстрелил один из них и потом, обтерши дымный нагар, чтобы нельзя было узнать, спрятал оба в траву и предложил своему противнику выбор. N, не оглядываясь, взял первый и вынул платок. Адольф стал против него и взял другой конец платка. По всем правилам обиженному следовало стрелять вперёд, но Адольф был так озлоблен, что приставил ему оружие ко лбу и спустил курок. Его пистолет был разряжен. Он бросил его в сторону.

- Что ж ты медлишь? – вскричал он, видя, что N не мог решиться выстрелить, – я буду, что ли ожидать твоего распоряженья, когда ты будешь в духе – трус! убить человека! А я! Я видел погибающих трёх через меня и ... – стреляй, подлец! Живей!

Но N не мог превозмочь себя. Страшная борьба ненависти и слабости рвала его душу, наконец, он поднял смертоносное дуло, но снова опустил.

- Что ж ты? Долго я буду ждать, – вскричал снова Адольф, – стреляй! – И он ударил его снова в щёку. Это было свыше сил N, и он выстрелил. Пуля прорвала живот и все внутренности, но раненый не упал.

- Животное! – сказал он, вырывая пистолет из рук <...>, – через платок не умеешь убить наповал. – <...> с этим ударил его в висок. Окованная головка пистолета угрузла в кости, и кровь заструилась из головы, удар был смертелен. N зашатался, и два трупа упали вместе на кровавую землю!

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Доманський В.А. Газета "Українське слово" (1918) – перше українське видання у Томську	3
Штейнбук Ф.М. Новела Миколи Хвильового "Арабески" у контексті тілесно-міметичного методу аналізу художніх творів	9
Анненкова Е.С. Дискретное проявление "тургеневского" в изображении русского народа в прозе Б.К.Зайцева и И.С.Шмелева	18
Чоботько А.В. Религия и вера в понимании В.В.Розанова и Н.В.Гоголя	30
Дацько О.О. Гоголівські традиції у творчості Володимира Дрозда (на матеріалі оповідань та повістей)	37
Бойницька О.С. Концепт "англійськості" у сучасному британському історичному романі	45
Хархун В.П. Радянська офіційна модель війни (драматургія О.Корнійчука)	50

ІСТОРІЯ

Токарєв С.А. Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст.	56
Бартош І.М. Київський воєвода Дмитро Путятич – дипломатична, адміністративна та військова діяльність у контексті литовсько-татарської політики на переломі XV–XVI ст.	68
Луняк Є.М. Образ Анни Ярославни у французькій та вітчизняній історіографіях.....	75
Михайленко Г.М. Біографічний підхід у творчій спадщині О.Лотоцького	86
Онщенко О.В. Роль Чернігівського Жіночого Союзу в розвитку соціально-політичних процесів у регіоні протягом 1917 р.....	97
Пархоменко В.А. Мемуари генерала О.Грекова як джерело з історії української революції 1917–1921 років	105
Чуткий А.І. Ректорський корпус Київського комерційного інституту: спроба наукової реконструкції	119
Мельничук О.А. Організація соціального захисту населення УСРР у період непу: відступ від доктринальних принципів чи пристосування до нових умов?	129
Константінова В.М. Розвиток шляхів сполучення і транспорту як складова урбанізаційних процесів на Півдні України другої половини XIX – початку XX ст.	138

Тарасов В.В. "Окопна графіка" як джерело з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.	147
Титаренко Д.М. Пропагандистська діяльність ОУН на Донбасі в період нацистської окупації	151
Пудовкіна А.С. Особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр.....	159
Ігнатенко М.М. Ідейна складова розвитку українського села у 60–80-х рр. XX ст.....	165

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Хаценко О.О. П.Я.Дорошенко і розвиток музейної справи у Чернігівській губернії	175
Малежик Д.І. Українська творча інтелігенція повоєнного періоду в радянській історіографії	182
Москаленко О.Ю. Ніжинська минувщина у дослідженнях краєзнавця Ю.С.Москаленка	192
Семенова М.В. Тенденції розвитку культури України в системі трансформаційних процесів суспільства (90-ті рр. XX ст.)	199

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Сиротенко Л.Ф. Еще одна неизвестная повесть Я. де Бальмена.....	206
Я. П. де Бальмен Мщение	208

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 61

*Проблеми літературознавства, історії
та культури України з погляду сучасності*

**Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович**

Технічний редактор: Сливко В. П.

Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О. В.

Літературний редактор: Конівненко А. М., Приходько Н. О.

Коректор: Конівненко А. М.

Підписано до друку 19.01.11 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 13,5

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru